

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2006

Bokhandlaren, bildningen och friheten
Sverige och invandringen 1900–1950

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.dr Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Henrik Meinander • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi.

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Samtliga uppsatser i
Historisk Tidskrift för Finland
är granskade av två sakkunniga.
HTF trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Den korta historien om C. J. Wikbergs förlag*

CHRISTOFFER SUNDMAN

Torsdagen den 2 november 1865 utkom ett av de centrala verken i den engelske filosofen John Stuart Mills produktion, *On Liberty*, i svensk översättning *Om Frihet*, på C. J. Wikbergs förlag i Helsingfors. I boken redogör Mill bl.a. för sina uppfattningar om tankens och diskussionens frihet samt om gränserna för samhällets myndighet över individen. Det faktum att bokens första svenska översättning utgavs just i Finland var en kulturbragd som inte gick huvudstadens tidningsrecensenter förbi:

Det kan anses som en heder för vårt land att detta djupa och snillrika arbete här i svensk drägt skådar dagen, och man bör derföre hålla öfversättaren och förläggaren lika mycken räkning,

skriver *Hufvudstadsbladet* följande dag.¹ *On Liberty* var inte det enda betydande utländska arbetet som översattes till svenska i Finland vid denna tidpunkt. Verk av bl.a. den liberale franske nationalekonomen Frédéric Bastiat, av den tyske litteraturhistorikern Hermann Hettner och av den engelske statsmannen, historikern och whigpolitikern Thomas Babington Macaulay utgavs i Helsingfors på 1860-talet.

Förläggare av *Statshushållningen i en lektion af Fredrik Bastiat*, som ingick i boken *De första begreppen i statshushållningen*, var Gustaf Wilhelm Edlund (1829–1907), som under senare hälften av 1800-talet innehade landets största förlag. Edlund inledde verksamheten redan år 1853, och inventariet efter hans bortgång ett halvt sekel senare upptar närmare tvåtusen titlar på böcker och ströskrifter. Edlund var samtidigt Helsingfors främsta bokhandlare, vars välbesökta boklåda var belägen i det ”Edlundska hörnet” av Unionsgatan

* Utkast till denna artikel har lästs av docent Kai Häggman, ledande editionsredaktör Pia Forssell och fil.mag. Tage Jarolf, till vilka jag riktar mitt varma tack för deras värdefulla kommentarer och förbättringsförslag.

¹ *Hufvudstadsbladet* 3.11.1865.

och Norra esplanaden.² Ovannämnda verk av Mill, Hettner och Macaulay förlades i sin tur av Edlunds tidigare bolagskompanjon i Frenckell & Sons Bokhandel, bokhandlaren Carl Johan Wikberg. Jämfört med Edlunds var Wikbergs förlagsverksamhet till omfattningen anspråkslös; han utgav endast 26 boktitlar under åren 1864–1866. Fast Wikbergs karriär som förläggare var kort är den inte ointressant. Hans utgivning är mångsidig; den omfattar bl.a. läroböcker och novell- och diktsamlingar på finska samt facklitteratur och skönlitteratur på svenska, och är värd en studie. Ur eftervärldens synvinkel är det dock minst lika betydelsefullt att Wikberg förefaller ha varit en av de första som i Finland ägnade sig åt förlagsverksamhet utan stöd av ett tryckeri eller – yrkesbeteckningen till trots – ens av en bokhandel. Han verkar därför ha varit en föregångare till den nya typ av bokförläggare som kom att växa fram mot slutet av 1800-talet, nämligen entreprenören och risktagaren, mellanhanden mellan boktryckaren och bokhandlaren.³

Avsikten med denna artikel är att studera C. J. Wikbergs verksamhet som förläggare i 1860-talets finländska samhälle. Trots att källmaterialet i övrigt är knapphändigt ger tidningarnas bokanmälningar och recensioner en möjlighet att skapa en bild av förlagets inriktning, dess anseende och om mottagandet av de olika titlarna.

Förlagsverksamheten vid medlet av 1800-talet

Vid medlet av 1800-talet var bokförsäljningen liten och förlagsfunktionen ännu relativt outvecklad i Finland. Årligen utgavs på svenska och finska sammanlagt endast ett hundratal nya boktitlar, och dessa utgjordes främst av religiös litteratur samt av kalendrar och folkskrifter.⁴ Efterfrågan på nya

² Av de 1852 titlarna i inventariet av Edlunds förlag var 1 032 på svenska, 779 på finska och 41 på främmande språk. O l a Z w e y g b e r g k, *Om bokförlag och bokförläggare i Finland* (Helsingfors 1958), s. 53, 60.

³ En sammanfattning av förlagsväsendet i Finland på 1800-talet ingår i A r t t u r i V i r t a n e n s bok *Suomen kirjakaupan ja kustannustoiminnan vaiheita* (Helsinki 1958). Samma år, och delvis utgående från samma material, utgav O l a Z w e y g b e r g k ovannämnda svenska översikt *Om bokförlag och bokförläggare i Finland*. Förläggarna och deras förändrade roll under 1800-talet i Sverige behandlas av B o P e t e r s o n i boken *Välja och sälja. Om bokförläggarens nya roll under 1800-talet, då landet industrialiserades, tågen började rulla, elektriciteten förändrade läsvanorna, skolan byggdes ut och bokläsarna blev allt fler* (Stockholm 2003).

⁴ Se t.ex. L a r s L a n d g r e n, 'Kieli ja aate – politisoituva sanomalehdistö 1860–1889', Päiviö Tommila (toim.), *Suomen Lehdistön Historia I, Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905* (Kuopio 1988), s. 271; Z w e y g b e r g k, *Om bokförlag och bokförläggare*, s. 24–28.

titlar på svenska tillgodosågs dock delvis genom import från Sverige. Enligt vissa uppgifter utgjorde försäljningen i Finland en fjärdedel av den totala avsättningen för de svenska förlagen, vilket tyder på den finska marknadens betydelse för förlagens ekonomi.⁵

Zacharias Topelius uppskattade år 1852 den läsande allmänheten i Finland till ca 30 000 personer och de potentiella köparna av böcker till endast ca 4 000 personer. Böckernas upplagor var därför små. Större upplagor trycktes endast av skolböcker och folkskrifter, medan övriga titlar utgavs i 400, 500 eller 1 000 exemplar, av vilka den sistnämnda upplagan var sällsynt på 1850-talet.⁶ Uppenbarligen var det endast de mera kända författarna som var vinstgivande, medan framför allt de svenska titlarna lämnade sina förläggare förlust och sällan ens täckte förlagskostnaderna.⁷ Förläggarna tycks inte heller i någon större utsträckning ha utnyttjat den möjlighet till ökad försäljning av svenska titlar som bokmarknaden i Sverige potentiellt erbjöd. Kommunikationerna var dåliga och intresset för export minskades antagligen ytterligare av den tull som i Sverige uppbars under åren 1824–1857 på svenska böcker tryckta utomlands.⁸

Situationen förbättrades inte på 1860-talet. Tvärtom sjönk försäljningen inom bokhandeln på grund av 1862 års missväxt och den fattigdom denna orsakade i landet. Läget förvärrades under de följande åren av den allmänna ekonomiska kris som drabbade Finland under nödåren. Finska förlagsföreningens årsberättelse för 1867 fastslår därför att ”ej ens hos en ringa mino-

⁵ Den finska marknadens betydelse på 1840-talet är behandlad i S v e n R i n m a n, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887* (Stockholm 1951), s. 187–188.

⁶ *Helsingfors Tidningar* 15.12 och 18.12.1852 samt 23.4.1856.

⁷ *Helsingfors Tidningar* 23.4.1856; som exempel kan nämnas att de första upplagorna av *Kalevala* och *Kanteletar* utgavs i 500 exemplar medan Runebergs arbeten i regel hade en upplaga av 1 000 exemplar. Se H o l g e r N o h r s t r ö m, *Förlagsverksamheten i Finland I. Tiden intill Finska Förlagsföreningens stiftande 1858* (Helsingfors 1933), s. 121.

⁸ Tulltaxan var ursprungligen 50 % men sänktes till 20 % år 1830. Som en motåtgärd infördes i Finland år 1845 en skyddstull på 20 % på böcker importerade från Sverige. Båda tullarna avskaffades 1857. R i n m a n, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887*, s. 184–194. *Svensk Bokhandels-tidning* konstaterar i juli 1866 att den svenska litteratur som utkommit i Finland ditills haft föga omsättning i Sverige, dels på grund av de tröga kommunikationerna, dels, ”och icke så litet, på grund af finska förläggarnas ringa åtgöranden att hos den svenska allmänheten sprida tillräcklig kännedom om hvad finska bokhandeln har att bjuda på”. *Tidningen rekommenderar de finska förläggarna att utvidga distributionen och annonseringen samt överlämna gratisexemplar till tidningarna och tidskrifterna för recensering.* *Svensk Bokhandels-tidning* 21.7.1866.

ritet af folket literaturprodukter blifvit en nödvändighetsartikel. Det finnes knappast något så lumpet begär att man icke skulle tillfredsställa det före behovet af läsning”.⁹

Mot denna bakgrund är det förståeligt att varken förlags- eller bokhandelsverksamheten var ekonomiskt lönsam i sig utan måste söka stöd i andra näringsformer.¹⁰ Som ett exempel kan nämnas att kommerserådet G. O. Wasenius i Helsingfors, som var den mest betydande förläggaren under första hälften av 1800-talet fram till sin död 1852, bedrev både boktryckeri och bokhandel vid sidan av förlagsverksamheten. Han utgav också tidningen *Helsingfors Tidningar*. Men sin förmögenhet skapade han sig huvudsakligen genom spannmålshandel.¹¹ En liknande mångsysslare var Johan Wilhelm Lillja i Åbo som ägde ett tryckeri och som innehade det största förlaget på 1850-talet. Han utgav *Åbo Underrättelser*, vars chefredaktör han var 1860–1865. Lillja tvingades i konkurs, men inte på grund av förlagsverksamheten eller tryckeriet eller tidningen, utan på grund av misslyckade affärsspekulationer.¹²

Ännu under första hälften av 1800-talet utgjorde boktryckarna den viktigaste gruppen av förläggare. Boktryckarna kunde utnyttja överlopps tryckningskapacitet för att utge böcker. För att garantera åtgången höll sig boktryckarna till säkra försäljningsartiklar, som psalmböcker och folkskrifter, vilket gett verksamheten epitetet ”psalmboksförlag”. Ett dylikt företag var tryckeriet Chr. Evert Barck i Uleåborg.¹³ Från medlet av 1800-talet drevs

⁹ *Finska förlagsföreningen 5.VI. 1858–5.VI.1908 Suomen kustannusyhdistys*, s. 12. I Finland och Sverige gick bokutgivningen, mätt i antalet nya boktitlar, temporärt ned under 1860-talets första hälft med ca 30–40 % jämfört med situationen tio år tidigare. R i n m a n, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887*, s. 245.

¹⁰ Se t.ex. K a i H ä g g m a n, *Piispankadulta Bulevardille, Werner Söderström Osakeyhtiö 1878–1939* (Porvoo 2001), s. 12. Finska litteratursällskapet ägnade sig åt en aktiv publikationsverksamhet för att främja den finska litteraturen. Helt problemfritt var det inte att litterära samfund som till en del upprätthölls av frivilliga gåvor och anslag konkurrerade med de privata förläggarna, en konkurrens som befrämjades av att de portofritt kunde distribuera sina boktitlar. Röster höjdes för att t.ex. skolboksutgivningen, som var betydelsefull för förlagsverksamhetens ekonomi, skulle lämnas åt de kommersiella förlagen (E. Fil [Frans Wilhelm Frenckell], ’Litterär egendoms värde i Finland’, *Helsingfors Tidningar* 19.10.1863).

¹¹ H ä g g m a n, *Piispankadulta Bulevardille*, s. 13; K a i H ä g g m a n, *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 1994), s. 65–70.

¹² Z w e y b e r g k, *Om bokförlag och bokförläggare*, s. 48–51.

¹³ Barcks verksamhet betecknades som ekonomisk spekulation med utgivning och tryckning av andliga sånger, sorgliga visor och soldatmarscher utan betydelse för det litterära livet. *Uusi Suometar* 9.1.1871.

emellertid utvecklingen inom branschen framåt av bokhandlarna och en ny form av förlag uppstod, nämligen bokhandelsförlagen. ”I motsats till boktryckaren, vilken som förläggare helst arbetar med skrifter med mer eller mindre säker åtgång [...], hör det bokhandlaren till att skapa åtgång för de mest olika slag av litteratur och han har därför möjlighet att även som förläggare [...] anlägga djärvare synpunkter på förlagsrörelsens och förverkliga dem, framförallt litterära” framhåller H o l g e r N o h r s t r ö m som granskat utvecklingen av förlagsbranschen i Finland fram till 1858.¹⁴

Som det förnämsta exemplet på ett tidigt bokhandelsförlag nämner Nohrström den Öhmanska bokhandeln. Alexander Constantin Öhman grundade en bokhandel i Borgå år 1839 och han inledde sin förlagsverksamhet 1841. Öhman är framför allt känd som utgivare av Runebergs verk *Julkvällen*, andra upplagan av *Hanna* och *Kung Fjalar*, samt av planschverket *Finland framställt i teckningar* med texter av Zacharias Topelius och litografier av bl.a Johan Knutson och Magnus von Wright. Han utgav också ett antal finska trycksaker och var den första som i större utsträckning ägnade sig åt försäljning av litteratur utanför landets gränser. Trots att Öhman endast hann utge 56 boktitlar före sin död 1848, har hans förlag betecknats som ett äkta kulturförlag vars verksamhet dikterades av litterära ambitioner.¹⁵

De sociala och ekonomiska reformerna under 1860-talet skapade grunden för en växande bokmarknad, även om resultatet kunde märkas först under de följande decennierna. Förbättrade kommunikationer, inklusive en bättre postgång, och en ökande läskunnigheten bland folket var alla viktiga bakgrundsfaktorer för utvecklingen. När ny tryckeriteknik infördes, med en övergång från handpressar till snällpressar, och med pappersframställning baserad på träråvara, kunde produktionskostnaderna för trycksakerna sänkas och göras tillgängliga för större samhällsgrupper.¹⁶

Mot slutet av 1800-talet växte bokmarknaden i Finland framförallt genom en ökande efterfrågan på finskspråkiga boktitlar. Redan på 1870-talet utgavs fler boktitlar på finska än på svenska och vid ingången av det nya seklet hade de nya boktitlarnas totalantal växt till närmare 900 per år. Marknads-

¹⁴ N o h r s t r ö m, *Förlagsverksamheten i Finland I*, s. 100.

¹⁵ N o h r s t r ö m, *Förlagsverksamheten i Finland I*, s. 108, 112–113; en detaljerad översikt av Öhmans förlag med tyngdpunkten på hans finska utgåvor ingår i Y r j ö A. J ä n t t i, *Werner Söderström Osakeyhtiö viisikymmenvuotinen kustannustoiminta 1878–1928, I osa* (Porvoo 1928), s. 43–66.

¹⁶ H ä g g m a n, *Piispankadulta Bulevardille*, s. 15.

tillväxten gjorde det möjligt för företagarna inom den grafiska industrin att specialisera sig på en verksamhetsform och boktryckeri-, bokhandels- och bokförlagsfunktionerna skiljdes från varandra.¹⁷ Den professionella förlagsverksamheten i Finland anses ha inletts av borgåbon Werner Söderström, som år 1878 utgav sin första bok. Till skillnad från andra betydande finländska förläggare vid samma tidpunkt hade Werner Söderström inledningsvis varken bokhandel eller tryckeri att falla tillbaka på utan han var beroende av själva förlagets ekonomiska resultat.¹⁸ Andra betydande bokförlag, som Otava och Söderström & Co, grundades drygt tio år senare.

Utvecklingen inom förlagsbranschen gick därför under 1800-talet från mångsyssleri till specialisering, från psalmboksförlag via bokhandelsförlag till entreprenörskap, varvid den ekonomiska och tekniska utvecklingen tillsammans med en höjning av folkets bildningsnivå påverkade avsättningen för nya boktitlar och därigenom branschens lönsamhet.

Förlagsbokhandlaren Carl Johan Wikberg

Bokhandlaren Carl Johan Wikberg föddes i Åbo den 3 juli 1833 som son till skomakargesällen Magnus Wikbergs änka, Carolina Ericsson Wikberg. Skomakargesällen Wikberg hade avlidit i september 1830, och vem Carl Johans far var framgår inte av handlingarna.¹⁹

Efter sju års anställning vid Frenckells bokhandel i Åbo flyttade den 24-årige garvargesällen Johan Wikberg till Helsingfors år 1857.²⁰ Åtta år tidigare hade en annan åbobo, nämligen Gustaf Wilhelm Edlund, också kommit till Helsingfors där han fått anställning som biträde i Frenckells bokhandel.²¹ Antagligen inträdde Wikberg i den Frenckellska bokhandelns tjänst relativt

¹⁷ Z w e y g b e r g k, *Om bokförlag och bokförläggare i Finland*, s. 106–107.

¹⁸ V i r t a n e n, *Suomen kirjakaupan ja kustannustoiminnan vaiheita*, s. 138; H ä g g m a n, *Piispankadulta Bulevardille*, s. 13. Gummerus är det äldsta existerande förlaget med anor från 1872, men K. J. Gummerus bedrev förlagsverksamheten vid sidan av sitt värv som journalist och författare, se not 67.

¹⁹ Genealogiska Samfundets i Finland databas HisKi, tillgänglig på webbplatsen <http://www.genealogia.fi>

²⁰ C. J. Wikberg till Svenska Bokförläggareföreningen 30.11.1866, Svenska Bokförläggareföreningen (SBF), Kungl. bibl. handskriftssaml., Stockholm, Handlingar 1867, dep. 106.

²¹ Z w e y g k b e r g, *Om bokförlag och bokförläggare*, s. 53; att döma av sigillet ”JW”, som Wikberg anbringat på den öppna rättegångsfullmakt han inlämnade med privilegieansökan använde han sitt andra förnamn som tilltalsnamn.

snart efter sin ankomst till huvudstaden. I *Finlands Allmänna Tidning* kunde Frenckell & Son nämligen meddela den 30 december 1857 att ”herrar G. W. Edlund och J. Wickberg” antagits till bolagsmän i Frenckells sortimentsbokhandel och att denna bransch av affärsverksamheten skulle drivas under firma ”Frenckell & Sons bokhandel”. En motsvarande anmälan hade inlämnats till magistraten i Helsingfors.²² Bokhandeln övergick i Edlunds ägo den 28 maj 1862, och Wikberg ansökte följande vecka om privilegium för idkande av öppen bokhandel i Helsingfors med såväl inhemska som utländska böcker och skrifter. Wikbergs ansökan förordades av Censuröverstyrelsen och godkändes av senaten. Privilegiet beviljades den 17 september 1862.²³

Den blivande bokförläggarens utbildningsgång i bokbranschen var typisk för förlagsbokhandlarna vid medlet av 1800-talet. Också A. C. Öhman, J. W. Lillja, G. W. Edlund och K. E. Holm började sina karriärer som bokhandelsbiträden – Öhman vid en ålder av endast 13 år – varefter de antingen övertog en existerande bokhandel, vanligen den där de arbetat som biträden, eller grundade en egen. Förlagsverksamheten inledde de sedan vid sidan av bokhandeln.²⁴

Wikberg gifte sig den 7 november 1864 med skorstensfejarmästaren Wilhelm Anderséns dotter Thusnelda Wilhelmina. Paret Wikberg bosatte sig vid Västra kajen 6, nuvarande Södra kajen 6, i det hus Wikberg hade köpt i april samma år. De fick i äktenskapet tre söner som alla dog som barn.²⁵

²² *Finlands Allmänna Tidning* 30.12.1857; ett utdrag ur magistratens protokoll är bifogat Wikbergs privilegieansökan, se följande not.

²³ Senatens Finansexpedition, RA, Ansökningsdiarium 790/222 1862; Senatens Finansexpedition, RA, Utslagsliggare Da 78; Pressöverstyrelsen, RA, Förteckning över bokhandelsinrättningar 1865–1887, Bi 1.

²⁴ Nohrström, *Förlagsverksambeten i Finland I*, s. 110; Jäntti, *Werner Söderström Osakeyhtiö*, s. 43. Till skillnad från de uppräknade förlagsbokhandlarna hade bokhandlaren Pehr Theodor Stolpe en akademisk bakgrund. Han var lektor i engelska vid universitetet när han inledde sin bana som bokhandlare 1857, men även han hade tidigare bokhandelserfarenhet: Stolpe kom till Finland från Danmark 1849 och fick då anställning vid Öhmans bokhandel. Se *Helsingin yliopiston opettaja- ja virkamiesmatrikkeli 1640–1917*, http://www.helsinki.fi/keskusarkisto/virkamiehiet_2 uppdaterad i april 2004, utskiven 8.10.2006.

²⁵ *Adress-kalender och vägvisare inom hufvudstaden Helsingfors*, G.W. Edlunds Förlag, Helsingfors 1859, 1861, 1862, 1863, 1865 och 1866; mantalslängder för 1864–1867, Helsingfors stadsarkiv (HSA); Tomtregistret, HSA; Helsingfors odelade församlings kyrkobok 1–760, Helsingfors evangelisk-lutherska församlingars centralregister.

Vid nyåret 1864 bodde Wikberg ännu i konsul Frenckells stenhus i hörnet av Södra kajen och Södra Magasinsgatan. Här inrättade han en ”bokhandels-byrå”. Ett cirkulärbrev om den nya byrån utdelades tillsammans med *Helsingfors Tidningar* i slutet av december 1863.²⁶ Själva cirkulärbrevet har inte gått att spåra, men begreppet ”bokhandels-byrå” syftade sannolikt på en förlagsbokhandel snarare än på en boklåda med försäljning av böcker, papper, affischer och liknande typiska bokhandelsprodukter.²⁷ Att det var fråga om ett bokförlag antyds också av två annonser i *Helsingfors Dagblad* i januari 1864 vilka meddelar att ”Bokhandels-byrån köper och säljer manuskript”. Fem månader senare hade Wikberg flyttat till sitt hus på Västra kajen 6, och enligt annonser köptes ”nya handskrifter till böcker fortfarande av C. J. Wikberg.”²⁸

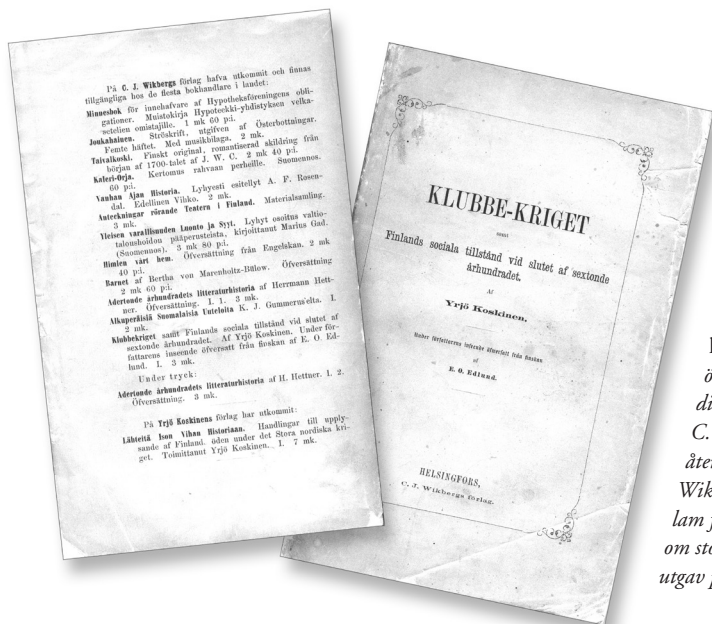
Den första trycksaken på Wikbergs förlag var en kalender för innehavare av hypoteksföreningens obligationer som utgavs i mars 1864. Förlagsverksamheten fortsatte sedan under två och ett halvt år fram till hösten 1866. Inom dess ram förefaller Wikberg ha etablerat det som i dag kallas nätverk av kontakter i produktions- och detaljistledet, till författare och översättare, tryckare och bokhandlare.

De inhemska författarna på Wikbergs förlag var Johan Wiktor Calamnius, Karl Jakob Gummerus, Pietari Hannikainen, Yrjö Koskinen (Georg Zacharias Forsman), Aleksanteri Rahkonen, Adolf Fredrik Rosendal och Mathias Weckström, till de utländska hörde förutom Mill, Hettner och Macaulay också den danske nationalekonomen Marius Gad och den svenske kemiprofessorn Nils Johan Berlin. De inhemska författarna, med undantag för Weckström, tillhörde fennomanskt sinnade grupperingar och Wikberg förefaller ha haft kontakter till kretsen kring bröderna Forsman. Översättningar för Wikberg gjordes bl.a. av redaktörerna Fredrik Berndtson och E. O. Edlund samt två andra översättare med anknytning till tidningsvärlden, nämligen Otto Alfthan, vars bror Johannes varit redaktör för *Wiborg*, och studenten

²⁶ Annonser i *Helsingfors Tidningar* 29.12.1863: ”Härjemte utdelas C. J. Wikbergs cirkulärbrev ang. inrättandet av en Bokhandels-Byrå i Helsingfors”.

²⁷ Peterson konstaterar att yrkesbeteckningen ”förläggare” sällan användes av de äldre bokförläggarna, som i stället kallade sig ”boktryckare” eller ”bokhandlare”. Peterson, *Välja och sälja*, s. 52.

²⁸ *Helsingfors Dagblad* 11 och 13.1.1864 samt 10 och 13.6.1864; Wikbergs annonser med dess hänvisning till att manuskript köps och säljs antyder att han eventuellt kan ha tänkt sig en karriär som litterär agent.

*I juli 1865 utgavs
andra häftet av Klubbe-
kriget. En förteckning
över de böcker som
då tills utkommit på
C. J. Wikbergs förlag är
återgiven på bakpärmen.
Wikberg gjorde också rek-
lam för Yrjö Koskinens bok
om stora ofreden som denne
utgav på eget förlag.*

Ernst Rönnbäck, som var medarbetare i *Åbo Underrättelser* och senare blev utsedd till huvudredaktör för tidningen.²⁹

Böckerna trycktes i Helsingfors, de flesta på Finska Litteratursällskapets tryckeri, som i recensionerna berömdes för arbetets kvalitet. Även Theodor Sederholms tryckeri anlätades av Wikberg och, för några av de svenska böckerna, J. C. Freneckell & Son och J. Simelii arvingar. Böckerna utgavs i oktavformat (8:o) på slitstarkt, men dyrt lumppapper och till boklådorna levererades de häftade.

Under åren 1864–1866 införde Wikberg regelbundet i dagstidningarna annonser med listor över förlagets produkter. Oftast utgjordes annonserna av

²⁹ Gunnell Steinby, *Journalister och publicister i svensk press i Finland under tvåhundra år* (Åbo 1981), s. 3, 13 och 166–167. Fil.dr Fredrik Berndtson (1820–1881) var en etablerad författare och novellist. Han var också redaktör för *Finland Allmänna Tidning* och fram till 1865 tidningens utgivare. Därefter ansvarade han för dess skönlitterära avdelning. Gösta Kjellin, 'Dramat i Finland: första akten', Johan Wrede (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria, Första delen: Åren 1400–1900* (Helsingfors 1999), s. 364–365; Landgren, 'Kieli ja aate – politisoituva sanomalehdistö 1860–1889', s. 361.

bokförteckningar utan uppgift på förlaget. Av bokhandlarnas egna annonser ser vi att böckernas distribution skedde främst via bokhandlare som var Finska Förlagsföreningens kommissionärer.

Någon antydning om att Wikberg under denna period själv skulle ha innehaft en bokhandel eller ett tryckeri, utgivit en tidning eller bedrivit annan liknande verksamhet, som ett lånebibliotek, har inte påträffats.³⁰ Wikberg sysslade uppenbarligen med fastighetsaffärer och troligen med spannmålshandel, det senare eventuellt i kompanjonskap med handlanden F. A. Blomberg. Men vad den litterära verksamheten beträffar förefaller Wikberg ha koncentrerat sig på bokförlaget. Stöd för detta ger också hans kommissionärsansökan till Svenska Bokförläggareföreningen hösten 1866, där han i korthet beskriver sin bakgrund i bokbranschen:

Min bokhandelsbana är denna: sju år har jag varit anställd i Frenckellska Bokhandeln i Åbo, 1850–1857, fem år har jag varit associerad med herrar F. W. Frenckell och G. W. Edlund i firman Frenckell & Sons Bokhandel i Helsingfors, 1857–1861 [*sic*], sedan denna tid drifver jag förlagsbokhandel, med hvilken jag likväl ämnar upphöra, för att uteslutande kunna egnas åt sortimentsbokhandeln. Senatens utfärdade privilegiebref/privilegium på sortimentsbokhandel eger jag sedan den 17 September 1862.³¹

I privilegieansökan till senatens finansexpedition uppgav Wikberg sig vara medlem i Finska förlagsföreningen, men detta torde avse medlemskapet för Frenckell & Son. Wikberg förekommer nämligen inte i föreningens medlemsförteckning, åtminstone inte under eget namn, under åren 1858–1870.³² Eftersom den 1858 grundade Finska förlagsföreningens protokoll för de tidigaste åren gått förlorade, är det inte möjligt att i detalj utreda Wikbergs förhållande till föreningen under åren 1863–1866. Av Svenska Bokförläggareföreningens protokoll och av korrespondensen mellan den svenska och den finska föreningen kan vi dock läsa att Wikberg i november 1866 och på nytt i februari 1867 anhållit om att bli antagen som kommissionär för båda föreningarna i Helsingfors. Hans ansökningar hade blivit avslagna av den finska föreningen som avvaktade utgången av domstolsbehandlingen av

³⁰ Någon anteckning om en Wikbergsk bokhandel finns t.ex. inte i den förteckning över boklådor som Pressöverstyrelsen upprätthöll (se not 24).

³¹ C. J. Wikberg till Svenska Bokförläggareföreningen 30.11.1866, SBF, handlingar 1867.

³² En faksimil av medlemsförteckningen för åren 1858–1870 är återgiven i *V i r t a n e n, Suomen kirjakaupan ja kustannustoiminnan vaiheita*, s. 112–113.

Sederholms och Wasenius boklädor, som tvingats söka sig i konkurs i slutet av 1866.³³ Vardera bokhandeln hade varit förlagsföreningens kommissionsbokhandlare i Helsingfors och nya kunde antagligen inte väljas förrän de gamlas ekonomiska transaktioner var uppklarade. Vid årsmötet den 5 juni 1867 fick Wikbergs förnyade ansökan bifall, och han antogs som den finska förlagsföreningens nya kommissionär i huvudstaden, den andra vid sidan av Frenckell & Sons bokhandel.³⁴

Vid det här laget hade Wikberg avvecklat sin förlagsverksamhet och förberedde sig på att öppna en bokhandel i Helsingfors i handlanden J. D. Stenbergs gård vid Alexandersgatan 34.³⁵ Några boklager från Förlagsföreningens medlemsföretag hann den nya kommissionären inte motta, innan den ekonomiska situationen blev ohållbar – uppenbarligen hade hans övriga affärsverksamhet totalt havererat. I juli 1867 var Föreningsbankens kassakredit på 44 000 mark förbrukad. Likaså ett tilläggs lån som banken gett i juni, samt försäljningsvinsten från en fastighet på Wladimirgatan. Ett flertal skuldsedlar från 1865, utställda på spannmålsodlare, var oinlösta, och den sista droppen var antagligen att delar av Wikbergs lösöre, inkluderande

³³ J. Arrhenius/Ar. Samson till Finska Förlagsföreningens ordförande, januari 1867, och J. Arrhenius/Ar. Samson till Finska Förlagsföreningen, 8.3.1867, Finska Förlagsföreningens arkiv, Helsingfors universitetets bibliotek, Inkomna brev, Coll. 502. Ea1.a., F.W. Frenckell/Theodor Sederholm till Svenska Bokförläggare Föreningen 11.2.1867, SBF, handlingar 1867; *Svensk Bokhandels-tidning*, 5.1, 23.2. och 2.3.1867.

³⁴ *Helsingfors Dagblad* 8.6.1867. Av protokollsutdraget från Finska Förlagsföreningens möte den 5 juni 1867 framgår att föreningen ville hålla möjligheten öppen för innehavarna av de två firmor som gått i konkurs att överta de lediga platserna. Firman Sederholms tidigare innehavare N. F. Kjerrström hade dock meddelat ordföranden att han gjort ett avtal om kompanjonskap med Wikberg och att det därför låg i hans intresse att Wikberg blev vald till kommissionär. Svenska förlagsföreningen bordlade Wikbergs ansökan ännu vid sitt möte den 3 juli 1866 för att sedan anse den förfallen när nyheten om att Wikberg avvikit till okänd ort inkommit (Protokoll hållet vid SBF:s extra ordinarie sammankomst 23.7.1867, § 5, SBF, handlingar 1867). Till ny kommissionär i Helsingfors antog både den finska och den svenska föreningen i juli 1867 Konrad Emil Holm som övertagit den Waseniuska bokhandeln (Protokoll hållet vid SBF:s extra ordinarie sammankomst 23.7.1867, § 8, SBF, handlingar 1867, *Svensk Bokhandels-tidning*, 23.8.1867).

³⁵ *Helsingfors Dagblad* 8.6.1867. Wikberghade uppgjort etthyreskontrakt med J. D. Stenberg i april 1867, se J. D. Stenbergs bevakningsskrivelse till Helsingfors rådstuvurätt av den 14 februari 1868, Helsingfors rådstuvurätt, HSA, Konkurshandlingar, 48/1868, Ef 86. Förutom en kassakredit på 44 000 mark från juli 1867 upptog Wikberg den 1 juli 1867 också ett lån på 9 000 mk av Föreningsbanken, Helsingfors rådstuvurätt, HSA, Konkurshandlingar, 33/1871, Ef 94.

ett upplag med böcker för 1 500 mark och en gipsbyst av Porthan, den 16 juli 1867 försattes i kvarstad som säkerhet för ett lån från Finlands bank. Wikberg flydde från landet.³⁶

Lördagen den 20 juli 1867 inlämnade Thusnelda Wikberg en cessionsansökan till Helsingfors rådstuvurätt och överlät tillgångarna i konkurs. Johan Wikberg hade tagit med sig bokföringen och hans hustru hade ännu i detta skede en orealistiskt optimistisk bild av ekonomin: tillgångarna uppgav hon till 107 482,40 mk medan skulderna beräknades till 106 800 mk. Knappt två år senare såldes den viktigaste tillgången, fastigheten vid Västra kajen 6, i cessionsansökan värderad till 100 000 mk, på exekutiv auktion för endast drygt 40 000 mk, medan fordringarna på boet nu uppgick till över 140 000 mk.³⁷

Enligt kyrkoboksuppgifter flyttade makarna officiellt från Helsingfors till Sverige i januari 1884, men själv återvände Wikberg inte till Helsingfors efter sin abrupta flykt. I slutet av 1880-talet bodde paret i Göteborg, där Carl Johan Wikberg dog den 29 december 1889. Hans änka flyttade till Helsingfors och införde en dödsannons den 8 januari 1890 i *Hufvudstadsbladet* i vilken vi kan läsa att bokhandlaren Wikberg var bittert sörjd och saknad av sin maka, svärmor, syster samt släkt och vänner.³⁸

Wikbergs boklager övergick till andra aktörer efter konkursen. Ännu under senare hälften av 1870-talet sålde Waseniuska bokhandeln flera titlar som ingått i Wikbergs svenska bokutgivning, vilket tyder på att K. E. Holm övertog boklagret med de svenska böckerna. Wikbergs finska böcker såldes av bokhandlaren Pehr Theodor Stolpe som upptagit dem i sina bokkataloger.³⁹

³⁶ *Hufvudstadsbladet* 21.7.1867; *Folkvännen* 24.7.1867; *Sanomia Turusta* 26.7.1867. Wikbergs flykt rapporterades av Theodor Sederholm till Svenska Bokförläggareföreningen 23.7.1867; se SBF, Handlingar 1867.

³⁷ Tomtregistret, HSA; Senatens justitiedepartement, RA, Revisionsmål 17/1870, beslut av Helsingfors rådstuvurätt, första avdelningen 24.5.1868.

³⁸ Wikbergs dödsannons ingick i *Hufvudstadsbladet* 8.1.1890; bouppteckning efter C. J. Wikberg förrättades i Helsingfors den 3 november 1890, Helsingfors rådstuvurätt, RA, bouppteckningar 1890, 9455.

³⁹ I *Svensk Bok-katalog för åren 1866–1875* anges K. E. Holm som förläggare för fyra av de böcker som utkom 1866. Carl Broberg (red.), *Svensk Bok-katalog för åren 1866–1875* (Stockholm 1878), s. 133, 168, 190 och 225. I t.ex. *Morgonbladet* 18.11.1876 och 1.6.1878 annonserar Waseniuska bokhandeln en stor del av de svenska böckerna, av vilka en del nu finns tillgängliga också som inbundna. Stolpes bokkatalog för 1871 ingår i *Suomen Wirallinen Lehti* som en bilaga: 'Luettelo erityisistä P. Th. Stolpen Helsingissä kustantamista kansantajuisista kirjoista', *Suomen Wirallinen Lehti* 19.8.1871.

”Rask och företagsam förlagsverksamhet, åt hvilken vi önska all framgång”

En bibliografisk förteckning över boktitlarna på C. J. Wikbergs förlag 1864–1866 är bilagd. En mera detaljerad bild av böckerna och mottagandet av dem på marknaden åren 1864–1866 får vi av tidningarnas recensioner. Tidningspressen omfattade vid mitten av 1860-talet ett tjugotal dagstidningar. Upplagemässigt var de viktigaste huvudstadstidningarna *Suometar*, *Helsingfors Dagblad*, *Helsingfors Tidningar* och *Hufvudstaadsbladet* samt *Åbo Underrättelser* och den andra Åbotidningen *Sanomia Turusta*.⁴⁰ Alla dessa publicerade anmälningar och recensioner av nya böcker. Liknande notiser ingick också i Ernst Linders *Päivätär*, en finskspråkig veckotidning som 1866 slogs ihop med *Suometar*. Tidningar med mindre upplagor och ett mera begränsat spridningsområde, som *Wasabladet*, hade uppenbarligen inte resurser att i detalj recensera nya bokutgåvor, utan fick nöja sig med att publicera korta bokanmälningar och oregelbundet återkommande bokhandelsöversikter.

Finska böcker recenserades regelbundet också i *Kirjallinen Kuukauslehti* som utkom 1866–1880 och i den illustrerade periodikan *Maiden ja Merien Takaa*, som redigerades av magister Julius Krohn och utgavs av bok- och tidningstryckaren och förläggaren Theodor Sederholm 1864–1866. Svenska titlar recenserades bl.a. i *Svensk litteratur-tidskrift* som utkom i Stockholm.⁴¹

Wikberg försåg antagligen redaktörerna för huvudstadstidningarna med recensionsexemplar av sina nya boktitlar. Detta antyds av det faktum att *Helsingfors Tidningar* så gott som utan undantag publicerade åtminstone en bokanmälan, ibland en längre recension, redan dagen efter det att en ny titel utkommit på förlaget. Också *Hufvudstaadsbladet* och *Helsingfors Dagblad* samt, för de finska böckernas del, *Suometar*, införde anmälningar av de nya

⁴⁰ Landgren, 'Kielijäsen – politisoituvien sanomalehdistöiden 1860–1889', s. 285–286 och 303.

⁴¹ *Kirjallinen Kuukauslehti* publicerades åren 1866–1880 av den ungfennomana kretsen kring bröderna Jaakko och Georg Zacharias Forsman. Tidningen som aktivt drev finska kulturella och politiska intressen citerades flitigt i pressen, i synnerhet den övriga fennomanska pressen, och hade därför en stor opinionsbildande betydelse. Se t.ex. Ulla - Stina Westman, 'Från censur till självcensur', Einar Østgaard (red.), *Pressen i Norden* (Stockholm 1979), s. 113; Arvid Mörne, *Från "Saima" till "Vikingen"* (Borgå 1916), s. 48–49.

böckerna utan dröjsmål.⁴² Dagstidningarnas anmälningar och recensioner infördes enligt tidens sed på en synlig plats på tidningarnas första eller andra sida och gjorde därmed gratis reklam för förlagsartiklarna.⁴³

Förlaget inledde verksamheten med att utge det tvåspråkiga häftet *Minnesbok för innehafvare af hypoteksföreningens obligationer. Muistokirja hypoteekkiyhdistyksen valtasetelien omistajille*, i mars 1864, medan den historiska romanen *Täivalkoski, en romantiserad skildring från början av 1700-talet af J. W. C. (J. W. Calamnius)* samt det femte häftet i de österbottniska studenternas serie *Joukahainen*, utkom den 30 maj 1864 inför universitetets promotion.⁴⁴

Joukahainen var en serie ströskrifter som utgavs av de österbottniska studenterna från och med 1843. Huvuddelen av materialet var på svenska fram till 1880-talet. I *Joukahainen* nr 5 ingick bl.a. Johan Vilhelm Snellmans tal vid Matthias Castréns begravning, Zacharias Topelius *Wasa gymnasisters sång* samt i musikbilagan *Vasa marsch* av Karl Collan. *Helsingfors Tidningars* recensent är entusiastisk, ja rent av lyrisk över boken och skriver:

Der finnes så mycken ungdomlig fågring, så många ur rena ynglingasinnen framsprungna diktens blomster, att man i sanning kan prisa den akademiska krets lycklig, hwilken närmast sett dem födas, likasom det öfwerhufvud hedrar hela den finska studentkåren, att inom densamma en anda är rådande, som gifwer åt sig ett dylikt uttryck.⁴⁵

Trots den översvallande recensionen i *Helsingfors Tidningar* tycks *Joukahainen* inte ha intresserat de övriga större tidningarnas recensenter.

Den 10 oktober 1864 utkom Adolf Fredrik Rosendals finskspråkiga skolbok i historia, *Vanhan ajan historia, lyhyesti esitellyt A. F. Rosendal*. Författaren A. F. Rosendal (1821–1891) var rektor vid Tammerfors högre elementarskola, pedagog, samhällsaktör och finskhetsivrare.⁴⁶ Wikbergs upplaga av *Vanhan ajan historia* omfattade det första häftet på 91 sidor – antikens historia

⁴² Uppgifterna om böckerna utgivningsdatum är hämtade från bokanmälningarna i huvudstadstidningarna.

⁴³ Se t.ex. Peterson, *Välja och sälja*, s. 183–184.

⁴⁴ *Helsingfors Tidningar* 8.3.1864; *Helsingfors Tidningar* 27.6.1864. Johan Wiktor Calamnius (1838–1891), farbror till författaren Ilmari Kianto, var en av förgrundspersonerna kring *Kirjallinen Kuukauslehti* och en flitig litteraturkritiker. Han bidrog också med essän ”Finnarne i Bjarmaland” i *Joukahainen*. Romanen *Täivalkoski* utgavs på finska 1887.

⁴⁵ *Helsingfors Tidningar* 27.6.1864.

⁴⁶ *Sanomia Turusta* 14.10.1865; *Päivätär* 15.10.1865; <http://matrikkeli.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkiloid.php?id=15800>, nerladdad 6.10.2006.

fram till och med Alexander den Store. De två återstående häftena utgavs sex år senare av bokhandlaren Emil Hagelberg i Tammerfors.⁴⁷ Verket omfattade i sin helhet 259 sidor.

I en recension av Rosendals häfte konstaterar *Päivätär* den 29 oktober 1864 att boken synbarligen syftar till att avskaffa den stora bristen på dugliga och lämpliga finska skolböcker i historia. Något tidigare hade Finska litteratursällskapet utgett en översättning av W. Pütz historia över antiken och medeltiden, som enligt *Päivätärs* recensent var fullständigt oduglig – till innehållet torr, ofullständig och oordnad, och till framställningssättet styv och vag. Av denna orsak hälsas Rosendals verk med glädje. Ett flertal olägenheter med framställningen påtalas, men språket anses vara bättre än vanligt.⁴⁸

Två andra verk utgavs samma dag som *Vanhan ajan historia*, nämligen *Kaleri-Orja*, en folkskrift som var översatt från det svenska originalet, *Galerslafven*, och *Anteckningar rörande Teatern i Finland*, en materialsamling med uppgifter om teatrarna och teaterproduktionerna i Finland från 1600-talet fram till mitten av 1800-talet.⁴⁹

I november 1864 publicerades *Yleisen varallisuuden luonto ja syyt, lyhyt osoitus valtiotaloushoidon pääperusteista*. Det var fråga om en översättning av dansken Marius Gads bok i nationalekonomi som utkommit på svenska fyra år tidigare under titeln: *Det allmänna välståndets natur och orsaker: en kortfattad framställning af statsekonomiens hufvudgrunder*. Boken *Yleisen varallisuuden luonto ja syyt* var ett av de första nationalekonomiska verken på finska. Anmälarer i *Åbo Underrättelser* tog fasta på de allmänt förekommande svårigheterna vid översättningen av böcker på fackområden där finsk terminologi inte ännu hade etablerats, och framhöll:

⁴⁷ Uusi Suometaar 25.8.1870; Vasenius, *Suomalainen Kirjallisuus 1544–1877, Aakkosellinen ja aineenmukainen luettelo*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 57. osa (Helsinki 1878), s. 152.

⁴⁸ *Päivätär* 29.10.1864.

⁴⁹ *Anteckningar rörande Teatern i Finland* som utgavs anonymt är skriven av Mathias Weckström (1803–1873) som en längre tid var direktör för Helsingfors gamla teaterhus och ordförande för societetshusbolagets styrelse, se t.ex. Tor Carpelan, *Finsk Biografisk Handbok* (Helsingfors 1903), s. 2358. I *Helsingfors Dagblad* ingår en mördande recension 12.10.1864 under rubriken ”Också en bok”. Tidningen betecknar boken som ”det sorglustigaste sammelsurium af notiser, hopfösta utan någon reda, utan annan ordning än en quasi lokal och kronologisk, och utan fullständighet, äfven der en sådan lätt skulle stått att vinna”. (*Helsingfors Dagblad* 12.10.1864).

Stora swårigheter hafwa varit att öfwerwinna wid återgifwandet af ett ämne, som på vårt finska modersmål är nästan helt och hållet utan föregångare, och önskligt hade varit att det kunnat, mera än som skett, populariseras; men i alla fall måste man stanna i förbindelse hos öfversättare för dess öfverbringande till finskan och hos förläggaren för dess offentliggörande. Synnerligen skola våra landtdagsmän wara tacksamma för ett sådant arbete, som näst lagboken bör blifwa dem ett moget wademecum, i deras förberedelser till de wigtiga wärf dem åligga.⁵⁰

Åbo Underrättelsers finskspråkiga kollega *Sanomia Turusta* berömde likaledes Wikberg för att han utgett denna bok och också andra finska böcker, men kritiserar boken för den dåliga språkdräkten. Trots detta anser *Sanomia Turusta* att boken är som sådan nyttig för finnarna när dessa tar boken till sig.⁵¹ Liknande bedömningar hittar vi i *Päivätär* och *Maiden ja Merien Takaa*.⁵² I en omfattande recension, som upptar hela första sidan av tidningen, rekommenderar *Päivätärs* recensent, antagligen tidningens redaktör Ernst Linder, boken i synnerhet som det är viktigt att kunskaper i nationalekonomi sprids och eftersom boken vid tidpunkten var den enda finskspråkiga där dylik information stod att få.

Den 16 december 1864 utgav Wikberg på svenska första delen av Yrjö Koskinens (d.v.s. Georg Zacharias Forsmans) *Nuijasota*, som av översättaren, amanuens E. O. Edlund fått titeln *Klubbekriget samt Finlands sociala tillstånd wid slutet af sextonde århundradet*.⁵³ I verket, som på finska utkom åren 1857–1859 och som omfattade Forsmans avhandling, framställs klubbekrigarna som förkämpar för frihet och jämlikhet, vilka med hertig Karls medgivande reser sig mot anhängarna till den polsksinade regenten. Bilden av klubbekriget och klubbekrigarna har sedermera modifierats av bl.a. Pentti Renvall och Heikki Ylikangas, men Koskinens verk har betecknats som en vändpunkt i finsk historieskrivning genom att det finska folket i boken för första gången framträder som ett subjekt för sin egen

⁵⁰ *Åbo Underrättelser* 31.12.1864.

⁵¹ *Sanomia Turusta* 11.11.1864.

⁵² *Maiden ja Merien Takaa* 1864, s. 167; *Päivätär* 29.10.1864.

⁵³ *Helsingfors Tidningar* 16.12.1864. *Päivätär* kunde redan tio månader tidigare, i februari, meddela att översättningen av *Nuijasota* var under arbete (*Päivätär* 20.2.1864); Erik Oskar Edlund (1824–1871) var G. W. Edlunds äldre bror och han arbetade bl.a. som redaktör vid *Helsingfors Tidningar* 1860–maj 1864 samt som biträdande redaktör för *Finlands Allmänna Tidning* 1870–1871 (se T o r C a r p e l a n och L. O. Th. Tudeer, *Helsingfors Universitet. Lärare och tjänstemän från år 1828 I A–K*, Helsingfors 1925, s. 169).

historia.⁵⁴ *Åbo Underrättelser* konstaterar att bokens förtjänster var kända redan genom originalet, och att översättningen föreföll vara god. Detsamma konstaterar *Helsingfors Dagblad*.⁵⁵

I slutet av 1864, men först efter den för bokhandeln viktiga julhandeln, följde ännu tre böcker, nämligen *Barnet*, en bok om barnavård och barnuppfostran enligt Friedrich Fröbels principer, *Himlen vårt hem*, en från engelskan översatt andlig skrift, samt första delen av *Adertonde århundradets litteraturhistoria* i svensk översättning. Böckerna anmäldes bl.a. i *Helsingfors Tidningar* och *Hufvudstadsbladet*.⁵⁶

Helsingfors Dagblad hade läst *Barnet*, som var skriven av Bertha von Marenholtz-Bülow, en av Friedrich Fröbels adepten, och noterar att det är fråga om en bok för unga mödrar skriven med mycken värme, elevation och fin iakttagelseförmåga. Dagbladets recensent befarar visserligen att översättaren inte har alldeles orätt i sin förmodan om boken blir tråkig på grund av en viss bredd och mångordighet i de ofta utdragna resonemangen, men helhetsbedömningen är positiv:

För öfrigt är detta arbete alltigenom byggt på Fröbels principer och ansluter sig helt och hållet till hans kända method för den tidigaste barnuppfostran. Äfven härigenom rekommenderar det sig i hög grad för enhvar, som fått detta ansvarsfulla kall på sin lott.⁵⁷

Det första häftet av *Adertonde århundradets litteraturhistoria* av Hermann Hettner var vid sidan av *Klubbekriget* Wikbergs mest betydande utgåva 1864. Hettners tredelade verk *Literaturgeschichte des 18ten Jahrhunderts* utkom 1856–1870.⁵⁸ Den första delen (banden I och II) omfattade den engelska litteraturen, den andra delen (band III) den franska och den tredje delen (banden IV–VI) den tyska litteraturen på 1700-talet. Vid tidpunkten för

⁵⁴ Rainer Knapas, 'J. V. Snellman – Kansallisuusfilosofi', Yrjö Varpio ja Liisi Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria I* (Helsinki 1999), s. 249.

⁵⁵ *Åbo Underrättelser* 31.12.1864; *Helsingfors Dagblad* 21.1.1865.

⁵⁶ *Helsingfors Tidningar* 30.12.1865; *Hufvudstadsbladet* 30.12.1865.

⁵⁷ *Helsingfors Dagblad* 21.1.1865. Baronessan Bertha von Marenholtz-Bülow (1810–1893) arbetade tillsammans med den tyska pedagogen Friedrich Fröbel, småbarnspedagogikens far och grundaren av barnträdgårdsverksamheten, och efter Fröbels död reste hon runt omkring i Europa och Amerika och propagerade för hans idéer. Den internationella utbredningen av Fröbel-Kindergarten kan delvis ses som frukten av hennes arbete.

⁵⁸ Herrman Hettner (1821–1882), tysk estetiker, professor vid universitetet för de bildade konsterna i Dresden. Se t.ex. Hjalmar Linnström, *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865. Första delen A–L*, Bokgillet 1961, s. 611.

Wikbergs utgåva hade de två första delarna utkommit i sin helhet på tyska och två band av del tre. Den följande delen, nämligen den franska litteraturen på 1700-talet, utgavs åtta år senare i svensk översättning på Norstedts förlag. Det är oklart om verkets tredje band om den tyska litteraturen någonsin översattes till svenska.

Hettner skildrar inte endast den egentliga skönlitteraturen, utan ger en framställning av alla de andliga rörelser och riktningar som framträdde under 1700-talet. Hans omfattande exposé över den europeiska litteraturen var vid denna tid rätt enastående i sitt slag och fick stor spridning, har det konstaterats.⁵⁹

Helsingfors Dagblad noterar i sin recension att Hettners arbete redan kunde anses vara känt genom anmälningar och utdrag i *Litteraturblad*. Den första delen hade recenserats 1858 utgående från en tysk anmälan medan Snellman själv skrev ett referat av det andra bandet.⁶⁰ ”Utmärkande sig för ett enkelt och populärt framställningssätt, grundadt på en ovanlig, tillochmed förvånande sakkännedom, erbjuder detsamma för hvarje bildad en likaså underhållande som lärorik läsning. Vi kunna därför icke annat än anse detta val, såsom ganska lämpligt”, konstaterar tidningen.⁶¹ *Helsingfors Tidningar* anser för sin del att ”arbetet utmärker sig genom sanningskärlek och opartiskhet och att författarens stil är fri från det ordswall man hos tyska litteraturhistoriker så ofta påträffar”.⁶²

Wikberg hade vid slutet av 1864 redan utgett elva boktitlar. Det nya förlagets energiska aktivitet noterades med välvilja av pressen: ”C. J. Wikbergs förlag här i staden [har] inlett en rask och företagsam förlagsverksamhet, åt hvilken vi önska all framgång”, skriver *Helsingfors Dagblad* i januari 1865.⁶³ Som vi har sett skiljde sig det raska och företagsamma utgivningsprogrammet från huvudströmmen: i stället för katekeser och lättare underhållningslitteratur satsade Wikberg bl.a. på nationalekonomi och litteraturhistoria.

⁵⁹ H[enrik] K[nif], not i *Johan Vilhelm Snellmans samlade verk, del IX* (Helsingfors 1997), s. 911.

⁶⁰ *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning*, 1858, s. 78–87 och 1860, s. 289–296.

⁶¹ *Helsingfors Dagblad* 21.1.1865.

⁶² *Helsingfors Tidningar* 30.12.1864. Wikbergs utgåva av Hettners verk fanns bland Aleksis Kivis böcker, se V. T a r k i a i n e n, ’Kiven käyttämien kirjojen luettelo’, *Kaukametsä* (Helsinki 1949), s. 195. Författaren Jukka Partanen har i en uppsats spekulerat kring det inflytande Hettners beskrivning av Robinson Kruse kan ha haft på *Sju bröder*, som enligt Partanen uppvisar klara drag av en robinsonad. J u k k a P a r t a n e n, *Seitsemän veljestä antiolla saarella*, <http://www.parkkinen.org/kivi2.html>, sidan uppdaterad 25.5.2006, utskriven 26.5.2006.

⁶³ *Helsingfors Dagblad* 21.1.1865.

Gummerus, Rabkonen och Om Frihet

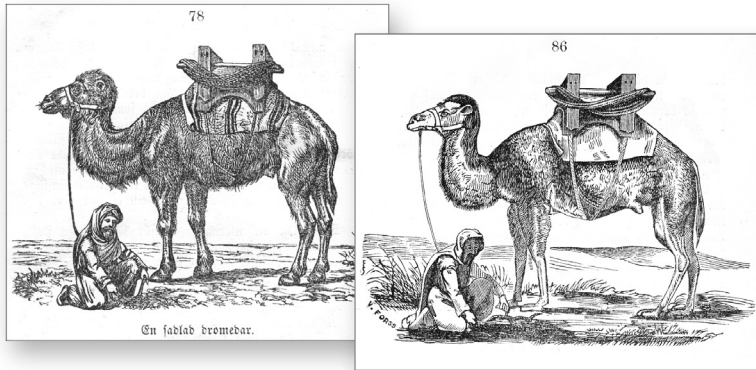
Följande år utgav Wikberg ett tilläggshäfte av Hettners bok och de två återstående delarna av Koskinens bok. Därtill utkom på C. J. Wikbergs förlag nio nya verk, varav fyra på finska och fem på svenska. Tre av de finska var original medan de svenska – i likhet med majoriteten av Wikbergs svenska böcker – var översättningar.

En viktig orsak till att så många översättningar utgavs på 1800-talet var det bristande översättningsskyddet, d.v.s. skyddet mot icke-auktoriserade översättningar. Både censurförordningen av 1829 och tryckfrihetsförordningen av 1865 innehöll visserligen stadganden om författarens och översättarens rätt till sina verk, men dessa rättigheter var enbart nationella och de upphävdes 1867.⁶⁴ Översättningsskyddet mellan t.ex. de skandinaviska länderna grundade sig på bilaterala avtal. Före Bernkonventionens tillkomst 1886 fanns det nämligen ingen internationell reglering om upphovsmännens rätt att bestämma om översättningarna av sina verk i andra länder. Endast ett litet antal länder ratificerade Bernavtalet redan under slutet av 1800-talet, men till dessa hörde varken Finland eller Sverige. På 1860- och 1870-talen kunde utländska författares verk i Finland ännu fritt översättas till svenska eller finska och de svenska översättningarna exporterades till Sverige utan att den utländska upphovsmannen erhöll någon ersättning. Denna olägenhet påpekades i pressen, och frågan togs upp till behandling vid lantdagen 1872.⁶⁵

Utgivningen av nya boktitlar på Wikbergs förlag år 1865 inleddes dock med några finska original. Den första boken var K. J. Gummerus novellsamling

⁶⁴ Tryckfrihetsförordningen var enbart i kraft till slutet av 1867 års lantdag. När ständerna inte var villiga att anta en ny tryckfrihetsförordning som innehöll en utvidgad rätt för domstolar att utöva subjektiv prövning vid tryckfrihetsmål, gavs 31.5.1867 en ny kejsarlig förordning som återinförde förhandscensuren från och med följande dag. Den nya förordningen upphävde censurförordningen av år 1829, och eftersom den inte innehöll några upphovsrättsliga stadganden avskaffades därmed formellt författarens och översättarens rätt till sina litterära verk och Finland var helt utan lagstiftning på detta område de följande 13 åren. Sin första egentliga upphovsrättsliga förordning fick Finland 15.3.1880. Se Bo-Göran Eriksson, 'Författarförordningens förarbeten', *Juridisk Tidskrift för Finland* 1967, s. 91–121.

⁶⁵ *Vikingen* 11.9.1871 och 20.4.1872; *Morgonbladet* 2.4.1872; se även Svédjedal, *Bokenes samhälle*, s. 46–47.

Upphovsrätten i censurförordningen av 1829 gällde endast inbemska författares och översättares verk. Wikberg kunde därför låta den unge xylografen Volter Forss göra träsnittskopior av bilderna i Berlins Läsebok i Naturläran för allmogen. Det svenska originalet till vänster.

Alkuperäisiä Suomalaisia Uuteloita som utkom i januari 1865.⁶⁶ Gummerus utgav 1865–1873 sammanlagt tre uppsättningar av *Alkuperäisiä Suomalaisia Uuteloita* 1865–1873. Wikbergs version recenserades bl.a. i *Helsingfors Tidningar*, i *Maiden ja Merien Takaa* samt i *Sanomia Turusta*.⁶⁷ Samlingen omfattade tre noveller, nämligen ”Sovitus haudalla” (”Försoningen vid graven”), ”Palkinto” (”Belöningen”) och ”Merimiehen morsian” (”Sjömannens brud”). ”Sovitus haudalla” var ny medan de två andra tidigare hade getts ut i tidningarna *Luonnotar* respektive *Suometar*. Gummerus förmåga att berätta beröms av *Helsingfors Tidningars* recensent K. B. (Kaarle Bergbom). Recensenten är kritisk framförallt mot Gummerus sentimentalitet, men han konstaterar att han inte skulle ha framhållit de svaga sidorna om inte ”hr G wore en författare, som genom sina förstlingsarbeten förvärfwat sig rättmätiga anspråk på

⁶⁶ *Helsingfors Tidningar*, 14.2.1865. Kaarle Jaakko (Karl Jacob) Gummerus (1840–1898) var författare och lektor, och tillsammans med lektor Jaako (*sic*) Länkelä beviljades han år 1872 privilegium för grundandet av det förlag som ännu bär hans släktnamn. Förlagets huvudprodukt var tidningen *Kyläkirkjaston Kuvalehti* som redan det första publikationsåret 1878 hade en upplaga av 7 000 exemplar, se t.ex. *Finlands författare 1809–1916. Kortbiografier, Verkförteckningar, Litteraturhänvisningar* (Helsingfors 1993), s. 195–196; L a n d g r e n, ”Kieli ja aate – politisoituvia sanomalehdistö 1860–1889”, s. 272.

⁶⁷ *Helsingfors Tidningar* 14.2 och 15.2.1865; *Maiden ja Merien Takaa*, 1865, s. 48; *Sanomia Turusta* 3.2.1865.

att blifwa särskildt uppmärksammas”. *Sanomia Turusta* var kritisk mot verket; man hade fäst sig vid otal tryckfel och svecismer, och recensionen slutar med en förhoppning om att författaren skulle lära sig bättre finska.⁶⁸

I *Kirjallinen Kuukauslehti* i mars 1866 recenserade J. W. Calamnius tre andra av C. J. Wikbergs finska böcker från 1865, nämligen Pietari Hannikainens *Talvikukkaisia*, Aleksanteri Rahkonens *Sääskiä*, del I, samt Rahkonens översättning av N. J. Berlins till allmogen riktade lärobok i naturkunskap, *Berlinin Lukukirja luonnontieteessä*.⁶⁹

Talvikukkaisia omfattade novellerna ”Kaupunki ja Erämaa” och ”Kappeli” samt komedin ”Silmänkääntäjä”, vilka alla hade tidigare publicerats i tidningen *Kanava*. Hos Calamnius väckte Hannikainens bok ingen större entusiasm. Han hade hoppats att Hannikainen hade inkluderat i sin bukett vackrare blommor än de som ingick i samlingen. ”Silmänkääntäjä” och ”Kappeli” får Calamnius godkännande, men varför ”Kaupunki ja Erämaa” förtjänat en plats främst i samlingen är oklart – blomman luktar illa, och recensenten säger sig veta att herr H. i sitt växthus har många vackrare än denna. Därtill hade det varit önskvärt att författaren hade korrigerat svecismer och germanismer, menade recensenten.

Sex år senare inkluderades *Silmänkääntäjä* i reviderad version i en finsk läsebok, *Uusi Suomalainen Lukukirja*, sammanställd av professor August Ahlqvist. Pehr Stolpe som vid det här laget hade övertagit vad han ansåg vara förlagsrättigheterna till ”Silmänkääntäjä” protesterade mot att Ahlqvist använt pjäsen utan att be honom om tillstånd. Ahlqvist hänvisade till att han fått tillåtelse att publicera pjäsen direkt av författaren som enligt Ahlqvist uppenbarligen hade glömt att den ingått i *Talvikukkaisia*. Hannikainen meddelade några dagar senare både i *Uusi Suometar* och *Morgonbladet* att han aldrig till Stolpe eller någon annan avhänt sig förlagsrättigheterna till ”Silmänkääntäjä”.⁷⁰ Om Hannikainens förklaring stämmer är det möjligt att han utgav boken tillsammans med Wikberg på delad risk utan att ha överlåtit några rättigheter till Wikberg. Eventuellt kan det ha varit fråga om s.k. ”vanity publishing”, där Hannikainen själv tog förlagsrisken och Wikberg enbart ordnade tryckning, distribution och marknadsföring med reklam via tidningsannonser och bokkatalog. I så fall är det möjligt att Stolpe för

⁶⁸ *Sanomia Turusta* 3.2.1865.

⁶⁹ *Kirjallinen Kuukauslehti*, 1866, s. 27.

⁷⁰ *Finlands Allmänna Tidning* 26.3.1873; *Helsingfors Dagblad* 27.3.1873; *Finlands Allmänna Tidning* 28.3.1873; *Morgonbladet* 31.3.1873; *Uusi Suometar* 31.3.1873.

Talvikukkaisias del – utan att han vetat om det – enbart övertog boklagret utan förlagsrättigheter.

Medan Calamnius sågade Hannikainens noveller var han välvilligare inställd till Aleksanteri Rahkonens poetiska försök i *Sääskiä* vilka enligt hans förmenande förtjänade allt beröm. Boken innehåller dels originaldikter, skrivna för att sjungas efter kända melodier, dels finska översättningar av sju dikter ur Fänrik Ståls, nämligen ”Pilven veikko” (Molnets broder), ”Sven Tuuva” (Sven Duva), ”Otto v. Fieandt”, ”Kuningas” (Kungen), ”Sotamarski” (Fältmarskalken), ”Sotilaanpoika” (Soldatgossen) samt ”Maamme” (Vårt Land). Rahkonens version av ”Maamme” ersatte för en kort tid K. M. Kiljanders, tills den första finska utgåvan av hela *Fänrik Ståhls sägner* med Cajanders översättning av *Vårt land* utkom något år senare.⁷¹

Av de tre böckerna förhöll sig Calamnius allra positivast till *Berlinin Luukkirja luonnontieteestä osa I*, som var översatt och bearbetad med tanke på finska förhållanden av Rahkonen. Bokens svenska förlaga hade vid det här skedet redan utkommit i fem upplagor.⁷² C. J. Wikbergs utgåva omfattade endast ett häfte med de första 92 sidorna och var illustrerad med 24 träsnitt av den sjuttonårige xylografen Volter Forss.⁷³ Enligt Calamnius kan var och en kan lära sig något av boken, eftersom den innehåller både vetenskapliga fakta och nyttiga praktiska upplysningar. Recensenten rekommenderar därför att prästerna och andra som ägnar sig åt bildningsarbete bland folket inte enbart skaffar sig boken för läsning inom familjen utan också ser till att den

⁷¹ Aleksanteri Rahkonen (1841–1877) var lärare och översättare. Han hörde till den översättargrupp som översatte *Fänrik Ståhls sägner* till finska 1867–1870, *Finlands författare*, s. 601–602. I den första utgåvan av *Fänrik Ståls Sägner* på finska stod Rahkonen för översättningarna av ”Fänrik Stål”, ”Sven Duva”, ”Otto v. Fieandt”, ”Konungen”, ”Fältmarskalken”, ”Soldatgossen” och ”von Törne”. Se O s s i a n G r o t e n f e l t, ”Om Runebergs arbeten i finsk översättning”, *Johan Ludvig Runebergs hundraårsminne*, SLS LXII (Helsingfors 1904), s. 239.

⁷² *Helsingfors Tidningar* 10.11.1865. Den första upplagan av den svenska förlagan, *Läsebok i Naturläran för Sveriges allmoge*, utkom 1852. Berlins bok var en veritabel kioskvältare i Sverige och hade omkring 1890 redan sålts i 150 000 exemplar. Se R i n m a n, *Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887*, s. 251. Wikberg införde redan i april 1864 en kollisionsannons i *Helsingfors Dagblad* där han meddelade att arbetet med en översättning till finska av Berlins *Läsebok i naturkunskap* var påbörjat; *Helsingfors Dagblad* 12.4.1864. Det dröjde m.a.o. drygt ett och ett halvt år innan Rahkonens översättning av det första häftet kunde publiceras.

⁷³ *Hufvudstadsbladet* 10.11.1865; om Forss se närmare *Huvudstadsbladet* 30.8 och 11.9.1888.

sprids bland folket. I synnerhet viktigt är, anser Calamnius, att två exemplar av boken skaffas till varje läsebibliotek.⁷⁴

Hösten 1865 utkom på Wikbergs förlag ett flertal översättningsverk på svenska. *Hufvudstadsbladet* införde i november 1865 en kort anmälning av Fredrik Berndtsons översättning till svenska av den andra engelska upplagan av *On Liberty (Om Frihet)* som citerades i inledningen. Mills bok var så pass känd att tidningarna inte recenserade den i större utsträckning. *Helsingfors Dagblad* konstaterar kort i sin anmälan att boken är den kände engelske författarens kanske bästa arbete inom den sociala vetenskapen och att den är känd av alla som är intresserade av den viktiga frågan om uppdragandet av den rätta gränsen mellan statens verksamhet och det område som bör lämnas till den enskilda individen.⁷⁵ Följande upplaga på svenska av Mills bok kom ut sexton år senare, 1881, på Edquists förlag i Uppsala. Den nya översättningen var gjord av Hjalmar Öhrvall och originalets titel *On Liberty* hade nu översatts till *Om Friheten*. Den semantiska skillnaden mellan de två boktitlarna är värd att noteras – kanske var det inte möjligt att i Finland använda bestämd form för ordet ”frihet” ännu år 1865.

Senare i november utkom *Naturmålningar*, en reseskildring från Sydamerika av Alexander von Humboldt och *Det skönas idé i dess utveckling hos de gamla intill våra dagar af A. Kuhn*, en annan översättning av Berndtson.⁷⁶ I december utgav Wikberg ytterligare några nya boktitlar, nämligen *Figaros bröllop, komedi i fem akter af Caron de Beaumarchais*, i översättning av Berndtson,⁷⁷ och *För lediga stunder*, en översättning från engelska med små populära avhandlingar i ”hvarjehanda allvarliga ämnen”. *Åbo Underrättelser* rekommenderar boken åt envar och särskilt åt den ungdom som ägnar sig åt handeln.⁷⁸ Den tredje nya titeln var Michel Massons *Namn-kunniga barn*, vars innehåll framgår av under-rubriken: ”Berättelser om barn från alla tider och alla länder, vilka gjort sig minnesvärda genom olycka, fromhet, snille, kunskap och färdigheter.”

⁷⁴ Även i *Maiden ja Merien Takaa* berömmar man språket i Rahkonens översättning och anser att boken är skickligt anpassad till våra förhållanden och därmed lämplig för användning i folkskolorna (*Maiden ja Merien Takaa* 1865, s. 176).

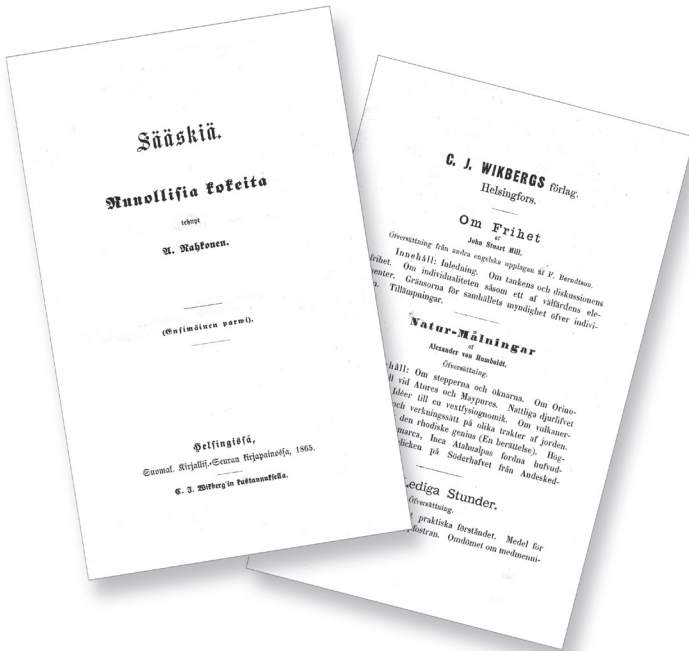
⁷⁵ *Hufvudstadsbladet* 3.11.1865; *Helsingfors Dagblad* 3.11.1865.

⁷⁶ Adalbert Kuhn (1812–1881), tysk arkeolog och språkforskare (Hjalmar Linnström, *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865, Första delen A–L*, BOKGILLET 1961, s. 836).

⁷⁷ *Hufvudstadsbladet* 6.12.1865

⁷⁸ *Åbo Underrättelser* 19.12.1865.

Från mars 1864 till slutet av år 1865 hade Wikberg publicerat över tjugo böcker och broschyrer. Antalet utgjorde ca 7–8 % av samtliga, uppskattningsvis 250 till 300 nya boktitlar som utgavs i Finland under åren 1864 och 1865.⁷⁹ Wikberg hade därför ett tillräckligt stort urval för att kunna uppgöra en bokkatalog. En dylik bifogade han sina böcker i november 1865. Wikberg lyckades tjäma bokutgivningen med julhandeln bättre än föregående år och i medlet av december införde han flera annonser för sina böcker i dagstidningarna.⁸⁰

Aleksanteri Rabkonens Sääskiä, ensimmäinen parvi innehöll bl.a. översättningar av dikter ur Fänrik Ståls sägner. I november 1865 avlät Wikberg en bokkatalog som han införde i de böcker som utgavs i slutet av året.

⁷⁹ Enligt J. W. Calamnius utgavs år 1865 i genomsnitt en ny boktitel var tredje dag. *Kirjalinen Kuukauslehti*, 1866, s. 20.

⁸⁰ *Hufvudstadsbladet* 14.12.1865; *Åbo Underrättelser* 16.12.1865; *Helsingfors Tidningar* 20.12.1865.

Talets och trons frihet

Förordningen om pressfrihet från juli föregående år trädde i kraft 1.1.1866.⁸¹ Förhandscensuren var därmed avskaffad och den nya friheten hälsades i pressen med glädje.⁸² Censurens avskaffande hade en stor principiell betydelse för tidningsutgivningen och hade länge varit ett av den liberala pressens centrala krav. I praktiken var den antagligen viktigare för importen av böcker än för den inhemska bokutgivningen.⁸³

Wikbergs utgåvor under år 1866 var bara fem till antalet. Av dessa är dock fyra omfattande med över trehundra sidor var. För att minska förläggarrisken hade Wikberg redan i november 1865 erbjudit till subskription Patrick James Stirlings *Handelns Filosofi eller Utkast till en vinstens och prisets teori, innehållande en undersökning af de principer, hvilka bestämma relativa värdet af spannmålen, arbetet och penningen*.⁸⁴ De som var villiga att beställa verket på förhand utlovades 25 procents rabatt. Hur många subskriptioner Wikberg fick har vi inga närmare upplysningar om. *Åbo Underrättelser* nämner dock att boken skulle ha haft ett ”betydande” antal abonnenter i Åbo.⁸⁵ *Handelns filosofi* utkom i slutet av februari 1866, d.v.s. några månader försenad och bokhandelspriset var litet högre än vad Wikberg hade ställt i utsikt. Detta kan antyda att antalet subskriptioner inte blev riktigt tillräckligt stort. Det högre priset kan också bero på att marken devalverades med 18 % när den bands till silvermyntfoten den 12 november 1865.

⁸¹ *Hans Kejsarliga Majestäts Nådiga Förordning, angående tryckfrihet i Finland och om vilkoren för dess begagnande*, Storfurstendömet Finlands Författnings-Samling, nr 27, 1865.

⁸² Se t.ex. *Päivätär* 19.7.1865 och A. M. 'Painowapaudesta', *Kirjallinen Kuukauslehti*, 1867, s. 97–101.

⁸³ Med stöd av förordningen om presscensur förbjöds till exempel år 1852 importen av ett femtiotal svenska böcker, inkluderande politiska, teologiska och skönlitterära verk, de sistnämnda uppenbarligen på grund av förment rabulistisk eller sedlighetssårande tendens, R i n m a n, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887*, s. 193. Angående tillämpningen av censurförordningen se t.ex. J y r k i H a k a p ä ä, 'Vem bryr sig om censuren? Försäljningen av förbudna böcker i Finland i början av 1800-talet', *HTF* 87 (2002:2), s. 182–191 och däri anförda hänvisningar.

⁸⁴ *Helsingfors Dagblad* 22.11.1865; den engelska förlagan, *The Philosophy of Trade; or, Outlines of a Theory of Profits and Prices, including an examination of the principles which determine the relative value of Corn, Labour, and Currency* utkom på förlaget Oliver & Boyd i Edinburgh 1846.

⁸⁵ *Åbo Underrättelser* 6.3.1866.

En viss antydan om hur långsamt böckerna spreds i landet ännu på 1860-talet ger de anmälningar och annonser som gällde Stirlings bok. Verket utgavs i Helsingfors den 26 februari 1866 och i huvudstadens tidningar förekommer från och med den 27 februari annonser om att boken var till salu i boklådorna. Till Åbo kom boken en dryg vecka senare och var tillgänglig i Edgrens och Frenckells boklådor. Vid samma tidpunkt anmäls den i *Åbo Underrättelser*. I Tammerfors såldes Stirling hos Frenckell i medlet av mars, medan den fanns i Kuopio hos Aschan i slutet av mars. Trots de goda tåg-förbindelserna till Tavastehus annonserar Grönholms bokhandel den först i början av april medan Danielsons i Vasa tycks ha fått den så sent som i maj.⁸⁶ Transporterna till Åbo och städerna i det inre av landet sköttes mestadels landvägen, med diligenser och forbönder och järnväg. Orsaken till den sena ankomsten till Vasa kan ha varit att bokförsändelserna skulle ha skickats med ångfartyg som kunde inleda trafiken först när isarna hade gått.⁸⁷

I början av mars 1866 utkom en kort broschyr benämnd *Om Pressfrihet*. Den korta, åttasidiga uppsatsen i början av broschyren uppges vara skriven ”efter danskan”, men handlar huvudsakligen om finska förhållanden.⁸⁸ Uppsatsens författare är okänd. Närapå hälften av trycksaken upptas av Wikbergs bokkatalog för 1866, och avsikten med broschyren var troligen i främsta hand att saluföra förlagskatalogen till det svenskspråkiga borgerskapet genom att knyta an till det aktuella ämnet om den nya tryckfrihetsförordningen.

Jordbrukets och dermed beslägtade urproduktioners Nationalekonomi av den tyske nationalekonomen Wilhelm Roscher och översatt till svenska av Otto Alfthan utgavs i juni 1866 och hälsades av *Helsingfors Tidningar* med glädje: ”Om vårt land behöfver något, så är det insigt i de frågor som röra utvecklingen af dess jordbruk och öfriga näringar”, skriver tidningen.⁸⁹

⁸⁶ *Helsingfors Dagblad* 27.2.1866, *Åbo Underrättelser* 6.3.1866, *Sanomia Tampereelta* 19.3.1866, *Tapio* 23.3.1866, *Hämäläinen* 6.4.1866 och *Wasabladet* 5.5.1866.

⁸⁷ De dåliga förbindelserna och svårigheterna med att distribuera böcker på 1800-talet diskuteras i *Virtanen, Suomen kirjakaupan ja kustannustoiminnan vaiheita*, s. 124–125. Transporterna till Österbotten förbättrades avsevärt 1857 när Österbottniska ångfartsaktiebolaget inledde reguljära turer med godstransport på rutten S:t Petersburg–Uleåborg först med ett och senare med två fartyg. Fartygen tog i land i alla kuststäder från Viborg till Uleåborg och resan från och till S:t Petersburg tog 3–4 veckor i anspråk, se Erkki Riimala (toim.), *Suomalaisia höyrylaivoja 150 vuotta maailman merillä ja kotivesillä 1833–1983* (Helsinki 1983), s. 30–31.

⁸⁸ *Helsingfors Dagblad* 6.3.1866.

⁸⁹ *Helsingfors Tidningar* 30.6.1866; den tyska förlagan, *Nationalökonomik des Ackerbaues u. der verwandten Urproduktionen*, utkom i Stuttgart 1860.

De två sista böckerna som utgavs på Wikbergs förlag fick speciell uppmärksamhet i tidningspressen. I september utkom Salomon Vögelins predikningar i översättning av Ernst Rönnbäck och Thomas Babington Macaulays tal i svensk språkdräkt av Fredrik Berndtson.

Boken med predikningar av den schweiziske teologen och prästen Salomon Vögelin bar undertiteln ”Gud är icke de dödas Gud utan de levandes Gud” (Matteus 22:32). Översättaren, den unge studenten Ernst Rönnbäck, var känd i tidningspressen som förespråkare för den ungschweiziska teologin.⁹⁰ ”Det som kännetecknar denna theologi”, skriver Rönnbäck i förordet, ”är icke några nya filosofiska eller theologiska principer, utan det medvetna, hänsynslösa genomförandet af ’den moderna världsåskådningen’ både i den theologiska vetenskapen och i det praktiska lifvet, samt det öppna, frimodiga uttalandet af henne – till och med från predikstolen”. Vögelin redovisar själv för sin moderna världsåskådning när han konstaterar att ”det är för oss alla [som räknar sig till den fria skolan] en afgjord sak, att inga under kunna finnas, att alltså också alla bibelns under och specielt de om Christus berättade, ända från den öfvernaturliga födelsen till himmelsfärden, icke hafva egt rum, åtminstone icke såsom under”.⁹¹

På grund av boken hamnade översättaren i en häftig polemik med signaturen Bore. Debatten fördes på *Helsingfors Tidningars* sidor, där utgivningen av Vögelins predikningar bl.a. sågs som ett uttryck för den menliga inverkan pressfriheten hade.⁹² *Helsingfors Dagblad* fann med anledning av Vögelins predikningar orsak till att i två ledare under rubriken ”I de kyrkliga frågorna” utveckla sina tankar kring statskyrkans ställning.

Vi tränga oss åter fram med de kyrkliga frågorna. Den nyligen härstädes utkomna översättningen af den bekante schweiziske rationalisten, pastor Vögelins ”Predikningar” utgör en naturlig anledning dertill. [...] Utgifvandet af de nyssnämnda predikningarne i svensk dräkt, öfversatta af en af dem hvilka ifrigast deltagit i den ofvanberörda polemiken, innebär derföre en sjelffallen anknytningspunkt till frågornas ytterligare upptagande.⁹³

⁹⁰ I april 1865 införde Ernst Rönnbäck i *Helsingfors Dagblad* under rubriken ”Försök till en protestantisk kättarförljelse” en artikel om reaktionerna på Salomon Vögelins predikningar och de krav på hans avgång som framförts av 78 schweiziska präster (*Helsingfors Dagblad* 3.4.1865).

⁹¹ Vögelin, Salomon, *Predikningar af Salomon Vögelin, Gud är icke de dödas Gud utan de levandes Gud* (Helsingfors 1866), s. IV och IX.

⁹² *Helsingfors Tidningar* 24.9.1866, 20.10.1866; se även *Nordisk Familjebok* (Stockholm 1916), s. 160.

⁹³ *Hufvudstadsbladet* 4.9.1866; *Helsingfors Dagblad* 15.9.1866;

Diskussionen kring religionsfrihetsfrågorna utmynnar i en ledare några dagar senare i följande konklusion:

Absolut religionsfrihet är därför den oeftergiftiga konsekvens, som de nya theologiska åsigtarnas inträde inom vårt samhällslif påkallar oss. Ty deras tillvaro är ett faktum och deras samvaro med de gamla i samma kyrka är en omöjlighet.⁹⁴

Helsingfors Dagblad upprepar därmed de tankar som en av tidningens föregångare, nämligen *Barometern*, redan fört fram fem år tidigare. Vögelins bok dissekerades grundligt och hans läror tillbakavisades i en längre artikelserie som publicerades i det nygrundade *Kyrkligt Veckoblad* vintern 1867.⁹⁵

Boken med Macaulays tal i översättning av Fredrik Berndtson omfattade sexton anföranden som den på sin tid synnerligen kände engelske historikern, essäisten, ministern och parlamentsledamoten hade hållit i parlamentet under åren 1831–1842. *Helsingfors Tidningar* anmälde och recenserade verket i september 1866. Tidningen talar om behovet av arbeten i nationalekonomi och betonar att intresset för landets materiella framåtskridande är ett villkor för varje högre andlig bildning samt intellektuell och konstnärlig verksamhet. Boken rekommenderas ”[f]ör att allmänheten däruti måtte kunna göra sig bekant med lagarna för den ekonomiska utvecklingen och de allmänna principer, till hvilka vår tid deruti kommit”. *Helsingfors Tidningar* anser att talen kunde vara till nytta även i praktiska frågor och tillägger att man sällan läser någon så glänsande framställning om samhällets stigande behov av nya former för sin verksamhet och sällan någon så skarp kritik över det bestående.

Också *Helsingfors Dagblad* uppmärksammar Macaulays tal och ägnar en hel ledare åt boken och dess författare.⁹⁶ Precis som *Helsingfors Tidningars* recensent ser *Dagbladet* talen som en lämplig, tidsenlig modell just i den tid då den ”parlamentariska förmågan fordra att blifva utbildad”. I likhet med Hans Forssell, som recenserade Macaulays tal i *Svensk litteratur-tidskrift*, hoppas *Helsingfors Dagblad* att också Macaulays essäer, t.ex. biografierna över

⁹⁴ *Helsingfors Dagblad* 19.9.1866.

⁹⁵ *Barometern* 13.12.1861; *Kyrkligt Veckoblad* 1867, s. 3–6, 9–11, 18–22, 35–39, 41–45 och 49–53.

⁹⁶ *Helsingfors Dagblad* 24.9.1866. Macaulay hörde till bl.a. Johan Vilhelm Snellmans och Winston Churchills favoritessäister; se P i a F o r s s e l l, not i *Johan Vilhelm Snellmans samlade arbeten, del IX* (Helsingfors 1993), s. 879, och Winston Churchill, *My Early Life* (New York 1996), s. 211.

Macchiavelli, Madame d'Arblay, Lord Bacon etc., skulle utkomma i svensk översättning eftersom Macaulay egentligen och "föرنämligast [är] essayist, och på detta område står han oöfverträffad".⁹⁷

Den i äminnelse bedrövlige bokhandlaren

Boken med Macaulays tal fick aldrig den uppföljare som både *Helsingfors Dagblad* och Hans Forssell efterlyste. Inte heller fortsatte Wikberg utgivningen av Hettners litteraturhistoria med en översättning av den andra och den tredje delen. Oavslutad för Wikbergs del blev också den finska versionen av Berlins läsebok i naturkunskap och Rosendals skolbok i historia, vilka båda dock kompletterades av andra förläggare några år senare. Wikbergs förlag upphörde med sin verksamhet hösten 1866, och bokhandlaren Wikberg riktade in sig på en ny karriär som sortimentsbokhandlare.

Enligt B o P e t e r s o n, som behandlat den svenska bokförläggarens nya roll under 1800-talet, kan den nya typens bokförläggare beskrivas som en mellanhand mellan boktryckaren och bokhandlaren. Peterson sammanfattar förläggarens uppgifter: "Utifrån sina bedömningar av bokmarknad och avsättningsmöjligheter gör han sina titelval, förvärvar förlagsrätter, lägger ut produktionen på underleverantörer och levererar de färdiga böckerna i förlag till sina kommissionärer. Han *väljer* och *säljer*."⁹⁸ Med dessa kriterier som ledning kan vi försöka utvärdera Wikberg verksamhet som bokförläggare: hur valde han förlagsrätter och hur väl motsvarade de bokmarknadens behov? Hur lyckades Wikberg med att marknadsföra och sälja produkterna?

En sammanställning av boktitlarna på Wikbergs förlag, enligt språk och ämnesområde, ges i tabell 1.

Wikbergs titlar är för få för att en statistisk analys av materialet skulle vara möjlig. Vi ser dock att de finska titlarna utgjorde en fjärdedel av samtliga utgåvor på förlaget, vilket är något lägre än andelen finska titlar av samtliga nya titlar i Finland under perioden 1850–1870.⁹⁹ Mot denna bakgrund förefaller

⁹⁷ Hans Forssell, 'En Nutidens Talare', *Svensk litteratur-tidskrift* 1867, s. 482–495.

⁹⁸ P e t e r s o n, *Välja och sälja*, s. 43.

⁹⁹ Z w e y g b e r g k, *Om bokförlag och bokförläggare i Finland*, s. 24; utgående från listorna över ny litteratur i *Kirjallinen Kuukauslehti* 1866, s. 72, 98, 124, 150, 174, 198, 220, 242, 277, 301 och 1867, s. 59, utkom under året 1866 totalt 171 boktitlar, varav 71 på finska, 87 på svenska och 13 – närmast akademiska avhandlingar – på något annat språk. Tre år senare var de nya boktitlarnas antal 71 på finska, 76 på svenska och 10 på annat språk. *Svensk Bokhandels-tidning*, 5.2.1870, s. 21.

Wikbergs förlag uppvisa en liten övervikt av svenska utgåvor jämfört med förlagen i gemen. Av tabellen framgår också att antalet skolböcker samt religiösa skrifter och folkskrifter, de traditionella tryckeriförlagens mjölkkor, var litet. Huvuddelen av boktitlarna utgjordes i stället av skönlitteratur och facklitteratur, vars avsättning bland allmogen kan antas ha varit obetydlig. Det folkliga frakturtypsnittet användes endast i fem av de finska titlarna och två av de svenska, medan aderton titlarna var satta med den modernare antikvan, vilket signalerade att man i första hand vände sig till en annan målgrupp.¹⁰⁰

Wikbergs förlag var inget kulturförlag i den bemärkelsen att han skulle ha gett ut betydande skönlitterära verk. Dikterna och novellerna i böckerna av Gummerus, Hannikainen och Rahkonen var i huvudsak redan tidigare publicerade i olika tidskrifter och häften, och utgivningingen av dem representerade därmed ingenting nydanande för den finska litteraturen. Men böckerna bidrog antagligen till att göra författarna kända för en bredare läsekrets. De viktigaste av Wikbergs utgåvor utgjordes i stället av den översatta facklitteraturen som reflekterade liberala idéer från början och mitten av 1800-talet. Generellt sett hänförde sig verken till ”friheten” och ”individualismen”, till begreppens innebörd, till strävan efter dem samt till tillämpningen av frihet och individualism i vardagen och ekonomin. De anknöt därmed till teman som aktualiserades under reformperioden på 1860-talet.

Dylika tankar förekommer redan i Beaumarchais komedi *Figaros bröllop*. I pjäsen angriper och förlöjligar Beaumarchais adeln och, framför allt, byråkratin.¹⁰¹ *Figaros bröllop* har betraktats som en symbol för republikanska idéer, och Beaumarchais har kallats den första franska medborgaren.

Frøbels småbarnspedagogik, som beskrevs i Bertha von Marenholtz-Bülows bok *Barnet*, representerade också individualistiska tankegångar som

¹⁰⁰ Något exemplar av *Minnesbok för innehafvare af hypoteksföreningens obligationer* har inte påträffats. Om användningen av antikva respektive fraktur i Finland under 1800-talet se t.ex. Carl Rudolf Gardberg, *Boktrycket i Finland, Från Åbo brand till år 1918* (Helsingfors 1973), s. 411–413.

¹⁰¹ I den tredje scenen av femte akten låter Beaumarchais Figaro ironisera över två även i Finland vid tidpunkten aktuella fenomen, nämligen näringsfriheten och pressfriheten. Ironin träffar också den offentliga byråkratin: ”Jag erfor då att [...] i Madrid en fullkomlig näringsfrihet blifvit införd med hänseende till varuafsättningen, hvilken sträckte sig ända till pressens alster; så att bara jag i mina skrifter icke talade om regeringen, om religionen om politiken, om moralen, om embetsmännen, om operan eller theatrarne, om personer af någon betydenhet, så kunde jag fritt trycka allt hvad jag ville, under uppsigt af två eller tre censorer.” Pierre Caron de Beaumarchais, *Figaros bröllop. Komedi i fem akter* (Helsingfors 1865), s. 109.

stod i bjärt motsatsförhållande t.ex. till den undervisning enligt Bell-Lancaster-filosofin, som tillämpades i många småbarnsskolor i Finland. Fröbel utgick ifrån att barnträdgårdar var en naturlig del av barnafostran. Han tog individens, även det lilla barnets behov och böjelser som utgångspunkt. För t.ex. senatorn Johan Vilhelm Snellman var det svårt att godkänna ett dylikt system där inte hemmets sedliga roll var centralt för statens fördel. Däremot var den finska folkskolans fader, Uno Cygnaeus, en varm anhängare av de Frøbelska barnträdgårdarna och lekpedagogiken.¹⁰²

Filosofen John Stuart Mill var en av den liberala rörelsens förgrundsgestalter och hans arbeten lästes noga av ”dagbladisterna”, d.v.s. personerna i kretsen kring *Helsingfors Dagblad*. Ett tidigare verk av Mill, *Om det representativa styrelsesättet*, hade utkommit i svensk översättning 1862 och innehöll ett konstitutionellt program, som i stort sett upptogs i *Helsingfors Dagblads* programförklaring följande år.¹⁰³ I *Om Frihet* propagerar Mill för individualismen. Han hävdar bl.a. att de individer som bryter med det traditionella är de som banar väg för det nya inom kultur och ekonomi. De politiska konsekvenserna av dessa tankar inkluderar hos Mill bl.a. fri konkurrens på det ekonomiska området, slopade tullar samt yttrande- och religionsfrihet. Liknande tankar finner vi i pastor Salomon Vögelins predikningar som betonar individens frihet i förhållande till kyrkan och religionen, med religionsfrihet som konsekvens, vilket *Helsingfors Dagblad* konstaterar. Även Macaulays tal kan ses som en partsinlaga för liberala idéer iklädda formen av en pragmatisk lärobok i debatteringens krigskonst: Macaulay för fram ”menschlighetens, frihetens och – Whiggernas heliga sak”, konstaterar Hans Forssell i *Svensk litteratur-tidskrift*. Whigpartiet var som bekant det liberala partiets föregångare i England.

Yrjö Koskinens *Klubbekriget* kan betraktas som en ytterligare dimension i detta avseende, nämligen det finska nationsbygget och den finska nationaliteten oberoende av den svenska överheten. Och Hermann Hettners *Adertonde århundradets litteraturhistoria* reflekterar upplysningstidens tankar som låg som grund för 1800-talets filosofier om individualismen och tankens frihet.

¹⁰² Kari Selén, not i *Johan Vilhelm Snellmans samlade verk, del IX* (Helsingfors 1993), s. 913.

¹⁰³ Lars-Folke Landgrén, 'Liberalism och tidningspress 1856–1896', Johan Wrede (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria, Första delen: Åren 1400–1900* (Helsingfors 1999), s. 426–427.

Wikbergs böcker förde inte fram nya tankar för de bildade kretsarna i Finland. Författarna var kända från tidigare genom originalen, genom recensioner av verken på ursprungsspråken och genom partiella översättningar.¹⁰⁴ Det väsentliga är emellertid att Wikberg tog förlagsrisken och i svensk översättning utgav verk vars avsättning svårigen kan ha blivit så stor att de kunnat täcka ens de direkta förlagskostnaderna. Boktitlarna var ambitiöst valda, vilket blir uppenbart när man jämför med utgåvorna hos andra mindre förlag, som G. L. Söderström i Borgå och P. Th. Stolpe i Helsingfors. Hos G. L. Söderström utkom sju böcker 1864–1865, inkluderande två originalverk av Theodor Lindh och två av Gabriel Lagus, men i slutet av 1860-talet endast en svensk psalmbok och en katekes.¹⁰⁵ Pehr Stolpe utgav finska andaktsböcker och uppföljande delar av Berlins läsebok. Facklitteratur av förenämnd sort saknas helt hos båda förläggarna.

Samtida omdömen av Wikbergs förlagsverksamhet och framförallt hans bokval var generöst positiva. Som ett exempel kan vi citera *Helsingfors Tidningars* recensent som inleder sin recension av *Macaulays tal* med att diskutera Wikbergs gärning som förläggare:

En rad af förtjenstfulla och värderika arbeten utmärker den förlagsverksamhet, som hr C. J. Wikberg under de sista åren utvecklat. Jemte hr G.W. Edlund har han skänkt oss förträffliga öfversättningar från den engelska och tyska nyare litteraturen, dels i nationalekonomiska, dels i skönlitterära ämnen. Det är en plikt att offentligen erkänna en så gagnelig verksamhet, hwilken utan twifwel är af stort inflytande på den medborgerliga bildningen inom landet.¹⁰⁶

Helsingfors Tidningar betonade i likhet med den övriga finsksinnade pressen, bildningens betydelse i sitt samhällseliga engagemang.¹⁰⁷ Tidningens främsta konkurrent, *Helsingfors Dagblad*, var den liberala rörelsens banérförare. Vanligen representerade tidningarna rakt motsatta åsikter i politiska och ekonomiska frågor. Wikbergs förlagsverksamhet bedömde de dock på samma sätt. I september 1866 skriver *Helsingfors Dagblad*:

¹⁰⁴ Förutom Mills verk var också Fröbels principer väl kända vid denna tid och Sedmigradskys småbarnsskola i Helsingfors hade redan 1862 omorganiserats efter Fröbels metod, se R o y W e n m a n, *Sedmigradskys småbarnsskola* (Helsingfors 2006), s. 42–44.

¹⁰⁵ J ä n t t i, *Werner Söderström Osakeyhtiö*, s. 96–97.

¹⁰⁶ *Helsingfors Tidningar* 4.9.1866.

¹⁰⁷ L a n d g r e n, 'Kieli ja aate – politisoituva sanomalehdistö 1860–1889', s. 398.

Vi hafva redan förut flerfaldiga gånger sett oss föranlåtna att egna en mera framstående uppmärksamhet åt de öfversättningsprodukter, vår förlagsrörelse de sednaste tiderna utsändt bland allmänheten. De hafva nemligen i så många afscenden utgjorts av arbeten, egnade att gifva väckelser och impulser åt vårt begynnande allmänna lif, att deras framstående utan tvifvel måste betraktas såsom en betydande faktor i dess vidare utveckling. Ty öfversättningen af skrifter, sådana som J Stuart Mills "Om frihet", Vögelins "Predikningar" samt de diverse nationalekonomiska arbeten, som här i svensk drägt sett dagen, innebära åtminstone lika stor betydelse för det folk, för hvilket de öfversättas, som de i sin ursprungliga gestalt egt och ega för de folk för hvilka deras författare närmast skrifvit dem.¹⁰⁸

Både *Helsingfors Tidningar* och *Helsingfors Dagblad* ansåg därmed att Wikbergs utgåvor svarade mot tidens krav, framförallt med beaktande av de nya utmaningar som den spirande parlamentarismen ställde på lantdagsmännens insikter i nationalekonomi och det parlamentariska systemet. Tidningarna omdöme kan ha reflekterat en mera allmän uppskattning för Wikbergs förlag inom de bildade kretsarna vid denna tidpunkt. Tidningarnas spridning stod i varje fall för att bedömningarna bör ha nått och eventuellt påverkat ett stort antal läsare och potentiella bokköpare.¹⁰⁹

Det positiva omdömet har inte överlevt Wikbergs förlag. Hans konkurs lämnade borgenärerna med stora utestående fordringar. I och för sig var de ekonomiska tiderna synnerligen dåliga vid slutet av 1860-talet, och ett flertal företag i bokhandelsbranschen gick omkull. Men när Wikberg tillsammans med F. A. Blomdahl flydde från sina skulder var det uppenbarligen en pinsam skandal i Helsingfors som nära förknippades med liknande händelser ett år tidigare.¹¹⁰

¹⁰⁸ *Helsingfors Dagblad* 24.9.1866.

¹⁰⁹ *Klubbekriget, Adertonde århundradets litteraturhistoria, Predikningar af Salomon Vögelin och Macaulays Tal* nådde även den svenska publiken, åtminstone recenserades de i *Svensk litteratur-tidskrift* 1865, s. 404–411; 1866, s. 311–312 och 482–495. En fråga som inte har gått att besvara är huruvida Wikberg själv aktivt valde sina boktitlar eller om författarna respektive översättarna tog kontakt med honom och erbjöd honom sina alster för publicering. Det senare alternativet är mera sannolikt med tanke på att Wikberg åtminstone inte i offentligheten förefaller ha engagerade sig i nationalekonomiska eller parlamentariska frågor eller ens hade någon djupare litterär eller akademisk skolning. Å andra sidan visar exemplet A. C. Öhman att även en förläggare med en tämligen anspråkslös bakgrund som bokhandelsbiträde kunde etablera en litterärt högtstående förlagsverksamhet.

¹¹⁰ *Folkvännen* skriver 24.7.1867 under rubriken "Rymningar för skuld" att "[i] likhet med vad sista sommaren skedde, då flera personer för skuld öfvergåfw land och rike, hafva äfwen denna sommar två affärsmän, handlanden F. A. Blomdahl och bokförläggaren C. J. Wikberg, rest utrikes för att icke mera återkomma". *Folkvännen* hänvisar här till rymningar som hade väckt allmän uppmärksamhet i Helsingfors. Det gällde tre fall där personer flydde

Wikberg och hans verksamhet fick ett dåligt namn vilket framgår av att när den tidigare nämnde professorn, diktaren och översättaren August Ahlqvist i en insändare till *Helsingfors Dagblad* hänvisar till Wikberg sker det med orden: ”den längesedan orten afvikne och i å minnelse bedröflige bokhandlaren Wikberg.”¹¹¹

Förläggaren som ignoreras av Vasenius

Medan Ahlqvist ännu hade bevarat Wikberg i ett visst minne 1873, ignorerade Valfrid Vasenius honom helt och hållet fem år senare. C. J. Wikbergs förlag nämns överhuvudtaget inte i Vasenius bibliografi av 1878 över böcker utgivna på finska språket.¹¹² Verket omfattar den finska litteratur som hade utgetts åren 1544–1877. Enligt förordet avser uppgifterna om förlaget nuvarande situation (”nykyisen tilanteen mukaan”), med andra ord situationen 1877.¹¹³ Följden är att Vasenius bibliografi inte anger de ursprungliga förläggarna för böckerna t.ex. i Wikbergs fall och bibliografin blir missvisande. För att ge några exempel kan nämnas att Pehr Stolpe fullföljde utgivningen av den finska upplagan av Berlins läsebok i naturlära, som inlett av Wikberg 1865, med nya häften 1866–1868. Vasenius kvitterar med anteckningen: ”Helsingissä, KS. Kp., 1868. 8:o 544 s. P. Th. Stolpe”, vilket förefaller antyda att samtliga delar skulle ha utgetts av Stolpe 1868.¹¹⁴ Också böcker som i sin helhet utgivits av Wikberg, som Marius Gads *Yleisen Varallisuuden luoto ja syyt*, Pietari Hannikainens *Talvikukkaisia*, boken *Kaleri-Orja* samt Aleksanteri Rahkonens *Sääskiä, ensimmäinen parvi*, anges vara utgivna på Stolpes förlag antagligen på grund av att de upptas i hans bokförteckning för

från sina skulder. Uppenbarligen var det i två av fallen också fråga om förskingring och andra olagligheter; se t.ex. Zacharias Topelius, *Finlands Krönika 1860–1878*, utg. Rainer Knapas (Helsingfors 2002), s. 162.

¹¹¹ *Helsingfors Dagblad* 27.3.1873.

¹¹² Valfrid Vasenius, *Suomalainen Kirjallisuus 1544–1877, Aakkosellinen ja aineenmukainen luettelo*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 57. osa (Helsinki 1878).

¹¹³ Vasenius, *Suomalainen Kirjallisuus 1544–1877*, s. VIII.

¹¹⁴ *Kirjallinen Kuukauslehti* 1867, s. 22, 326. Det andra häftet omfattade sidorna 93 till 180 och utgavs i slutet av 1866 (*Kirjallinen Kuukauslehti* 1866, s. 301) och det tredje häftet i december 1867 (*Kirjallinen Kuukauslehti* 1867, s. 326); Vasenius, *Suomalainen Kirjallisuus 1544–1877*, s. 47.

1871.¹¹⁵ Det kan också noteras att Vasenius bibliografi nämner de ursprungliga tryckningsåren för de flesta av Wikbergs böcker, vilket visar att Stolpe inte låtit trycka nya upplagor av böckerna.

Eftersom den Vaseniuska bibliografin utgör en del av den Finska nationalbibliografin har dess uppgifter också överförts till databasen Fennica, vars beståndsuppgifter för Wikbergs finska böcker därför är felaktiga. Även matriklar, som *Finlands författare 1809–1916*, förefaller ha utnyttjat Vasenius missvisande uppgifter.¹¹⁶ Ett liknande fel förekommer också i Brobergs bibliografi över svensk litteratur utkommen 1866–1875: K. E. Holm står som förläggare för fyra av Wikbergs böcker från 1866. Denna uppgift härstammar antagligen från Valfrid Vasenius som medverkade i Brobergs bibliografi i egenskap av expert på litteratur utkommen i Finland.¹¹⁷

Verksamhetens ekonomiska omfattning

Att bedöma Wikbergs ekonomiska verksamhet, hans förmåga att sälja, är svårare. Eftersom Johan Wikberg bortförde bokföringen när han avvek, har vi inte tillgång till närmare uppgifter om förlagets ekonomi. Vi känner t.ex. inte till vilka fordringar han hade på bokhandlarna, vilket annars hade kunnat ge en uppfattning om verksamhetens omfattning. Någon uppgift på upplagornas storlek finns inte heller. Antagligen låg den vid ca 500–1 000 exemplar, som vid denna tidpunkt torde ha varit den vanligaste. Eventuellt kan vissa av de finska utgåvorna, som folkskriften *Kaleri-Orja* och skolböckerna *Berliinin Lukukirja Luonnontieteessä* och *Vanhan Ajan Historia*, ha utkommit i något större upplagor. Försäljningspriset angavs enligt tidens sed på omslagen och varierade mellan några tiotal pennin för de enklaste broschyrerna och kalenderdrarna till 10 mk för de tre delarna av *Klubbekriget*. En bok på 60–130 sidor kostade mellan 1 mk och 3 mk, medan priset på flera hundra sidor tjocka

¹¹⁵ Vasenius, *Suomalainen Kirjallisuus 1544–1877*, s. 47, 59, 80 och 145; 'Luettelo erityisistä P. Th. Stolpen Helsingissä kustantamista kansantajuisista kirjoista'; Rahkonen utgav ursprungligen andra delen av *Sääskiä* på eget förlag 1867, men i Vasenius förteckning är Stolpe angiven som förläggare även för denna.

¹¹⁶ *Finlands författare 1809–1916, Kortbiografier, Verkförteckningar, Litteraturhänvisningar*, Helsingfors 1993; <https://fennica.linneanet.fi>, beståndsuppgifter 6.10.2006.

¹¹⁷ Broberg, *Svensk Bok-katalog för åren 1866–1875*, förordet. Exemplet Wikberg visar riskerna med att utnyttja bokkataloger, i första hand avsedda för bokhandlare, som bas för nationella bibliografier.

böcker gick lös på 4 till 5 mark. Beräknat på samtliga 26 skrifter är medelpriset knappt 3 mark, medan medianpriset är något lägre.

Bo Peterson har gjort en sammanställning av kostnadsfördelningen i relation till intäkter för Norstedts förlag åren 1879–1910.¹¹⁸ Enligt Peterson utgjorde de sålda varornas anskaffningskostnad ca 80 % av nettoförsäljningen (efter avdrag för handels provision), varvid tryckning stod för hälften och bindning och honorar för varsin fjärdedel. Förlagets kostnader beräknades till 5 %, marknadsföringen till 5 % och resten var nettovinst eller i Norstedts fall, förlagets andel i företagets gemensamma omkostnader. Trots att denna kostnadsstruktur avser Sverige och gäller det halvsekel som följde efter Wikbergs förlag, kan siffrorna utnyttjas som en referensram, eftersom relevanta uppgifter för förlagsvärlden i Finland på 1800-talet inte påträffats.

En förenklad kalkyl av Wikbergs verksamhet ger följande resultat: Utgående från en genomsnittlig upplaga av 1 000 böcker, vilket antagligen är i överkant, uppgick bruttoförsäljningsvärdet för samtliga böcker på Wikbergs förlag till ca 75 000 mark. Bokhandelns provision var vid denna tid 15 %, vilket ger ett nettoförsäljningsvärde för samtliga böcker av 63 750 mark, varav omkostnaderna för tryckning, bindning och honorar varit ca 80 % eller 51 000 mark och marknadsföringen 5 % eller ca 3 200 mark – utan eget tryckeri och egen bokhandel blev de externa kostnaderna m.a.o. påfallande stora. Resten, ca 15 % av nettoförsäljningen, 9 500 mark, kunde täcka förlagets kostnader samt ge en vinst.

Med en dylik kostnadsstruktur krävdes en minimiförsäljning av 850 exemplar för att täcka kostnaderna. Det är uppenbart att detta inte kan ha varit möjligt i Wikbergs fall. Skillnaden mellan lönsamheten för en förläggare utan boktryckeri eller bokhandel jämfört med en dubbel- eller trippelfunktionär är också uppenbar: för en boktryckare som kan utnyttja sin överlops tryckningskapacitet kunde en minimiförsäljning ligga snarare under än över 500 exemplar och även en bokhandlare kunde tänkas nöja sig med ca 700 exemplar för att täcka sina kostnader.¹¹⁹

Redan den grova kalkylen ovan visar att Wikberg inte var en professionell förläggare i den bemärkelsen att han skulle ha kunnat leva på förlagets eko-

¹¹⁸ Peterson, *Välja och sälja*, s. 195–197.

¹¹⁹ Det kan konstateras att bokpriserna i Sverige på 1860-talet var lägre än t.ex. i Danmark. En orsak till detta var, vid sidan av det lägre priset på papper, att de stora svenska förläggarna oftast tryckte sina böcker själva. R i n m a n, *Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887*, s. 252–257.

nomiska resultat. Detta blir också uppenbart när vi jämför den maximala totalomsättningen, 75 000 mk, och framförallt den teoretiska vinsten, 9 500 mk, med omfattningen av hans övriga ekonomiska transaktioner. Wikberg köpte 1864 två fastigheter, en på Wladimirsgatan 5 (nuvarande hotell Tornis tomt på Kalevagatan) och en på Västra kajen för sammanlagt 99 000 mk. Fastigheten på Wladimirsgatan sålde Wikberg följande år i augusti med en vinst på ca 27 000 mark, dock efter en 14 000 marks renovering som han inte hade betalat.¹²⁰ Resultatet av denna enda transaktion var därmed större än den teoretiska vinsten av två och ett halvt års arbete som förläggare. Vid konkursen 1867 var Föreningsbanken den största borgenären med en över 50 000 marks fordran på Wikberg. Bland de övriga 23 borgenärerna finner vi tre spannmålsodlare samt två byggnadsföretagare som hade utestående fordringar för renoveringsarbeten utförda i de två hus som Wikberg köpte 1864. Vidare hade Wikberg gått i proprieborgen för handlanden F. A. Blomdahl som ägnat sig åt bl.a. kommissionshandel med lantbruksprodukter och som upptagit ett lån på 12 000 mark.¹²¹ Spannmålsodlarnas fordringar på Wikberg uppgick sammanlagt till ca 30 000 mark vilket antyder att han varit involverad i tämligen omfattande spannmålshandel eventuellt i kompanjonskap med Blomdahl. Anmärkningsvärt är dock att några fordringsägare inte fanns i tryckeribranschen. Inte heller förefaller någon av författarna eller översättarna ha haft fordringar på Wikberg för t.ex. obetalda honorar.

Förläggaren som tog risker

Som det framgår av det föregående var C. J. Wikbergs förlagsverksamhet inte vertikalt integrerad, för att använda dagens terminologi. Han saknade egna resurser i både produktions- och detaljistledet. Han ägde varken tryckeri eller bokhandel, inte heller var han författare eller antagligen ens översättare. Därtill hade han inte automatisk tillgång till den marknadsföringskanal som en egen dagstidning medförde. I den bemärkelsen var Wikberg en föregångare till de nya bokförläggare som framträdde mot slutet av 1800-talet. Han var tvungen att bygga upp ett nätverk av underleverantörer för bokproduktionen, med kontakter till författare, översättare och tryckare, samt att etablera en försäljningsorganisation med hjälp av bokhandlarna i Helsingfors och i det

¹²⁰ Fastigheternas inköps- och försäljningspris framgår av Tomtregistret, HSA, skulderna av handlingarna i Helsingfors rådstuvurätts utslag, första avdelningen 24.5.1868 (se not 38).

¹²¹ *Helsingfors Tidningar* 8.8.1866.

övriga Finland. För marknadsföringen var tidningarnas bokrecensioner potentiellt viktiga genom att de erbjöd en möjlighet till gratisreklam. I detta avseende befrämjade säkert de positiva recensionerna i *Helsingfors Tidningar* och *Helsingfors Dagblad* försäljningen av Wikbergs böcker.

Wikbergs förlag uppfyllde många av kraven för ett modernt förlag. Han var en risktagare, en mellanhand, en entreprenör. Men Wikberg var uppenbarligen inte en professionell förläggare i den bemärkelsen att verksamheten skulle ha försörjt honom och hans familj. Antagligen var det ännu inte möjligt på 1860-talet att försörja sig som bokförläggare i Finland: bokmarknaden var för liten och upplagorna för små. Under 1860-talet ägnade sig bokhandlaren Carl Johan Wikberg åt olika slags affärer och det var misslyckandet i dessa som knäckte hans ekonomi. Som misslyckad affärsman var han inte ensam. Som modern förläggare var han en av de första.

Tabell 1. Fördelningen av boktitlar på C. J. Wikbergs förlag 1864–1866

	Finska		Svenska	
	Original	Översättning	Original	Översättning
Skolböcker	1	1		
Religiös litteratur				2
Folkskrifter		1		1
Nationalekonomi och Politik		1		3
Skönlitteratur (inkl. dramatik och poesi)	3		2	1
Filosofi och praktisk filosofi				4
Historia och kulturhistoria			1	2
Naturvetenskap				1
Kataloger	1*		1*	1
Sammanlagt	5	3	4	15

* En tvåspråkig katalog

Utgåvorna på C. J. Wikbergs förlag i Helsingfors 1864–1866

- [Anon.] *Minnesbok för innehafvare af hypoteksföreningens obligationer. Muistokirja hypoteekkiyhdistyksen ualtasetelien omistajille*, Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri, 1864.
- Joukahainen. *Ströskrift, utgifven af Österbottningar. Femte häftet. Med Musikbilaga*. 101 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratur-Sällskapets tryckeri, 1864.
- [Calamnius, Johan Wiktor,] *Taivalkoski. Finskt original. Romantiserad skildring från början af 1700-talet. af J. W. C.*, 137 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri (utan uppgift om förlaget), 1864.
- [Rosendal, Adolf Fredrik] *Vanhan ajan historia / lyhyesti esitellyt A. F. Rosendal*, 91 s., 8:o, Helsingissä, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainossa, 1864.
- [Anon.] *Kaleri-Orja. Kertomus rahwaan perheille*. Suomennos, 52 s., Helsingissä, Suomal. Kirjallis. seuran kirjapainossa, 1864 (utan uppgift om förlaget).
- [Weckström, Mathias], *Anteckningar rörande Teatern i Finland. Materialsamling*, 145 s., 8:o, Helsingfors, Theodor Sederholms boktryckeri, 1864 (utan uppgift om förlaget).
- Gad, Marius, *Yleisen varallisuuden luonto ja syyt, lyhyt osoitus valtiotaloushoidon pääperusteista*, 219 s., 8:o, Helsingissä, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainossa, 1864.
- Koskinen, Yrjö, *Klubbe-kriget samt Finlands sociala tillstånd vid slutet af sextonde århundradet, I–III*, öfvers. från finskan af E. O. Edlund, 500 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratur-Sällskapets tryckeri, 1864–1865 (utan uppgift om förlaget på den första delen).
- Marenholz-Bülou, Bertha von, *Barnet*, Öfversättning, Med träsnitt och musikbilaga, 124 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri, 1864.
- [Anon.] *Himlen Wårt Hem*, öfversättning från engelskan, 131 s. 8:o, Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri, 1864.
- Hettner, Hermann, *Adertonde århundradets litteraturhistoria, Första delen: Engelska litteraturens historia från konungadömets återupprättelse intill adertonde århundradets senare hälft: 1660–1770*, X, 355 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratur-Sällskapets tryckeri, 1864–1865.
- Gummerus, K. J., *Alkuperäisiä suomalaisia uuteloita, Ensimmäinen wihko*. Sowi-tus haudalla. Palkinto. Merimiehen morsian, 130 s., 8:o, Helsingissä, Suomal. Kirj. Seuran kirjapainossa, 1865.
- Mill, John Stuart, *Om Frihet*, öfversättning från andra engelska upplagan af F. Berndtson, 176 s., 8:o, Helsingfors, J. Simelii arfvingsars tryckeri, 1865.

- [Berlin, Nils Johan], *N. J. Berlinin Lukukirja Luonnontieteestä I, Suomen kansalle sowittamalla suomentanut A. Rahkonen*, 92 s., 28 kuv., Helsingissä, Theodor Sederholmin kirjapainossa, 1865.
- Rahkonen, A., *Sääskiä : runollisia kokeita tehnyt A. Rahkonen (Ensimmäinen parwi)*, 63 s., 8:o, Helsingissä, Suomal. Kirjallis. Seuran kirjapainossa, 1865.
- Humboldt, Alexander von, *Natur-Målningar*, öfversättning, 164 s., 8:o, Helsingfors, J. Simelii arfvingsars tryckeri, 1865.
- Kuhn, A[dalbert], *Det skönas idé: i dess utveckling hos de gamla intill våra dagar*, Öfversättning från andra tyska upplagan af F. Berndtson, 115 s.; 8:o, Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri, 1865.
- Beaumarchais, [Pierre] Caron de, *Figaros bröllop. Komedi i 5 akter*, Öfversatt af F. Berndtson, 131 s., Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri, 1865.
- Hannikainen, Pietari, *Talwikukkaisia: eli Pieniä kaunokirjallisia kappaleita*, 98 s., 8:o, Helsingissä, Theodor Sederholmin kirjapainossa, 1865.
- [Anon.] *För lediga stunder*, 100 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratursällskapets tryckeri, 1865.
- Masson, Michel, *Namn-kunniga barn eller berättelser om barn ifrån alla tider och alla länder, hvilka gjort sig minnesvärda genom olycka, fromhet, snille, kunskap och färdigheter*. Öfversättning från sjetta fransyska upplagan af F. Berndtson, 126 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratur-Sällskapets tryckeri, 1865.
- Stirling, Patrick James, *Handelns filosofi eller utkast till en vinstens och prisets teori*; Öfvers. af F. Berndtson, 307 s., 8:o, Helsingfors, J. Simelii arfvingar, 1866.
- [Anon.] *Om pressfrihet*. Öfversättning efter danskan, 16 s., 8:o, Helsingfors, Finska Litteratur-sällskapets tryckeri, 1866.
- Roscher, Wilhelm, *Jordbrukets och dermed beslätgade urproduktioners National-ekonomi. En lärobok för katedralister och landtbrukare*, Öfversättning från tredje tyska upplagan af Otto Alfthan, 280 s., 8:o, Helsingfors, J. C. Frenckell & Son, 1866.
- Macaulay, Thomas Babington, *Tal af Thomas Babington Macaulay i tvenne delar*; Öfversatta af F. Berndtson, 321 s., 8:o, Helsingfors, J. Simelii arfvingsars tryckeri, 1866.
- Vögelin, Salomon, *Predikningar af Salomon Vögelin, Gud är icke de dödas Gud utan de lefvandes Gud*, Öfversättning: Ernst Rönnbäck, 324 s., Helsingfors, J. C. Frenckell & Son, 1866.

”Önskvärda och icke önskvärda folkelement”

Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950*

ULF MÖRKENSTAM

I Sverige inleds en mer omfattande politisk debatt om att reglera utlänningars, eller främlingars rätt att inkomma och vistas i landet runt sekelskiftet 1900. Det saknas, anför det i en skrivelse i riksdagen 1907, en övergripande och enhetlig lagstiftning ”hvarigenom för landet skadlig invandring, såvidt möjligt, må hindras, samt i öfrigt utlänningars inflyttning och bosättning inom landet på lämpligt sätt ordnas”.¹ Genom den diskussion som härmed initieras inleds den period i svensk politik under vilken ”utlänningsspolitiken” ordnas till ett enhetligt politikområde. Utgångspunkten i skrivelsen är att samhället har förändrats så pass mycket att en stat som Sverige inte längre kan bibehålla ett system grundat på passfrihet. Särskilt kommunikationsväsendet har fått ett oanat uppsving, vilket medfört att folkomflyttningen ökat väsentligt. Riksdagen framför därför att ett förslag till invandringslag skall utarbetas så snart möjligt är, ”som hindrade invandring och bosättning här af sådana individer, hvilka kunde befaras komma att utöva en moraliskt och ekonomiskt skadlig inverkan på det svenska folket”.²

I den följande studien av den offentliga debatten i Sverige om ”utlänningars rätt att inkomma och vistas i landet” under första halvan av 1900-talet, står den normativa argumentationen i fokus. Det huvudsakliga syftet är att

* Det svenska Vetenskapsrådet (VR) har finansierat det projekt av vilket denna artikel är en del. Författaren vill tacka Jussi Kurunmäki, Susanna Rabow Edling, Alexandra Segerberg och Maria Wendt för utmärkta synpunkter på tidigare versioner av denna text.

¹ Riksdagens skrivelse nr 33 1907, *med begäran om framläggande af förslag till en invandringslag*, s. 8.

² Riksdagens skrivelse nr 33 1907, s. 5.

förstå hur nationen och en oro för dess välmåga och framtida utveckling kom att bli en självklar normativ grund i tidig svensk invandringspolitik och hur detta kommer till uttryck i den debatt som förs. Vid denna tid är det dock inte invandringen *till* landet som är den stora dagspolitiska frågan, utan utvandringen *från* landet.³ Emigrationen betraktas som ett av de mest centrala problemområdena i svensk politik till följd av att drygt en miljon svenskar beräknas ha utvandrat, främst till "Amerika", mellan åren 1851 och 1900.⁴ Med det hävdas emigrationen vara "[e]n af de frågor, som för närvarande mest intressera nationen" och "[a]lla erkänna, att en utvandring, som tagit den omfattning, som fallet är i Sverige, är en nationell olycka".⁵ Den olycka som åsyftas hänger till största del samman med hotet mot "vårt lands ekonomiska och sociala utveckling", som det anförs i en motion i Andra Kammaren 1904.⁶

Utvandringen har, hävdas det vidare, medfört att befolkningsförhållandena i Sverige förändrats dramatiskt, vilket begränsar landets ekonomiska tillväxtpotentialer. Det stora flertalet av dem som utvandrar är i sin mest "arbetsföra ålder" (15–35 år) och av dessa är antalet män större än antalet kvinnor. Följden är att det i Sverige råder brist på arbetskraft, vilket hämmar "det svenska näringslivet". Resultatet "af den produktiva befolkningens bortflyttning [...] drager med sig såsom följd en abnorm sammansättning av befolkningen".⁷ Vidare anförs att emigrationen måste uppmärksammas,

³ Det stora politiska intresse utvandringen från landet väckte i början av 1900-talet måste, menar Bo Stråth, sättas samband med unionsupplösningen med Norge 1905 och ett försök till "inre konsolidering", där "[e]migrationsfrågan blev den kollektiva terapin för skilsmässan med Norge". Bo Stråth, 'Neutralitet som självförståelse', Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm 2001), s. 166.

⁴ Kunglig Maj:ts Betänkande 1910, *Emigrationsutredningen. Bilaga IV. Utvandringsstatistik*, s. 47. Den exakta siffra som anges är 1 008 825 personer. Se även Sten Carlsson, 'Chronology and Composition of Swedish Emigration to America', Harald Runblom & Hans Norman (eds), *From Sweden to America. A History of the Migration* (Minneapolis 1976), s. 116–119.

⁵ Andra Kammaren mot. nr 16 1904, af herr C. J. Jakobson *om skrifvelse till Kungl. Maj:ts angående utredning af emigrationsfrågan m.m.*, s. 1 och Riksdagens skrifvelse nr 107 1904, *angående utredning af emigrationsfrågan m.m.*, s. 20.

⁶ Andra Kammaren mot. nr 207 1904, af herr E. Beckman *om skrifvelse till Kungl. Maj:ts angående utredning af utvandringsfrågan*, s. 2.

⁷ Kunglig Maj:ts Betänkande 1910, *Emigrationsutredningen. Bilaga IV* s. 69.

eftersom den anses undergräva landets försvarskraft.⁸ Föreställningen är stark att unga män lämnar landet för att undvika värnplikten, inte sällan i strid med gällande lagstiftning.⁹

Underliggande diskussionen om emigrationen som en ”sambällsskadlig företeelse” – för att tala med Gustaf Sundbärg, som av regeringen utsetts att leda emigrationsutredningen – finns således en djup oro för Sveriges och det svenska folkets framtid.¹⁰ Orsakerna till att så många ”energiska”, ”företagsamma” och ”intelligenta” ungdomar väljer att lämna landet för den ”Nya världen”,¹¹ återfinns, anför det i debatten, i de ekonomiska, sociala och politiska förhållanden som råder. På dessa områden hävdas Sverige ligga efter i utvecklingen, vilket också betonas i emigrationsutredningens slutbetänkande 1913:

Skulle vi söka att i få ord gifva ett par *indicier* på vår egen uppfattning om orsakerna till den stora emigrationen, så skulle vi säga, att vi i Sverige dröjde tjuo år för länge med järnvägarna, och trettio år för länge med den allmänna rösträtten. Och det viktigaste bote-medlet mot emigrationen är alltså, att vi för framtiden *icke blifva efter*, hvarken i fråga om ekonomisk företagsamhet eller i fråga om samhällliga reformer.¹²

Även om ett förbud mot utvandring föreslås som lösning på problemet, avfärdas det som otidsenligt och inte förenligt med ”vår gamla nedärfda frihetskänsla”.¹³ I stället förespråkas ett antal reformer bland vilka egnahemsfrågan bedöms avgörande, då den är nära förknippad med en utveckling av jord-

⁸ Se t.ex. Kunglig Maj:ts Betänkande 1913, *Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, s. 875–877.

⁹ Ann-Sofie Källemark, *Reaktionen mot utvandringen: emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904* (Uppsala 1972), s. 64–110.

¹⁰ Gustaf Sundbärg, i Kunglig Maj:ts Betänkande 1911, *Emigrationsutredningen. Bilaga XVI. Folklynnnet och utvandringen*, s. 10.

¹¹ Andra Kammaren mot. nr 207 1904, s. 3.

¹² Kunglig Maj:ts Betänkande 1913, *Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, s. 890.

¹³ Andra Kammaren mot. nr 207 1904, s. 4. Annars är detta förslag inte särskilt förvånande med tanke på att utvandringen före 1860 noggrant reglerats i lagstiftning sedan 1600-talets början. Viktigt var länge att förhindra ”tjänste- och arbetsfolks tilltagande utflyttningar”, vilket exempelvis regleras i 1739 års legostadga. För att utflytta föreskrevs ”passväng” och i ansökan om pass skulle en försäkran finnas från ”husbonde, socknepräst och kronobetjante” att personerna i fråga ”äro stadda på riktiga vägar”. Den som inte återvänt till riket inom tre år ”hafva förlorat all arfsrätt och undersätares rätt i riket”, Kunglig Maj:ts Betänkande 1909, *Utvandringsväsendet i Sverige. Öfversikt af gällande författningar och deras tillämpning. Emigrationsutredningen*, s. 3.

bruket och ”det missnöje, det ekonomiska trycket närer”.¹⁴ Likaså hävdas en kraftfull satsning på industri vara av nöden för att öka utkomstmöjligheterna.¹⁵ Utifrån detta perspektiv, där en modernisering av amerikansk modell står förebild, betonas att det är emigrationen i sig som är det stora hindret för ekonomisk utveckling. Problemet är att ”vårt land är underbefolkadt”, hävdar exempelvis professorn i statsvetenskap Rudolf Kjellén:

Sverige har stora arbetsmöjligheter och en rikedom af oupptaget utrymme; Sverige borde *draga emigration* till sig istället för att med *emigration mata* andra länder.¹⁶

Denna senare lösning, att *öka* invandringen för att komma till rätta med Sveriges problem, synes dock inte komma till uttryck i den samtida debatt som förs i fråga om invandring. Snarare ökar invandringen den börda som utvandringen redan utgör, menar Kjellén:

Genom den främre dörren vandra landets egna söner ut i stora skaror; genom den bakre dörren smyga sig in främmande länders barn, som i intet afseende äro kvalificerade att gifva oss ersättning för förlusten af våra egna. Sålunda kommer invandringens onda till utvandringens kända onda och det blir en klar politisk uppgift att i bägge fallen råda bot – att inom rimliga gränser söka stänga bägge dörrarne, söka hindra den klara strömmen att gå ut och den grumliga strömmen att gå in.¹⁷

Nationen som normativ grund och utlänningar som kunskapsobjekt

Hur nationen kom att bli en självklar normativ grund i tidig svensk invandringspolitik och hur detta kommer till uttryck i den debatt som förs, är således den frågeställning som ligger till grund för denna artikel.¹⁸ Nationen

¹⁴ Riksdagens skrivelse nr 107 1904, *angående utredning af emigrationsfrågan m.m.*, s. 18. Statens Egnahemsfond bildades 1904 och genom den förmedlades lån för att skapa egna hem på landsbygden. Målsättningen var både att komma åt olika sociala problem och att stoppa utvandringen. För en utförlig studie av egnahemsrörelsen, se Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996).

¹⁵ Se t.ex. Pontus Fahlbeck, 'Uttalande', i Kunglig Maj:ts Betänkande 1910, *Emigrationsutredningen. Bilaga XVIII*, s. 11.

¹⁶ Rudolf Kjellén, ”Amerikapengarne”, i *Emigrationsutredningen. Bilaga XVIII. Uttalanden av svenska vetenskapsmän*, 1910, s. 18.

¹⁷ Rudolf Kjellén, i Riksdagens protokoll, Andra Kammaren nr 22 1907, *Om lagbestämmelse till hindrande af skadlig invandring m. m.*, s. 36–37.

¹⁸ För en utförlig analys av nationens roll i den svenska debatten vid denna tid, se t.ex. Patrik Hall, *Den svenskaste historien* (Stockholm 2000), s. 180–257.

skall dock inte enbart förstås som en given utgångspunkt för och i debatten, en utgångspunkt som både förklarar och rättfärdigar de olika praktisk-politiska åtgärder som vidtas. Snarare är invandringspolitiken, när den ordnas, ett av flera politikområden inom vilket det moderna Sverige samtidigt skapas. Exempelvis kan emigrationsutredningen och dess diagnos av det svenska samhällets tillstånd – för att tala med B o S t r å t h – ses som en brytpunkt, en ”tyngdpunktsförskjutning från historisk eskapism till framtidsorienterad modernisering”.¹⁹ De explicita diskussioner invandringsfrågan väcker, exempelvis om vad som utgör ett hot mot svensk ekonomi och moral, medför dock att detta kontinuerliga skapande av nationen och dess gränser kanske blir särskilt tydligt inom detta politikområde.

En mycket utförlig analys av tidig svensk invandringspolitik under tiden 1900–1932 står att finna i T o m a s H a m m a r s avhandling.²⁰ Han ger en bred och detaljerad bild av lagstiftningens tillkomst och dess praktiska tillämpning i fråga om utlänningskontroll och asylrätt. Hammar är dock inte i första hand ute efter den normativa argumentationen, utan söker motiv till lagstiftningens tillkomst utifrån ett mer aktörsorienterat perspektiv och genom en redogörelse för invandrings- och utlänningskontrollens praktik. I det senare fallet studeras en mängd enskilda utlänningsfall, där materialet till stora delar består av polisprotokoll vid förhör med utlänningar. I denna artikel är frågeställningen annorlunda, liksom infallsvinkeln. Svensk invandringspolitik studeras här som en diskurs, som ett system av språkliga utsagor som hålls samman och avgränsas av utsagor som tillhör samma system. För att erhålla mening måste en utsaga relateras till andra språkliga utsagor och diskursen ordnas kring vissa förgivettagna utsagor. Med M i c h e l F o u c a u l t s ord: de ”olika retoriska scheman enligt vilka man kan kombinera grupper av utsagor (det sätt varpå beskrivningar, deduktioner, definitioner länkas samman, i en svit som karakteriserar en texts arkitektur)”.²¹

Genom den materialmässiga begränsning till svenskt offentligt tryck – särskilt utredningar, propositioner och lagtext – här gjorts blir dessa retoriska scheman tydliga, eftersom denna typ av texter är strukturerade på ett visst sätt och vänder sig till en på förhand given mottagare. Utredningars och propositioners formaliserade karaktär och position som förarbeten till lag-

¹⁹ S t r å t h, ’Neutralitet som självförståelse’, s. 168.

²⁰ T o m a s H a m m a r, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932* (Stockholm 1964).

²¹ M i c h e l F o u c a u l t, *Vetandets arkeologi* (Staffanstorps 1972), s. 66.

stiftning gör att de måste betraktas som auktoritativa utsagor som är legitima i diskursen. Dessa retoriska scheman gör också den politiska diskussionen meningsfull, eftersom de utgör en gemensam förståelsegrund för aktörerna i debatten. För att vara seriös deltagare i en specifik diskurs, som den tidiga debatten i utlänningsfrågan, är det nödvändigt att dela det gemensamma språk och uttryckssätt genom vilket verkligheten beskrivs och centrala problem formuleras.²² Dessutom måste aktören dela regler för bevisföring och förutsägelser, det vill säga en övertygelse om vad som är sant och riktigt, eller falskt och oriktigt. Annars riskerar de att deras politiska förslag ignoreras av andra deltagare i debatten, eller inte tas på allvar, genom att betraktas som orealistiska eller inkonsekventa.

Den kunskap som produceras och ordnas i diskurser auktoriserar handling genom att definiera vad som är att betrakta som giltig kunskap.²³ I utlännings- eller invandringspolitik är utlänningarna själva ett centralt kunskapsobjekt och den politik som föreslås är omöjlig att legitimera utan en specifik föreställning om dem. Utlänningar är därför i sig ett avgörande element i hur diskursen ordnas. Genom regleringen av vem som får inkomma och vistas i landet under vilka förutsättningar, institutionaliseras en viss föreställning om utlänningar i och genom lagstiftning. I denna artikel studeras nationen som normativ grund för den svenska invandringspolitiken genom en studie av de föreställningar om invandrare som dominerar i den offentliga debatten. Särskilt viktig är de olika kategorier utlänningar som konstitueras: ”önskvärda” respektive ”icke önskvärda folkelement”. Detta sätt att klassificera utlänningar har utgjort ett av den svenska invandringspolitikens retoriska nav och legitimerat konkreta politiska åtgärder.

Ofta förläggas den stora brytpunkten i utlännings- eller invandrarfrågor till tiden efter det andra världskriget i och med 1950-talets stora arbetskraftsinvandring, varigenom Sverige ”definitivt [tog] klivet in i en ny invandringspolitisk epok”.²⁴ En annan vanligen förekommande brytpunkt förläggas till

²² Från ett delvis annat perspektiv formulerar James Tully en liknande förståelse av politik. Hans ambition är att kritiskt granska de konventioner och regler som styr de ”språkspel” i vilka både politiska problem och möjliga lösningar formuleras. Även om detta i grunden är ett wittgensteinskt angreppssätt, är konsekvenserna av den diskursiva ordningen liknande. James Tully, *Strange multiplicity. Constitutionalism in an age of diversity* (Cambridge 1995), s. 36.

²³ Foucault, *Vetandets arkeologi*, s. 48–58.

²⁴ Nils Öberg, *Gränslös rättvisa eller rättvisa inom gränser?* (Uppsala 1994), s. 10. För detta synsätt, se även t.ex. Christer Lundh, *Invandringen till Sverige* (Stockholm 2005).

mitten av 1960-talet, då en explicit invandrarpolitik formuleras som åsyftar ”de åtgärder som staten vidtar för att införliva invandrare, och i viss mån invandrades barn, i det svenska samhället”, skild från invandringsspolitiken, som reglerar rätten att inkomma och vistas i Sverige.²⁵ Ser vi dock konstitueringen av olika kategorier utlänningar och det följande gränssättandet i sig som betydelsefullt, förefaller även ett längre tidsperspektiv behövt för förståelsen av politiken även efter det andra världskriget.

Genom en kronologisk studie söker jag i det följande avtäckta de dominerande föreställningar som begränsar och möjliggör svensk invandringsspolitik, d.v.s. definierar gränser för legitima politiska handlingar.²⁶ Konkret innebär det i denna analys att olika utsagor i en given historisk politisk kontext länkas till varandra för att urskilja ett övergripande mönster, en föreställningsvärld, i vilken viss politisk handling legitimeras och annan görs illegitim. Denna analys sker i stor utsträckning utifrån hur den centrala problematiken formuleras, hur orsakerna till problemen beskrivs och vilka olika lösningar som förespråkas. Särskilt viktigt är att urskilja de utsagor som är normgivande i diskursen och ger kriterier för vad som inkluderas och är centralt, respektive vad som exkluderas och är marginellt, liksom hur ett mått av aktualitet konstitueras – ”nödvändigheten” – vilket rättfärdigar att åtgärder vidtas.²⁷

”Ett tillfredsställande ordnande af invandringen till landet”

När den politiska debatten om en reglering av invandringen påbörjas, dominerar liksom i emigrationsfrågan ett ideal om passfrihet. Passvånget avskaffades 1860 med motiveringen att ”kommunikationsmedlen lättats, samt

²⁵ Carl Dahlström, *Nästan välkomna. Invandrarpolitikens retorik och praktik* (Göteborg 2004), s. 10. För denna brytpunkt se även t.ex. Karin Borevi, *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället* (Uppsala 2002); Lars-Erik Hansen, *Jämlikhet och valfrihet. En studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt* (Stockholm 2001); Charles Westin, 'Mångfald, nationell identitet och samhörighet', i Karin Borevi, & Per Strömblad (red.), *Kategorisering och integration. Om föreställda identiteter i politik, forskning, media och vardag*. SOU 2004:48 (Stockholm 2004).

²⁶ Se t.ex. Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle* (Chicago 1988), s. 12–13; Norman Fairclough, *Discourse and Social Change* (Cambridge 1992), s. 84–86; Ulf Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997* (Stockholm 1999), s. 55–58.

²⁷ Foucault, *Vetandets arkeologi*, s. 61.

den polisuppsikt, som med dessa [pass]föreskrifter varit avsedd, men endast i ofullständig mening vunnits, synes under rikets nuvarande inre och yttre trygghet kunna i allmänhet umbäras [...]”.²⁸ Det skulle råda ett ”fullständigt fritt folkutbyte mellan alla civiliserade länder”,²⁹ som det senare beskrivs. I princip skulle detta innebära att utlänningar i allmänhet har rätt att uppehålla sig i landet och därmed också rätt att arbeta för sin försörjning.³⁰

När en reglering av invandringen förespråkas, utmanas således detta synsätt. Till skillnad från emigrationsdebatten, där passfriheten betecknas som kärnan i ”en modernare utvandringslagstiftning”,³¹ motiveras detta nya och mer restriktiva förhållningssätt utifrån praktiska omständigheter. Invandringen har ”antagit ganska avsevärda dimensioner” de senaste åren, hävdas det.³² I medeltal beräknas 8 430 personer invandra varje år under tidsperioden 1900–1909. Totalt sett antas ca 20 000–25 000 utlänningar finnas i landet vid denna tid och av dem som immigrerade 1909 hävdas merparten, 4 854, komma från USA (och beskrivs som troligen av svensk härkomst) och endast 134 från utomeuropeiska länder. Övriga kommer från Europa, med Norge, Danmark, Finland, Ryssland och Tyskland främst.³³ Föreställningen att det kommer allt fler personer till landet nödvändiggör reglering och kontroll. Dessutom, anförs det, har Sverige själv tidigare valt passfrihet och därigenom frivilligt uppgivit den rätt som landet anses tillerkännas enligt statsrätten. Ytterst är det statens befogenhet att på rättsliga och politiska grunder avgöra om en främling får inkomma i landet, om han där får stanna, samt att stipulera villkoren för detta.³⁴ Då ”sämre element uppsöka och öfverskrida våra för dem öppna gränser”³⁵

²⁸ SFS nr 34 1860, *Förordning om upphävande av skyldigheten för resande att vara försedda med pass.*

²⁹ Prop. nr 198 1927 *med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 14.

³⁰ Justitieombudsmannen, i Lagutskottets utlåtande nr 6 1910, *i anledning af justitieombudsmannens framställning till Riksdagen om lagstiftning rörande grunderna för och förfarandet vid utvisning ur riket av utlänningar*, m.m., s. 2.

³¹ Kunglig Maj:ts Betänkande 1909, *Utvandringsväsendet i Sverige. Öfversikt af gällande författningar och deras tillämpning. Emigrationsutredningen*, s. 13.

³² Justitieombudsmannen, i Lagutskottets utlåtande nr 6 1910, s. 2.

³³ Prop. nr 42 1913, *med förslag till lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas*, s. 11–12.

³⁴ *Ibid.*, s. 24–25. Under denna tid lagstiftades också om utlämning av förbrytare, se SFS nr 68 1913, *Lag angående utlämning av förbrytare.*

³⁵ Riksdagens skrivelse nr 33 1907, s. 6.

och andra stater redan reglerat invandringen, måste landet kunna befrias från sådan invandring.³⁶

Även den faktiska tillämpningen av de regler som existerar är ett argument för att ordna politiken. Möjligheten att utvisa utlänningar enligt lösdriveri- och fattigvårdslagen uppvisar exempel på att den enskildes situation utifrån rätts-säkerhetssynpunkt är osäker, då själva förfarandet i frågor om utvisning inte är reglerat i lag. Men, hävdar lagutskottet, får Sverige en lagstiftning som reglerar invandringen, löser den också frågan om rättsäkerhet för utlänningar.³⁷

I den debatt som följer på riksdagens skrivelse 1907 preciseras den grundläggande problematiken alltmer. Av särskilt intresse anses det vara att kartlägga ”beskaffenheten af hit inkommande folkelement”.³⁸ Detta är inte i grunden någon ny ordning. Passfriheten, som varit definierad i allmänna och generella termer, har inte hindrat att det redan finns viktiga undantag i utlänningars rätt att inkomma och vistas i Sverige, reglerade i annan lagstiftning. Liksom lösdrivare i allmänhet anses hota den allmänna säkerheten, stör den allmänna ordningen och sedligheten och därför skall omhändertas, måste åtgärder mot utländska lösdrivare vidtas. Särskilt viktigt är det att komma tillrätta med personer som inte har arbete (och heller inte vill arbeta) och därför ”stryker landet omkring”, med tiggeri och annat som följd. Påträffas exempelvis ”utländsk man eller qvinna här i riket [...] med lösdrifveri, eller betlande [...] varder [personen på lämpligt sätt] till sitt hemland återsänd [...]”.³⁹ Detsamma gäller naturligtvis för dem som ligger samhället till last

³⁶ Lagutskottets utlåtande nr 6 1910, s. 15. Den lagstiftning som redan existerade i andra länder användes också som direkt argument för att åstadkomma en svensk reglering och bryta med dominerande synsätt. Därför redogjordes utförligt för lagstiftningen i andra länder, se t.ex. prop. nr 42 1913, s. 62–92.

³⁷ Lagutskottets utlåtande nr 6 1910, s. 9, 15. Se även Lagutskottets utlåtande nr 38 1913, i *anledning av Kungl Maj:ts proposition med förslag till lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas, dels och en med föranledande därav väckt motion*, s. 16; Andra Kammaren mot. nr 217 1914, av herr Persson i *anledning av Kungl Maj:ts proposition, nr 55, med förslag till lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas*, s. 2, 7. Historien skrevs efter hand om något. I förarbetet till 1927 års lag, SFS nr 333, *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, hävdades denna första reglering av invandringen främst syfta till att just stärka utlänningsarnas rättsliga garantier och därigenom vara garant för en fortsatt fri rörlighet, prop. nr 198 1927, s. 29.

³⁸ Prop. nr 42 1913, s. 11.

³⁹ SFS nr 33 1886, *Cirkulär till Öfverståthållareembetet och Kongl. Maj:ts samtliga befallningshafvande, angående behandlingen af utlänningar, hvilka här i riket beträdas med lösdrifveri*. Se även Kunglig Maj:ts betänkande 1882, *underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri*, s. 16, 71. En särskild konvention tecknades med Ryssland redan 1861, som stadgade

genom fattigdom.⁴⁰ När det gäller regleringen av utlänningars rörelse- och handlingsfrihet inom riket är lagstiftningen i första hand utformad utifrån vad som kan betecknas som ekonomiska intressen. Utlänningar har exempelvis inte rätt att äga eller förvärva fast egendom utan särskilt tillstånd.⁴¹ Likaså är näringsfriheten – att ”i riket idka handels- eller fabriksrörelse, handverk eller annan handtering”⁴² – begränsad och beroende av särskild prövning.

I särskiljandet av olika invandrande folkelement anses det bland annat vara av vikt att utröna vilket yrke de invandrade har. Det anses betydelsefullt att skilja mellan dem som utövar ett produktivt yrke eller är av värde för landet på annat sätt och dem som kan befaras vara samhällsskadliga.⁴³ I kategoriseringen goda folkelement respektive folkelement av lägre värde, följs dock till stora delar nationsgränser och kulturgemenskaper snarare än yrkestillhörighet. Exempelvis anses invandrare av svensk härstamning – den stora andel immigranter som kommer från ”Amerikas förenta stater” – inte alls böra beröras av lagstiftningen. Den som en gång ägt svenskt medborgarskap, eller dennes ättlingar, bör inte förhindras att återinvandra, snarare tvärtom: de skall uppmuntras att återvända till Sverige. I detta syfte föreslås bland annat ”spridandet i Amerika af uppgifter om tillfällen att i Sverige erhålla egna jordbrukslägenheter [...]”.⁴⁴

Landet betraktas inte heller som hotat av störande folkelement med invandring från Norge och Danmark, Tyskland, Storbritannien och Irland, samt Österrike-Ungern. Däremot anses finnar störa ordningens upprätthållande och ligga fattigvården till last:

att lösdrivare, tiggare och förbrytare från Ryssland skulle återsändas dit, se SFS nr 20 1861, *Convention för ömsesidigt återsändande af lösdrivare, tiggare och förbrytare emellan Hans Maj:t Konungen af Sverige och Norrige och Hans Maj:t Kejsaren af Ryssland*. Senare uppmärksammades perser och armenier som ett särskilt problem. De hade ”i afsevärt antal inkommit i riket och under bettlande strukit omkring från ort till annan”, varför de snarast ansågs böra förpassas ur riket, Kungl Maj:ts cirkulär 1904, *angående vissa utlänningar, som här i riket beträdas med lösdrifveri*.

⁴⁰ SFS nr 33 1871, *Förordning angående fattigvården*, §§ 29–30.

⁴¹ SFS nr 38 1829, *Kungörelse, angående villkoren, hvarunder utländske män kunna förvärva och besitta fast egendom i riket*.

⁴² SFS nr 41 1864, *Förordning angående utvidgad näringsfrihet*, § 25.

⁴³ Kommerskollegiums yttrande, i prop. nr 42 1913, s. 27.

⁴⁴ Riksdagens skrivelse 1904, s. 3.

Sverige [har] under senaste år hemsökts af ytterst farliga förbrytare af finsk härkomst, hvilka planlagt grofva brott såsom bankplundring och rån. Enligt samma yttrande [överståthållarämbetets] är det ock vanligt, att i hufvudstaden vistande finnar, särskildt under rusets inflytande, göra sig skyldiga till våldshandlingar, vildsint uppträdande och trots mot offentlig myndighet [... F]innar i allmänhet äro ohågade för arbete, begifna på starka drycker och ohörsamma mot ordningsmakten samt förty ofta utgöra en fara för rättssäkerheten [...] antalet brott, som i länet föröfvats af finska invandrare, är i förhållande till dessa invandras numerär mycket stort, och dessa brott äro i många fall de svåraste, som inom länet förekomma [...].⁴⁵

Likaså anses ryska judar utgöra ett stort problem, då de ofta hävdas sakna bostad, vara fattiga, dra runt i landet och bedriva olaglig handel. Bland italienerna finns förvisso hederliga gipsarbetare menas det, men många betraktas som ”positivspelare och yrkestiggare”⁴⁶ och anses lätt bli till ekonomisk belastning för samhället. Som det största hotet mot ett ordnat samhälle ägnas ”folkstammen” zigenare särskild uppmärksamhet och med dem utlänningar som lever ett kringflackande liv, däribland ”tattare”.⁴⁷ I sin analys av ”zigenarfrågan” i svensk politik menar Norma Montesino Parra att romer tidigt beskrevs som en ”nyttig” grupp i samhället, vilken skulle ”utvisas eller uppfostras till arbete” och i början av 1900-talet definierades som ”fattiga främlingar”.⁴⁸ Beskrivningen av deras levnadssätt understryker deras ställning som ”främlingar” och markerar ett tydligt avstånd till den övriga befolkningen, med konsekvenser för hur de inbegrips i debatten om invandring.⁴⁹

Naturligtvis är det dessa senare ”folkelement” av ”lägre” värde som lagstiftningen skall söka reglera: De ”äro säkerligen i många fall af tvifvelaktigt moraliskt värde samt torde, nationalekonomiskt sedt, oftare blifva för landet en börda än ett tillskott i dess produktionskraft”.⁵⁰ Samtidigt som det är

⁴⁵ Prop. nr 42 1913, s. 14.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 15. För en utförlig analys av de italienska invandras situation vid denna tid, se Christian Catomeris, *Gipskattor och positiv: italienare i Stockholm 1896-1910* (Stockholm 1988).

⁴⁷ ”I en sådan frihets hägn växte barnen i likhet med föräldrarna, utan undervisning och uppfostran, till lättingar, tjuftar och våldsvarkare, och på detta sätt blefve vandringsfolket, till antalet årligen förökadt, alltmera en skam och skräck för det kristligt ordnande samhället.” Prop. nr 42 1913, s. 16.

⁴⁸ Norma Montesino Parra, *Zigenarfrågan. Intervention och romantik* (Lund 2002), s. 55.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 190.

⁵⁰ Prop. nr 42 1913, s. 24.

uppenbart att denna kategori invandrare måste hindras, får regleringen inte, hävdas det, ske på de önskvärda invandrarnas bekostnad. Samhället har utvecklats i en sådan riktning att en civiliserad stat inte längre kan leva isolerad och utestänga andra staters medborgare. Den internationella samfärdseln är av avgörande betydelse för det numera, som det beskrivs, moderna samhällslivet.⁵¹

Inte heller bör näringslivet hindras att utbyta yrkesskicklig arbetskraft med andra länder. Det svenska näringslivets snabba utveckling kräver både kapital och arbetskraft, vilket inte alltid står att finna inom landet och de främlingar som inkommer till landet för att utöva ett produktivt yrke skall inte utestängas. Snarare skall lagstiftningen för dem ”hafva till ögonmärke att söka åstadkomma en assimilation med vårt eget folk [...]”⁵², då de kan vara av värde för nationen. Invandringsfrågan diskuteras dock även utifrån ett uttalat försvar för de svenska arbetarnas levnadsvillkor. Antalet utläningar som kommer till Sverige i syfte att arbeta måste begränsas kraftfullt, då de anses försämra de svenska arbetarnas förhållanden, pressa ned deras löner och kan användas i arbetsgivarnas kamp mot deras krav.⁵³ Detta till synes ekonomiska argument vilar till stora delar på ett antagande om de invandrade arbetarnas karaktär och deras kulturella tillhörighet. Många av de utläningar som kommer till Sverige för att arbeta, uppfattas komma från en ”lägre främmande civilisationsnivå” och svenskar riskerar enligt detta resonemang att konkurreras ned till en ”halvbarbarisk levnadsnivå”. Hellre än att acceptera detta föredrar många arbetare att emigrera och den svenska arbetarstammen riskerar att utspädas, hävdas det, ”med främmande, ’billigare’ folkelementer”. Och när utländska arbetare är så mycket billigare än svenska, ”då är det slut med svenskens rätt att leva och arbeta enligt *svensk standard*, i Sveriges land [...]”⁵⁴

Det gäller således att finna en väl avvägd lagstiftning, som ”å ena sidan, icke genom alltför stor stränghet håller nyttig invandring borta och, å an-

⁵¹ *Ibid.*, s. 28; prop. nr 55 1914, *Förslag till lag angående förbud för vissa utläningar att här i riket vistas*, s. 11–12.

⁵² Prop. nr 42 1913, s. 29.

⁵³ Första Kammaren mot. nr 108 1913, av herr Steffen i *anledning av Kungl Maj:ts proposition angående lag om förbud för vissa utläningar att här i riket vistas*, s. 1–2. Se även Andra Kammaren mot. nr 217 1914, av herr Persson i *anledning av Kungl Maj:ts proposition, nr 55, med förslag till lag angående förbud för vissa utläningar att här i riket vistas*, s. 4–7.

⁵⁴ Första Kammaren mot. nr 108 1913, s. 2, 4.

dra sidan, icke genom för mycken efterlåtenhet uppmuntrar skadlig sådan [...]”.⁵⁵ Lösningen blir att söka skapa en lagstiftning som både tillåter *avvisning*, det vill säga ett direkt avvisande av utlänningar ”redan vid rikets gräns” – en preventiv åtgärd – och *utvisning* av invandrare som befinner sig i landet. Då problemet ytterst formuleras som att hindra skadlig invandring och det i den dominerande föreställningsvärlden görs tydlig åtskillnad mellan olika kategorier invandrare – de av svensk härstamning, övriga ”goda” folkelement och folkelement av ”lägre värde” – riktas inte lagstiftningen mot speciella länder, eller särskilda gränsområden, även om det verkar vara allmänt antaget att exempelvis invandrade finnar och ryssar utgör ett problem.⁵⁶

I stället blir det avgörande att tydliggöra skillnaden mellan ”folkategorier”. De som kan avvisas direkt vid gränsen är enligt lagtexten zigenare, men också andra utlänningar som uppenbarligen kommer att leva ett kringflackande liv och söka ”sitt upphålle genom musikutövning, som icke kräver konstnärlig skicklighet, genom förevisande av djur, ekvilibristiska konststycken och annat dylikt [...]”.⁵⁷ Dessutom kan den som saknar medel för sitt upphålle avvisas då ”han saknar möjlighet att här ärligen försörja sig”.⁵⁸ Utlänningar som är kända för olika brott, exempelvis bedrägeri och förfalskning, liksom yrkesspelare och kvinnor som bedriver ”yrkesmässigt utövande av otukt”,⁵⁹ skall avvisas. Avvisning som form för att förhindra icke önskvärd invandring, medges inte vara på något sätt fullt täckande. Då det inte sker någon noggrannare undersökning av den invandrades ”egenskaper och förhållanden”, är de skäl som föranleder avvisande ”mer omedelbart i det yttre framträdande, så att det är jämförelsevis lätt att utan allt för vidlyftig efterforskning konstatera deras tillvaro”.⁶⁰ När avvisning skall ske på observerbara grunder, föranleder det en reglering i lag att den som transporterar uppenbart obehöriga och skadliga invandrare till landet – ett fartygs befälhavare – skall hållas skyldig att utan ersättning återföra utlänningen till det land varifrån han kommit.⁶¹

⁵⁵ Lagrådets yttrande, i prop. nr 42 1913, s. 101.

⁵⁶ Prop. nr 42 1913, s. 28.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 28.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 2. Innehade utlänning medel för åtta dagars försörjning skulle han dock inte avvisas, eftersom det ansågs troligt att personen inom den tiden funnit arbete.

⁵⁹ Prop. nr 55 1914, s. 2, 16–17.

⁶⁰ Prop. nr 42 1913, s. 129.

⁶¹ Se t.ex. SFS nr 196 1914, *Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas*, § 16. Denna skyldighet föreslås senare utsträckas till befälhavare på luftfartyg, se prop. nr 303 1942, *med förslag till lag om ändring i vissa delar av utlänningslagen m.m.*, s. 3–4.

Gällande utvisning nämns återigen zigenare och de som uppenbart skulle komma att leva ett kringflackande liv, men också lösdrivare och prostituerade, sutenörer m.fl. ”samhällsskadliga individer”.⁶² Utvisas kan också den som begått brott inom eller utom Sverige, samt den som dömts för olaga handel. Särskilt, hävdas det, begås illegal gårdfarihandel av judar av rysk eller polsk nationalitet, vilket anses skada både svenska näringsidkare och förleda köpare att betala för ”värdelöst kram”.⁶³ Annan olovlig handel som bör beivras och som i stor skala bedrivs av utlänningar är brännvinsförsäljning. Här utmärker sig förslagna finnar i handeln. Slutligen kan också den utvisas som lämnat oriktiga uppgifter mot bättre vetande, eller underlåter att fullgöra anmälningsskyldighet. Den som faller fattigvården till last, utvisas enligt fattigvårdslagstiftningen.⁶⁴ Utvisning är ytterst till för att bevara ”den allmänna medborgerliga säkerheten och ordningen [... samt att avlägsna] element, som äro hinderliga för trevnaden i samhället [...]”.⁶⁵ Det kan här vara på sin plats att nämna den oro för säkerhet och social och politisk ordning som i första hand ryska flyktingar föranledde vid seklets början. Många av ryssarna betraktades som farliga revolutionära socialister, ”som inte drog sig för att använda våld och röveri” och som dessutom var utrikespolitiskt farliga, då de agiterade för att omstörta regimen i Ryssland.⁶⁶

Det betonas att syftet med 1914 års *Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas* inte är att reglera konkurrensförhållanden på arbetsmarknaden eller försvåra tillgången på utländsk arbetskraft. Frågan om att bevara och skydda det nationella arbetet, bör hanteras i ett större sammanhang.⁶⁷ Syftet med lagen är, hävdas det, ”allenast att från riket afhålla

⁶² Prop. nr 55 1914, s. 4, 17–18.

⁶³ *Ibid.*, s. 19.

⁶⁴ Se SFS nr 422 1918, *Lag om fattigvården*, § 61.

⁶⁵ Lagrådets yttrande, i prop. nr 55 1914, s. 38.

⁶⁶ H a m m a r, *Sverige åt svenskarna*, s. 115. Också finska politiska flyktingar betraktades som ett orosmoment, även om de i många stycken hade ett starkt stöd i opinionen och stora möjligheter ”att bedriva politisk verksamhet i Sverige”. H a m m a r, *Sverige åt svenskarna*, s. 94. Oron – och den inhemska kritiken mot regeringens hållning – handlade främst om att inte äventyra den svenska relationen till Ryssland genom en alltför ”finskvänlig” hållning. Se även K a r i T a r k i a i n e n, *Finnarnas historia i Sverige 2* (Helsingfors 1993), s. 235–242.

⁶⁷ Se t.ex. Lagutskottets utlåtande nr 17 1914, i *anledning av dels Kungl Maj:ts proposition med förslag till lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas, dels ock en i anledning av propositionen väckt motion*, s. 10.

sådana folkelement, beträffande hvilka det med all tydlighet framgår, att de inom kort komma att falla det allmänna till last”.⁶⁸ När den svenska invandringspolitikens initialt ordnas, framstår således nationen som normativ grund för den politik som förs i termer av ekonomi och moral, vilket riksdagen också anförde i sin skrivelse 1907. Oavsett den kritik som ändå väcks mot lagstiftningen i sig – att den bryter med idealet om folkens fria rörlighet, att den inte i tillräcklig utsträckning säkrar utlänningars rättsskydd, att den bör reglera konkurrensen mellan utländsk och inhemsk arbetskraft etc. – är föreställningen om icke önskvärda utländska folkelement dominerande. I kategoriseringen av dessa folkelement av lägre värde sammanvävs ett flertal olika föreställningar som är svåra att särskilja – kulturell tillhörighet, ras och ett levnadssätt som hotar den allmänna samhällsmoralen – samtidigt som det görs tydligt att dessa folkelement avviker från det typiskt svenska, som förblir odefinierat.

Det finns dock en stark föreställning om att en ökad kontroll av alla invandrare inom landet – deras uppehållsort och förehavanden – är nödvändig för att erhålla en effektiv lagstiftning.

”Att bevara den svenska arbetsmarknaden åt inhemsk arbetskraft”

Den ökade kontroll av utlänningar som på många håll anses nödvändig för att göra lagstiftningen effektiv, låter heller inte vänta på sig. I och med världskrigets utbrott utfärdas ett antal förordningar som försvårar utlänningars inresa till och som noga reglerar deras förehavanden inom landet. Anmälningsskyldighet för alla utlänningar som ankommer till landet införs endast en dryg månad efter det att 1914 års lag antagits, och de utlänningar som redan vistas i landet (och så vill fortsätta) görs skyldiga att anmäla sig hos polismyndighet för att få en särskild uppehållsbok utfärdad. Likaså begränsas rätten att röra sig i landet, med mindre än att särskilt tillstånd beviljats.⁶⁹ Liksom i övriga Europa får det tidigare idealet om folkens fria rörlighet med kriget ett

⁶⁸ Prop. nr 55 1914, s. 132.

⁶⁹ SFS nr 363 1914, *Kungörelse angående tillsyn över utlänningar i riket vid krig eller krigsfara*, §§ 1, 6, 12–13, vilken dock aldrig hann träda i tillämpning. Överhuvudtaget skärptes olika bestämmelser gradvis, t.ex. gällande förfarandet vid anmälningsskyldighet och utvisning, se SFS nr 582 1915, *Kungörelse angående anmälningsskyldighet i vissa fall för utlänningar vid ankomst till riker*; SFS nr 92 1915, *Kungörelse angående verkställighet av utvisning samt ersättning åt biträde och tolk i ärende rörande utvisning*.

definitivt slut – passtväng för resande införs, liksom kravet att passet skall vara försett med visering.⁷⁰

Denna ökade kontroll sammanlänkas efter kriget med en explicit bedömning om utlänningens närvaro är lämplig med hänsyn till landets intressen. När ansökan om visering och uppehållsbok prövas, skall hänsyn tas till bostadsförhållanden. Senare görs också tillägget att rådande arbetsförhållanden skall prövas.⁷¹ Med dessa nya bestämmelser och den gradvis ökade kontrollen av invandrare, framstår rådande lagstiftning som alltmer ofullständig och en ny sammanhängande lagstiftning i utlänningsfrågan anses vara nödvändig. En viktig bidragande orsak till att en ny lagstiftning förespråkas är debattens delvis ändrade problemformulering i början av 1920-talet. Det centrala problemet med utläningar formuleras nu alltmer i termer av att skydda den inhemska arbetsmarknaden.⁷² 'Utlänning' definieras nu också som någon "som ej är svensk medborgare".⁷³

Det som anses föranleda en skärpt lagstiftning är i första hand vad som betecknas som en allmän försämring av det ekonomiska läget, med en omfattande arbetslöshet, både i Sverige och i omvärlden. Merparten av alla utläningar – "den stora massan" – som söker sig till Sverige hävdas vara arbetssökande ur alla yrken. Med en lättnad i fråga om viseringstväng mellan "kulturstater" förväntas detta antal öka avsevärt, varför andra sätt att skydda

⁷⁰ SFS nr 552 1917, *Kungörelse angående passtväng för resande, som ankomma till riket* och den förnyade SFS nr 620 1917, *Kungörelse angående passtväng för resande, som ankomma till riket*. Genom en lag 1918, SFS nr 793, *Kungörelse angående övervakande av utläningar i riket*, sammanfördes tidigare kungörelser i en lag. Vissa lättnader i pass- och viseringstväng infördes senare, se t.ex. SFS nr 577 1922, *Kungörelse om övervakande av utläningar i riket*, §§ 1, 5; SFS nr 76 1924, *Kungörelse angående utfärdande av identitetscertifikat för ryska flyktingar i Sverige för resa utom riket*; SFS nr 77 1924, *Kungörelse om ändring i vissa delar av kungörelsen den 22 december 1922 (nr 577) om övervakande av vissa utläningar i riket*; SFS nr 473 1925, *Kungörelse om övervakande av utläningar i riket*, § 5.

⁷¹ SFS nr 793 1918, § 16; SFS nr 804 1920, *Kungörelse om övervakande av utläningar i riket*, § 16. Att hänsyn skulle tas till arbetsmarknaden introducerade en praxis där visering gavs med eller utan rätt att arbeta. Denna praxis lagfästes i och med SFS nr 411 1926, *Kungörelse om övervakande av utläningar i riket*, § 5.

⁷² I en motion hävdades dock detta nya sätt att beskriva grundproblemet med invandring som direkt felaktigt. Utifrån industrins perspektiv skulle betydande svårigheter uppstå genom en restriktiv främlingspolitik, se Andra Kammaren mot. nr 450 1927, av herr Thore *i anledning av Kungl Maj:ts proposition, nr 198, med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 3–5.

⁷³ Prop. nr 198 1927, s. 63

arbetsmarknaden för landets egna invånare anses vara nödvändiga. Sverige förmodas efter kriget vara särskilt attraktivt för utlänningar, eftersom landet, som det ett decennium senare beskrivs, ”i egenskap av välbärgad ex-neutral stat, med ett i stort sett blomstrande näringsliv, fria och lugna inrepolitiska förhållanden och en rättssäkerhet, som icke lämnade något rum för berättigat klander, skulle, genom sin höga allmänna levnadsstandard räknas till de länder, som utvandrarerna från stater, som nu levde i djupaste nöd, livligt måste åstunda att få komma till”.⁷⁴ Hotet om sänkt levnadsstandard för den enskilde och ökade ekonomiska krav på stat och kommun i form av arbetslöshetsunderstöd och fattigvårdskostnader, nödvändiggör att i lag söka kontrollera och reglera den förväntade invandringen.

Det är inte svårt att uppfatta dominerande synsätt i debatten i termer av att ett fullständigt stängt land egentligen vore att föredra, men att det med hänsyn till att det finns svenskar som vill arbeta utomlands och till näringslivets faktiska behov av kvalificerad utländsk arbetskraft, inte är möjligt.⁷⁵ Detta framförs också i debatten, när regeringens verklighetsbeskrivning i en motion i första kammaren angrips på punkt efter punkt. De ”föreslagna åtgärdernas nödvändighet” anses inte ”styrkas med bevis och fakta [...] Det är tillkommet i panikstämning och det bär en prägel av fanatisk främlingsfientlighet, projektmakeri och trakasseringslusta”.⁷⁶ Lagförslaget beskrivs i det närmaste som ett totalförbud för utlänningar i allmänhet att vistas i landet. Även i en annan motion kritiseras förslaget för sin bild av hotande faror och betecknas som protektionistiskt, en fortsättning på kriget med ekonomiska medel.⁷⁷ Vidare anses lagförslaget medföra ett ”polisvälde” och det hävdas präglas av ”uppfattningen, att en utlänning vistelse inom vårt land är principiellt ett missförhållande”.⁷⁸

⁷⁴ Andra Kammaren mot. nr 603 1936, av herr Jacobsson m.fl. *om revision av gällande invandringslag*, s. 3–4. Se även prop. nr 198 1927, s. 31, i vilken det hävdas att invandraren i ”hemlandet icke hava en löne- och levnadsstandard motsvarande de svenska arbetarnas och affärsanställdas [...]”.

⁷⁵ Prop. nr 198 1927, s. 25–31, Andra lagutskottets utlåtande nr 32 1927, *i anledning av dels Kungl Maj:ts proposition med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas dels ock i ämnet väckta motioner*, s. 5–8.

⁷⁶ Första Kammaren mot. nr 319 1927, av herr Möller m.fl. *i anledning av Kungl Maj:ts proposition med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 2, 7.

⁷⁷ Första Kammaren mot. nr 320 1927, av herr Öhrne *i anledning av Kungl Maj:ts proposition med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 10–12.

⁷⁸ Första Kammaren mot. nr 325 1927, av herr Lindhagen *i anledning av Kungl Maj:ts proposition med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 3.

Det kanske allra största orosmomentet vid denna tid är USA:s allt kraftigare begränsning av invandringen efter kriget. Året 1924 utgör en definitiv slutpunkt för en ”fri invandring”. Den oro över utvandringen som präglade debatten i seklets början förefaller helt överspelad. I stället beskrivs problemet i termer av att Europas befolkningsöverskott, som tidigare till stora delar sökt sig till ”Amerika” och andra ”transoceana immigrationsländer”, inte längre har den möjligheten. Och som följd av USA:s politik har det, hävdas det, skett en betydande skärpning av lagstiftningen runt om i Europa, som inte kommer att lämna Sverige oberört. Exempelvis förväntas en ”ström av invandrare” från Tyskland och Östeuropa, där det finns en stor andel judar som flytt Ryssland efter revolutionen. De är ofta, hävdas det, illa sedda av den inhemska befolkningen och innehar därför en stor utvandringsbenägenhet.⁷⁹ Andra länder ”ordnar sin främlingspolitik med utgångspunkt från det faktiska läget och med beaktande av de intressen, som för landets egen del göra sig gällande [... och man söker] skaffa sig möjlighet att reglera, kontrollera eller förhindra utländsk invandring”.⁸⁰ Sverige anses bära göra detsamma. Nödvändigheten att institutionalisera ”främlingspolitiken” understryks av andra länders agerande i skydd av sina arbetstillfällen.

Ytterligare argument anförs, om än inte i samma omfattning som den ekonomiskt känsliga arbetsmarknadsfrågan. För det första betonas de inhemska bostadsförhållandena. Om främlingsströmmen lämnas fri kan den nuvarande i och för sig goda situationen snabbt förändras. Självfallet bör, hävdas det, bostadstillgången förbehållas landets egna invånare. Det finns, påpekas det för det andra, goda skäl att tro att ordning och säkerhet skulle komma att försämrats med en ökad invandring: Brottsligheten har efter kriget allmänt ökat på kontinenten och det politiska läget i vissa länder är sådant att icke önskvärda ”folkelement” från dessa länder befaras komma till Sverige och hota rådande politiska lugn.⁸¹ Slutligen anförs även ett sammanhängande ras- och kulturargument, som utgår från att det i länder med blandade ”folkelement” uppstår stora svårigheter. ”Värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast överskattas. Det är därför av

⁷⁹ Andra lagutskottets utlåtande nr 32 1927, s. 6.

⁸⁰ Prop. nr 198 1927, s. 30, 31.

⁸¹ Prop. nr 198 1927, s. 31–32. Särskilt oroande ansågs vid denna tid ”röda flyktingar” från Finland efter 1918 vara, liksom andra politiska agitatorer, ofta klassificerade som kommunister, från Tyskland och Ungern. Se H a m m a r, *Sverige åt svenskarna*, s. 261–309.

betydelse att kontrollera en invandring av folkslag, som ej till båtnad för oss låta sig sammansmältas med vår befolkning.”⁸²

I den föreställningsvärld som dominerar har således det hot som invandring medför förändrats något: Från att i huvudsak syfta till att skydda landet från ”vissa element av samhällenas drägg” – ”mindervärdiga kategorier” – är det nu även ”en hotfull tillströmning av främmande arbetsökande” som skall avvärijas.⁸³ Lagens explicita syfte blir därmed både att förebygga ”skadlig invandring” och reglera rätten till bosättning och arbetsanställning.⁸⁴ Kategorin arbetsökande är dock inte lika lätt att urskilja som den förra, den ”mindervärdiga”. I en viss bemärkelse betraktas dessa invandrare därför som ett så mycket större hot, då många av dem inte går att skilja från svenska arbetsökande, åtminstone inte till det yttre. Om målen därför skall kunna uppnås måste lagstiftningen möjliggöra kontroll av alla utlänningar, hävdas det. Hur önskvärd medborgarnas fria rörlighet än må vara ”kunna under nuvarande och säkerligen lång tid framåt rådande förhållanden hänsyn härtill ej stå i vägen för införande av en av omständigheterna i övrigt synnerligen påkallad skyddslagstiftning”.⁸⁵

I praktisk politik blir konsekvenserna av detta synsätt flera: För det första bibehålls och utökas olika mekanismer för kontroll av utlänningar, där pass-tvånget – trovärdiga personuppgifter – anses vara grunden för kontrollen. Visering av pass hävdas fortfarande vara viktig för att hålla icke önskvärda element utanför riket, men eftersom särskilda avtal har träffats med vissa länder om viseringsfrihet, är det svårt att avvisa kategorin arbetsökande.⁸⁶ Det är detta som gjort lagfästandet om arbetstillstånd angeläget: Med ett av ”huvudsyftemalet [...] att bevara den svenska arbetsmarknaden åt inhemsk arbetskraft [...] kräves med nödvändighet, att en utlänning icke äger att utan särskilt tillstånd antaga eller innehava arbetsanställning här i riket”.⁸⁷ Det

⁸² Prop. nr 198 1927, s. 32.

⁸³ Detta anförs av Lagrådet, Kommerskollegium och Länsstyrelsen i Jämtlands län, i prop. nr 198 1927, s. 121, 35.

⁸⁴ Prop. nr 198 1927, s. 63.

⁸⁵ Prop. nr 198 1927, s. 37. I och med att det var arbetsmarknaden som skulle skyddas introducerades i lagstiftningen tidigare krav på att arbetsgivare som ”införskaffat utlänning” för arbete skulle vara skyldiga att betala kostnaden vid avvisning eller förpassning ur riket, se SFS nr 333 1927, *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas*, § 47.

⁸⁶ Prop. nr 198 1927, s. 37–39; SFS nr 333 1927, §§ 1–2; SFS nr 411 1927, *Kungörelse med vissa föreskrifter i anledning av lagen om utlännings rätt att här i riket vistas*, §§ 1–25.

⁸⁷ Prop. nr 198 1927, s. 47.

införs också ett nytt tillstånd, uppehållstillståndet, som ytterst syftar till att ”förhindra bosättning här i riket av utlänningar, som ej äro önskvärda”,⁸⁸ det vill säga dels de som hotar ordning och säkerhet, dels utlänningar som till ras skiljer sig från svenskar: ”Otvivelaktigt kan en bosättning i mer betydande omfattning här i landet av invandrare, tillhörande folkslag, som äro oss till rasen mycket skilda, lända oss till skada.”⁸⁹ Denna omständighet är så mycket viktigare att beakta, eftersom utlänningar efter en viss tids stadigvarande boende, kan ansöka om (och erhålla) svenskt medborgarskap.⁹⁰

Förutsättningen för dessa olika tillstånd hävdas vara en omfattande anmälningsskyldighet – utan en sådan går det inte att på ett effektivt sätt övervaka utlänningarna. Skyldighet att anmäla åligger i första hand utlänningen själv; vid ankomsten till landet; vid inflyttning till särskild ort; vid byte av bostad inom samma ort; vid avresa från orten; liksom vid avresa från landet. För att övervakandet skall bli fullständigt är dock också den som upplåter bostad till utlänning skyldig att anmäla detta – oavsett om det sker professionellt eller privat – liksom arbetsgivare som anställer utlänning.⁹¹

För det andra är det viktigt att utöka möjligheten att avlägsna utlänningar från landet, både för vad de uppenbart har för avsikt att göra och för vad de redan gjort. I stora drag övertas tidigare lagstiftning på området oförändrad: *avvisning* kan fortfarande ske vid gränsen genom att ”vissa yttre förhållanden” framträder.⁹² Utlänningar som kortare eller längre tid redan vistats i landet kan utvisas och även här är grunden för *utvisning* den samma som tidigare: zigenare, lösdrivare och andra kringflackande karaktärer; den som dömts för visst brott i landet, etc.⁹³ En ny form för att avlägsna utlänningar föreslås dock i linje med den ökade kontrollverksamheten: *förpassning* ur riket. Denna form berör dem som brutit mot någon av gällande föreskrifter för att uppehålla sig i landet, exempelvis anmälningsskyldigheten, eller arbetat utan tillstånd.⁹⁴

⁸⁸ Prop. nr 198 1927, s. 42, se även SFS nr 333 1927, §§ 7–11; SFS nr 411 1927, §§ 26–32.

⁸⁹ Prop. nr 198 1927, s. 41.

⁹⁰ Se SFS nr 130 1924, *Lag om förvärvande och förlust av svenskt medborgarskap*, § 5.

⁹¹ Prop. nr 198 1927, s. 39–40, 55, se även SFS nr 474 1917, *Kungörelse angående hotell- och pensionatrörelse*; SFS nr 333 1927 §§ 3, 5–6, 38–39; SFS nr 411 1927, §§ 36–42.

⁹² Prop. nr 198 1927, s. 55. Se t.ex. SFS nr 333 1927, § 19. Naturligtvis kunde utlänning som saknar vederbörlig legitimationshandling avvisas direkt vid gränsen, § 21.

⁹³ SFS nr 333 1927, § 31.

⁹⁴ Prop. nr 198 1927, s. 56–62; SFS nr 333 1927, §§ 25–26.

Under denna period sker således ett tydligt och medvetet ordnande av svensk invandringspolitik till ett alltmer enhetligt politikområde. Den dominerande föreställningsvärlden förklarar och rättfärdigar ett explicit förhållningssätt i frågan om vem som skall få inkomma till Sverige, vem som skall ges möjlighet att bosätta sig i landet och vem som skall tillåtas arbeta. I linje med detta skapas en lagstiftning, 1927 års *Lag om utlännings rätt att här i rikets vistas*, som ger möjlighet att kontrollera utlännings, både vid ankomst och under deras vistelse i landet, en vidsträckt rätt att avvisa och utvisa utlännings, samt en rätt att pröva utlännings rätt att bosätta och försörja sig i landet. Om detta rådde en politisk samstämmighet.

I debatten konstitueras politiskt två kategorier invandrare, vilka alla utgår från en manlig norm, i den bemärkelse att kvinnor är fullständigt frånvarande. Kvinnor existerar i diskussionen enbart som ”utlännings hustrur”, eller ”livsledsagarinnor” och omnämns de specifikt, så är det i egenskap av att ägna sig åt ”yrkesmässig skörlevnad”.⁹⁵ Den första kategorin invandrare utgörs av de önskvärda, eller invandrare som av olika skäl hävdas nödvändiga. De kommer från ”oss närmare befryndade folk, vilka lätt assimileras här” och/eller är ”import av kvalificerad arbetskraft”.⁹⁶ Den andra utgörs av dem som betecknas som icke önskvärda. I denna kategori ingår dels dem som tidigare lagstiftning skulle hindra från invandring, ”mindervärdiga kategorier”. De anses icke önskvärda p.g.a. kulturell tillhörighet, ras, moralisk status eller kriminell och osedligt beteende (ofta hänger dessa ”karaktärsdrag” samman i diskussionen). Dels återfinns i denna kategori också arbetssökande som varken anses nödvändiga eller önskvärda, eftersom de uppfattas konkurrera om arbete med den inhemska befolkningen.

Nationen som normativ grund för den politik som förs är således i stora drag oförändrad. Det som legitimerar politiken och den kategorisering som görs är fortfarande föreställningen att dessa utländska ”folkelement” antingen är ett hot mot nationens ekonomiska välmående – både att de ligger det allmänna till last och konkurrerar om arbetstillfällen – eller att de genom sin moraliska status är att betrakta som mindervärdiga, alternativt genom sin avvikande kulturella eller rasmässiga bakgrund inte kan anpassas till ett

⁹⁵ Se t.ex. prop. nr 198 1927, s. 43. Senare hävdades kvinnor av ”annan nationalitet” vara ett problem, då de genom ”skenäktenskap” ansågs försöka skaffa sig svenskt medborgarskap, Första Kammaren mot. nr 44 1939, s. 5.

⁹⁶ Socialstyrelsen, i prop. nr 6 1932, *med förslag till lag angående fortsatt tillämpning av lagen den 2 augusti 1927 om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 6.

välordnat svenskt samhälle. Bevarandet av den svenska välfärden och andra socialpolitiska mål, hävdas vara grunden för regleringen. Lagrådet beskriver exempelvis invandringens utveckling som att ”rättsstaten [har] efterträtt av den sociala välfärds- och polisstaten”, samtidigt som rådet, med tanke på hur verkligheten ser ut, inte kan avvisa lagförslaget.⁹⁷

”Att Sverige icke är ett immigrationsland”

Den föreställningsvärld som i och genom lag institutionaliseras under 1920-talet är väl etablerad under kommande decennier. När dessutom aktörerna i debatten till stora delar är överens om att lagstiftningens huvudsyften uppfylls väl – inflyttningen har varit ”förhållandevis ringa”, den har förhindrat ”de stora arbetslöshetsarméerna att sätta sig i marsch mot vårt land”, ”övervakningen av de utländska element, som hit inkommit för att bedriva kommunistisk eller annan politisk verksamhet” har underlättats, etc.⁹⁸ – anses lagen ”utom all tvekan” kontinuerligt böra förlängas och endast mindre justeringar nödvändiga.⁹⁹ Under denna tidsperiod har också antalet utländska medborgare som befinner sig i landet minskat – trots farhågorna om motsatsen – från 22 811 i 1920 års folkräkning till omkring 16 500 i folkräkningen 1930.¹⁰⁰

Tonen i debatten blir dock efter hand hårdare och samhällsutvecklingen i både omvärlden och Sverige beskrivs i alltmer negativ riktning – läget har ”otvivelaktigt än ytterligare försämrats”.¹⁰¹ Inte minst gäller det för förhållandena på arbetsmarknaden, som definitivt förvärrats. Man talar om en

⁹⁷ Lagrådet, i prop. nr 198 1927, s. 123.

⁹⁸ Prop. nr 6 1932, s. 5–11.

⁹⁹ Lagens giltighetstid förlängs genom SFS nr 134 1932, *Lag angående fortsatt tillämpning av lagen den 2 augusti 1927 (nr 333) om utlännings rätt att här i riket vistas*. Av ”praktiska skäl” tillkom en ny lag 1937, där innehållet ”till uppställning och form” är väldigt nära tidigare lag, se SFS nr 344 1937, *Lag om utlännings rätt att här i rikets vistas (utlänningslag)*. Denna lag förlängdes i sin tur 1942 och övertog till stora delar oförändrad i SFS nr 315 1945, *Lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag)*, som sedermera förlängde och inte upphörde att gälla förrän 1954.

¹⁰⁰ Andra lagrådets utlåtande nr 32, i *anledning av dels Kungl. Maj:ts proposition med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas dels och i ämnet väckta motioner*, s. 7; prop. nr 269 1937, *med förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas (utlänningslag)*, s. 41.

¹⁰¹ SOU 1936:53, *Utredning angående revision av bestämmelserna om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 9.

”arbetslöshetskris” som accentuerats: ”[A]rbetslösheten ute i världen [har] ökat i sådan omfattning, att man nära nog kan tala om en katastrof.”¹⁰² Till denna redan tidigare centrala problemställning läggs i början av 1930-talet ytterligare en, nämligen flyktingfrågan. Utvecklingen i Tyskland, där nationalsocialisterna har infört stadganden ”som dels stämplade vissa politiska rörelser som illegala, dels ock i hög grad inskränkte den tysk-judiska befolkningens förvärvsmöjligheter”,¹⁰³ har skapat stora befolkningsomflyttningar i Europa. Då de tidigare immigrationsländerna, främst USA, fortfarande tillämpar en extremt restriktiv immigrationslagstiftning, är existerande hinder mot oönskad invandring mycket svåra att upprätthålla.

Det är således, i likhet med tidigare, föreställningar om en faktiskt ökad invandring, eller den förväntade ”främlingsinvasionen i riket”, som gör att situationen uppfattas som så allvarlig. Invandringstrycket har aldrig varit så stort, hävdas det, och Sverige tros fortfarande vara ett land som utövar stor lockelse.¹⁰⁴ Därigenom är också den grundläggande problemformuleringen i debatten den samma – att hindra icke önskvärda folkelement att inkomma och vistas i landet och att skydda den inhemska arbetsmarknaden – liksom de kategorier som ligger till grund för denna ”sortering”. Samhällsutvecklingen har dock medfört att det uppstått nya praktisk-politiska problem, som bedöms nödvändiga att lösa, till följd av det dramatiskt ökade antalet flyktingar i Sveriges närområde. I första hand beskrivs detta som ett organisatoriskt problem för utlänningsärendenas handläggning, vilket medför brister i kontroll och effektivitet. Även om flyktingproblematiken inte är ny i svensk politik, anses regimförändringen i Tyskland ha medfört att den radikalt förändrats. Dels är antalet (potentiella) flyktingar av en omfattning utan tidigare like, dels är merparten av dem som utvandrar judar och återstoden ”av kommunistisk, socialistisk eller eljest radikal åskådning”.¹⁰⁵ Över 115 000 personer beräknas ha flytt Tyskland från regimskiftet 1933 till 1936, av vilka ca 100 000 beräknas vara judar. Omgivningens ökade tryck på Sverige förefaller dock inte bli så stort i praktiken. Utifrån de beräkningar som görs, anförs att

¹⁰² Socialstyrelsen, i prop. nr 6 1932, s. 9. Se även SOU 1936:53, s. 8.

¹⁰³ SOU 1936:53, s. 8. Se även prop. nr 269 1937, s. 40.

¹⁰⁴ Se t.ex. Första Kammaren mot. nr 32 1936, av herr Bagge m.fl. *om skärpning av kontrollen över främlingsinvasionen i riket*, s. 5; Första Kammaren mot. nr 44 1939, av herr Domö m fl, *om åstadkommande av dels vissa ändringar i organisationen för behandling av utlänningsärenden, dels ock en ny invandringslag*, s. 3.

¹⁰⁵ SOU 1936:53, s. 53.

antalet flyktingar 1932–1937 ”sannolikt ej överstiga 1 000”, däri ”inbegripet invandrare av judisk börd”.¹⁰⁶

Med denna flyktingproblematik för ögonen anses dock begreppen politisk flykting, politiskt brott och asylrätt ha ytterst hög aktualitet, särskilt som flyktingar vållar stora problem i den praktiska tillämpningen av rådande lagstiftning. I en motion i första kammaren anförs att ”begreppet ’politisk flykting’ [borde] erkännas och fixeras i samband härmed att asylrättens princip bliva klart fastslagen”.¹⁰⁷ En person som på grund av politiska, religiösa, eller raspolitiska skäl tvingas fly sitt hemland, skall inte nekas rätt att inkomma i landet och de bör automatiskt erhålla uppehålls- och arbetstillstånd. Detta synsätt dominerar dock inte. I stället anförs att lagstiftningen i princip redan tillvaratar politiska flyktingars intresse i och med att den som löper risk att tilltalas eller straffas för politiskt brott i sitt hemland, inte får återsändas dit. En person som löper sådan risk och därför flytt sitt hemland, definieras också följdriktigt som politisk flykting i debatten.¹⁰⁸ I tolkningen av den status flyktingarna från Tyskland innehar, bedöms andelen politiska flyktingar vara ganska liten. Det är nämligen så att den som riskerar att interneras i koncentrationsläger av politiska skäl inte kan hävdas vara politisk flykting. ”Än mindre kunna de, som lämnat hemlandet därför att de på grund av sin ras eller eljest inskränkts i sina försörjningsmöjligheter eller där känna vantrevnad, betraktas såsom politiska flyktingar [...]”.¹⁰⁹

I den offentliga debatten anses det inte lämpligt, eller ens riktigt, att söka en gång för alla fastlägga innebörden av begreppet politisk flykting. Visserligen måste humanitär hänsyn tas och det har Sverige alltid gjort med en ”långtgående villighet”, men det egna landets intresse måste sättas i första rummet. Detta resonemang stöds av att det hävdas vara ytterst svårt rent praktiskt att avgöra vem som egentligen är politisk flykting och att särskilda förmåner för flyktingar med säkerhet kommer att öka antalet ”simulanter”.¹¹⁰ Inte heller

¹⁰⁶ Prop. nr 269 1937, s. 41–45.

¹⁰⁷ Första Kammaren mot. nr 284 1936, av herr Branting och herr Ström *angående revision av lagen om utlännings rätt att här i riket vistas*, s. 2.

¹⁰⁸ Se SOU 1936:53, s. 56; prop. nr 269 1937, s. 21. Politisk flykting var den som ”av politiska orsaker flytt från annat land... [och det] ej med skäl kan antagas att påståendet är oriktigt”, se t.ex. SFS nr 344 1937, § 20.

¹⁰⁹ SOU 1936:53, s. 56.

¹¹⁰ SOU 1936:53, s. 57; Lagrådets yttrande, i prop. nr 269 1937, s. 74; prop. nr 269 1937, s. 39.

anses den asylrätt som tar sikte på politiska flyktingar vara tillämplig på det hundratusentals flyktingar det nu rör sig om, eftersom det skulle få stora återverkningar på den inhemska arbetsmarknaden och immigrationspolitiken.¹¹¹ Det betonas att den enskilde flyktingens rätt ”att inom annat lands område vinna en fristad undan förföljelse” inte är given utan beroende av ”i vilken utsträckning den [en särskild stat] vill medgiva asylrätt”.¹¹² Sverige bör i mån av intresse medverka till att lösa flyktingfrågan i ett internationellt perspektiv, men absolut inte ”ikläda sig förpliktelser, ägnade att inskränka friheten att föra den immigrationspolitik, som vid varje särskild tidpunkt må finnas lämplig”.¹¹³ Flyktingfrågan är således en del av invandringspolitiken och det gäller, hävdas det, att skapa en lagstiftning som inte är låst, utan kontinuerligt kan anpassas till nya omständigheter. Det är viktigt att inse att ett lands svårigheter växer i samma mån som antalet flyktingar ökar, liksom ”att Sverige icke är ett immigrationsland”.¹¹⁴

Det står alldeles klart att mycket av den oro som kommer till uttryck i vad som beskrivs som kontroll- och effektivitetsproblem härrör av mängden flyktingar i Europa vid denna tid, men också av att många är av judisk härkomst. Exempelvis är det personer ”av judisk trosbekännelse eller härstamning” som i fråga om olovlig handel och investeringar i svensk näringsliv utpekats som den stora faran. Eftersom de tvingats upphöra med sin verksamhet i Tyskland har de ofta ett större kapital att investera, med medföljande ekonomiska inflytande. Även om utländska investerare i sig inte är ett problem, snarare tvärtom, hävdas det, anses judar inte i första hand vara intresserade av att hitta ett nytt ekonomiskt verksamhetsområde, utan ett nytt hemland.¹¹⁵ När kontrollen av utlännningar sedermera skärps genom anmälningsskyldighet för den som vid en viss tidpunkt redan befinner sig i landet, måste utlännings skriftligen besvara frågorna om han anser sig vara politisk flykting och ”huruvida hans föräldrar eller endera av dem äro judar”.¹¹⁶ Överhuvudtaget ligger antalet (potentiella) flyktingar/invandrare bakom uttalanden som syftar till att strama åt invandringspolitiken, ”som torde få betecknas såsom kanske

¹¹¹ Prop. nr 269, 1937, s. 45; SOU 1936:53, s. 57.

¹¹² SOU 1936:53, s. 55.

¹¹³ *Ibid.*, s. 57.

¹¹⁴ Första Kammaren mot. nr 44 1939, s. 2.

¹¹⁵ Se t.ex. Första Kammaren mot. nr 33 1936, av herr Bagge m.fl. *om revision av bestämmelserna angående utlännings rätt att här i riket idka handel och driva näring m. m.*, s. 12.

¹¹⁶ SFS nr 4 1939, *Kungörelse om särskild anmälan rörande utlännings*, § 2.

mera liberal än den något annat land i Europa visat”.¹¹⁷ Likaså är det detta hot som föranleder förslag till åtgärder i syfte att begränsa vad som beskrivs som en liberal syn på villkoren för medborgarskap. Bara för att Sverige för en politik som av humanitära skäl medger rätt att vistas i landet, bör det inte innebära en automatisk rätt att efter viss tid bli medborgare: ”De sakkunniga vilja därför rekommendera, att i praxis såsom villkor för erhållande av medborgarskap uppställas längre tids vistelse här i landet än nu är fallet [...]”.¹¹⁸

Oron är således stor att lagstiftningen i sig och det praktiska handhavandet av utlänningsfrågor inte i tillräcklig utsträckning skall kunna stå emot den ökade invandring som samhällsutvecklingen utomlands medfört. Lagstiftningen kritiserar också för att vara ineffektiv. Exempelvis är det svårt att avvisa ”medellösa” utlännningar redan vid gränsen, eftersom de enligt gällande lagstiftning har rätt att vistas i landet tre månader utan uppehållstillstånd om de kommer från viseringsfria länder. Är handläggningen vid gränsen för långsam, riskerar ett ökat antal flyktingar – ”av sådan mindre önskvärd typ” – att kontinuerligt vidarebefordras till Sverige av andra länder.¹¹⁹ Dessutom anses inte straffen för brott mot utlänningslagen tillräckligt hårda, särskilt då det gäller anmälningsskyldighet.¹²⁰ Även i fråga om näringsfrihet och utlänningsars rätt att bedriva handel anses lagstiftningen inte tillräckligt effektiv.¹²¹

När denna kritik tas under allvarligt övervägande beskrivs utlänningskontrollens brister främst som ett tekniskt-administrativt problem, där lösningen består i att söka ordna kontrollen rationellt – den bör centraliseras – men efter hand betonas också vikten av att skärpa kontrollen. Avsaknaden av en övergripande myndighet med huvudansvar anses inverka negativt både på effektivitet och enhetlighet i utlänningsärendenas handläggning. Eftersom

¹¹⁷ Socialstyrelsen, i prop. nr 269 1937, s. 28. Att invandringspolitiken hårdnade, med siktet inställt just på flyktingar från Tyskland, gjordes tydligt i allt fler förordningar, se t.ex. SFS nr 601 1939, *brev till länsstyrelsen i Malmöhus län angående upphävande av Kungl Maj:ts beslut den 4 maj och den 31 december 1928 rörande passlättnader för vissa tyska lustresande m. m.*

¹¹⁸ SOU 1936:53, s. 61.

¹¹⁹ Socialstyrelsen, i prop. nr 269 1937, s. 39.

¹²⁰ Straffsatserna skärptes efter hand, både för utlännningar som inte följde vad som stadgats i lagen, men också för den som hjälpte någon att ”obehörigen” vistas eller inkomma i landet. Högsta straff bör här, hävdades det, kunna utgöras av fängelse i högst sex månader, se t.ex. SFS nr 344 1937, § 40; prop. nr 303 1942, s. 14–16, 20.

¹²¹ Se t.ex. Första Kammaren mot. nr 44 1939, s. 3.

invandrarfrågan i första hand har betraktas som ett socialpolitiskt problem, bedöms socialstyrelsen vara den myndighet som har störst och bredast kompetens i utlänningsfrågor, och den bör därför axla ett sådant övergripande ansvar.¹²² Med en ny organisationsform kan ”[r]egistreringen av utlänningar [...] ordnas på ett mera rationellt och för de olika ändamålen mera lämpat sätt [... Och styrelsen kommer] att få en kunskap om samtliga de förhållanden, som äro av betydelse för bedömande ur socialpolitisk synpunkt – och härom är ju främst fråga – av det rätta förfarandet med en utlänning.”¹²³

Den ekonomiska och politiska utvecklingen i världen fortsätter att ha stor betydelse för den diskussion som förs i invandringfrågan och problemet framställs främst i termer av ett ökat antal flyktingar i omvärlden. När Sverige fortsätter att beskrivas som ”ett önskeland”, blir det viktigt att agera kraftfullt.¹²⁴ Utlänningskontrollen betraktas som otillräcklig och det anses nödvändigt att, som det senare beskrivs, ”införa nya och i olika avseenden skärpta bestämmelser om utlänningarnas övervakande”.¹²⁵ Det tillskapas ytterligare redskap för att begränsa invandringen, riktade direkt mot flyktingar. Exempelvis ges myndigheterna rätt att redan vid gränsen avvisa utlänning ”där skäligen anledning finnes antaga, att han lämnat sitt hemland för att icke återvända dit”.¹²⁶ Med krigsutbrottet sker senare en liknande utveckling som under det första världskriget. Rådande lagstiftning blir mer restriktiv och i administrativ ordning följer ett antal kungörelser som, hävdas det, anpassar utlänningskontrollen efter rådande situation. Exempelvis återinförs allmänt viseringstvång och möjligheten att omhänderta utlänning i förläggning introduceras. Det senare aktualiseras främst på grund av att antalet politiska

¹²² Se SOU 1936:53, s. 13–15; prop. nr 269 1937, s. 42–44.

¹²³ SOU 1936:53, s. 19, 21. En särskild utlänningsbyrå skapades vid socialstyrelsen, men med socialstyrelsens utvidgade uppgifter ansågs det dock även vara av vikt att ett rådgivande organ skapas. Det inrättades därför en utlänningsnämnd bestående av tre ledamöter, som tillsattes för en period om fem år. Nämnden skulle höras i avvissnings- och förpassningsärenden, men också i andra ärenden av ”synnerlig vikt”. Den skulle både garantera rättssäkerhet i ärenden där besvärsmått saknas och fungera som ”den allmänna uppfattningens språkrör”, se t.ex. SFS nr 344 1927, § 46; SOU 1936:53, s. 34–37; prop. nr 269 1937, s. 42–43.

¹²⁴ SOU 1945:1, *Betänkande med förslag till utlänningslag och lag angående omhändertagande av utlänning i anstalt eller förläggning*, s. 18.

¹²⁵ Sakkunnigas promemoria, i prop. nr 352 1943, *med förslag till lag om ändring i utlänningslagen den 11 juni 1937 (nr 344)*, s. 16.

¹²⁶ SFS nr 555 1938, *Kungörelse med vissa föreskrifter om avvissning av utlänning*.

flyktingar (och de som åberopar flyktingstatus) ökat. Beslut om avvisning, förpassning eller utvisning går i deras fall vanligen inte att verkställa genom att återsända dem till hemlandet. Omhändertagande kan även ske om ”särskilda omständigheter” föreligger, såsom hot mot rikets säkerhet.¹²⁷

Både historieskrivningen och tonläget gentemot judiska flyktingar förändras dock under krigets gång. Sveriges agerande beskrivs i jämförelse med andra länder som strax innan krigets utbrott visat ”en utpräglad obenägenhet att taga emot judiska flyktingar och [...] försökte minska flyktingklientelet [...]”.¹²⁸ Till skillnad från dessa länder ses Sverige som ett land som visserligen förde en i viss mån restriktiv invandringspolitik gentemot judar vid tiden för krigets utbrott, men som senare ”i betydande omfattning givit en fristad åt hit flyktande utlänningar [...] Vårt land har generöst tillämpat den s. k. Asylrätten [...] och] i stort sett fört den öppna dörrrens politik [...]”.¹²⁹ Antalet flyktingar i Sverige beräknas 1940 till ca 4 200 och det totala antalet utlänningar till ca 25 000, att jämföra med ca 49 000 flyktingar i slutet av 1943 och drygt 185 000 år 1945.¹³⁰ Nära hälften av dessa utgörs av finnar (och finska barn), därefter följer ett mycket stort antal norrmän, estlandsvenskar och ”andra balter” och danskar (sammanlagt närmare 80 000). Att politisk flykting inte slutgiltigt definierades i lagen hävdas ha varit till godo för behandlingen av judar, då den restriktiva politiken kunde bytas mot en mer generös i takt med att åtgärderna mot judarna skärptes, det vill säga då det – som det anförs i en offentlig utredning – stod klart ”att den tyska regeringens politik härutinnan syftade till en fullständigast möjlig eliminering av samtliga judiska element i riket”.¹³¹ Inresetillstånd har därefter i princip beviljats alla judar, hävdas det. Dessa har dock inte kunnat nyttjas i de flesta

¹²⁷ Prop. nr 303 1942, s. 16; SFS nr 599 1939, *Kungörelsen med vissa särskilda föreskrifter om tillsyn över utlänningar*; SFS nr 946 1942, *Kungörelse med vissa föreskrifter angående omhändertagande av utlänning i förläggning*.

¹²⁸ Prop. nr 352 1943, s. 4.

¹²⁹ SOU 1945:1, s. 61, 66.

¹³⁰ Prop. nr 303 1942, s. 9–10; prop. nr 352 1943, s. 4; prop. nr 254 1944, *angående den centrala kontrollen för utlänningskontrollen*, s. 5; SOU 1945:1, s. 56. När antalet flyktingar var av denna omfattning och de inte kunde förväntas lämna landet inom överskådlig framtid, lättades trycket något i frågan om utlännings rätt att vistas i riket. Framför allt gällde det skyldigheten för nordiska medborgare och estlandssvenskar att ha arbetstillstånd, se t.ex. SFS nr 716 1943, *Kungörelse om befrielse för utlänningar från skyldigheten att hava arbetstillstånd*.

¹³¹ SOU 1945:1, s. 45.

fall, eftersom lättnaden i restriktionerna sammanföll med att de tyska myndigheterna vägrat utresetillstånd.¹³²

I debatten framförs också allt fler kritiska röster mot antisemitism och ras-tänkande. Det hävdas vara oförenligt med demokrati och ”svensk tradition och kultur”. Snarare har det ”för det svenska folket blivit en källa till tillfredsställelse, att Sverige kunnat bereda en tryggad tillflykt åt oförvitliga människor, vilka till följd av politiska omständigheter skilts från sina hem”.¹³³ Till denna historieskrivning om svenskt agerande i flyktingfrågan hör också att vissa tidigare argument för att reglera utlänningars vistelse i landet – att det ansågs värdefullt att bibehålla en enhetlig och oblandad ras – konsekvent utelämnas.¹³⁴ Härkomst och ras hävdas aldrig ha tillerkänts någon rättslig betydelse.¹³⁵

Med krigets slut återgår invandringsdebatten till sin huvudfåra, och förutsättningen för den generösa flyktingpolitik som förts hävdas vara att den måste ”betraktas som tillfällig och övergående”.¹³⁶ Hänsyn måste tas till förhållandena i det egna landet, och grundtanken är att flyktingarna skall återvända till de länder de kommit ifrån så snart som möjligt. Och således är vi tillbaka vid den problemformulering som en längre tid dominerat i den invandringspolitiska debatten. I en offentlig utredning 1945 uttrycks följande: ”Den svenska arbetskraften bör äga företräde till arbete i Sverige [...] och vi bör icke] behålla sådana flyktingar, som med hänsyn till deras personliga egenskaper icke kunna anses önskvärda i vårt land.”¹³⁷

Underliggande denna diskussion återfinns dock ett nytt moment, som aktualiserades redan i mitten av 1930-talet genom diskussionen om en ”kris i befolkningsfrågan”.¹³⁸ I denna debatt var befolkningsfrågan nära förbunden

¹³² SOU 1945:1, s. 51. Den parlamentariska rannsakningsprocess över landets agerande som mycket snabbt initierades efter krigsslutet, då det inkommit en mängd klagomål från flyktingar och det uppdagats att en byråinspektör i statens utlänningskommission utlämnat uppgifter om flyktingar, fann dock att Sveriges agerande inte varit helt oklanderligt, se SOU 1946:36, *Betänkande angående flyktingars behandling*.

¹³³ SOU 1945:1, s. 68.

¹³⁴ Se denna historieskrivning i SOU 1945:1, s. 17.

¹³⁵ Se t.ex. Första Kammaren mot. nr 179 1942, av herr Brandt m.fl. *om lagstiftning för bekämpande av sådan propaganda mot medborgargrupper, som utgår från deras trosbekännelse eller ras*, s. 5–6.

¹³⁶ SOU 1945:1, s. 66.

¹³⁷ *Ibid.*, s. 66–67.

¹³⁸ Se t.ex. SOU 1945:1, s. 19. Alva och Gunnar Myrdals klassiska bok i frågan, *Kris i befolkningsfrågan* (Stockholm 1935) utgjorde start- och skrämskott i debatten.

med den dominerande föreställningen om det svenska folkhemmet. Den inbjöd, menar exempelvis Norbert Götz, ”i nästan alla dimensioner till en analogibildning mellan hem och samhälle”.¹³⁹ När befolkningsfrågan sammankopplas med invandringspolitiken anförs att Sverige – med en minskande befolkning – inom en snar framtid kunde komma att bli beroende av arbetskraft från utlandet. Den nuvarande ”främlingskontrollen” måste framöver kanske komma att betraktas som ”en planmässig invandringspolitik”.¹⁴⁰ En ökad invandring som lösning på befolkningsfrågan var dock aldrig ett reellt alternativ vid denna tid. I Befolkningskommissionens slutbetänkande 1938 anförs exempelvis, ”[a]tt uppgöra ett på en fortgående och växande invandring inriktat befolkningspolitiskt program vore att uppgiva det mest väsentliga i en positiv befolkningspolitik, nämligen den svenska folkstammens vidmakthållande”.¹⁴¹ Invandring är överhuvudtaget en fråga som kommissionen ”hittills underlåtit att beröra”, i fokus står i stället olika radikala socialpolitiska åtgärder i syfte att lösa den befolkningspolitiska krisen.¹⁴² Samtidigt uttrycker kommissionen att invandring är en fråga som inte kan ”förbigås med tystnad”, då den

väntade sammankrympningen av vårt lands befolkning måhända i framtiden kommer att göra invandringsfrågan till ett av våra mest brännande samhällsproblem [...]. Huru invandringsfrågan emellertid än kan komma att utveckla sig och vilken uppfattning man än i framtiden kan komma att hysa i hithörande spörsmål, lärer väl ingen finnas, som ej helst ser, att vårt eget svenska folk väsentligen självt löser sina ekonomiska och kulturella framtidsuppgifter.¹⁴³

Däremot hävdas det att befolkningsminskningen riskerar att öka det befolkningstryck från andra länder som redan finns, beroende av den ”dragningskraft” som Sverige tros inneha för utläningar, genom ”sina välordnade samhällsförhållanden” och sin ”höga levnadsstandard”.¹⁴⁴

Denna befolkningspolitiska aspekt av invandringsfrågan pekar dock framåt mot ett, åtminstone i vissa delar, nytt sätt att formulera det centrala

¹³⁹ Norbert Götz, ’Den moderna Tomtebolycan’, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan* (Stockholm 2001), s. 106.

¹⁴⁰ Socialstyrelsen, i prop. nr 269 1937, s. 28.

¹⁴¹ SOU 1938:57, *Slutbetänkande av Befolkningskommissionen*, s. 156.

¹⁴² *Ibid.*, s. 156.

¹⁴³ *Ibid.*, s. 156.

¹⁴⁴ *Ibid.*, s. 156.

problemet – nödvändigheten av utländsk arbetskraft.¹⁴⁵ Med utvecklingen efter kriget förändras också förhållanden, exempelvis vad gäller antalet utlännningar i landet, som år 1952 beräknas till 267 000 och av vilka närmare 121 000 beräknas vara sysselsatta på arbetsmarknaden.¹⁴⁶ Detta hindrar dock inte att politikens huvudlinje kvarstår: icke önskvärda utlännningar skall hindras att komma in i landet och det är viktigt att ”bevara den svenska arbetsmarknaden åt inhemsk arbetskraft”.¹⁴⁷ Men, som det formuleras i en offentlig utredning 1951, politiken har nu också ”att reglera tillströmningen av utländsk arbetskraft och leda den till de yrkesområden, där den bäst behövs”.¹⁴⁸ Överhuvudtaget betonas i början av 1950-talet behovet av utländsk arbetskraft och utifrån detta perspektiv vidgas kategorin önskvärda invandrare, företrädesvis med nordbor.¹⁴⁹ Men denna kommande utveckling är inte del av denna studie.

Avslutningsvis är det värt att notera att demokrati mot slutet av den studerade tidsperioden blir ett allt mer frekvent förekommande direkt argument i invandringspolitikerna. Demokratin var naturligtvis en viktig komponent redan i den modernisering av nationen som förespråkas i början av seklet och en viktig del av lösningen på de problem som formuleras i emigrationsutredningens analys av de ekonomiska och sociala förhållandena inom landet. Inte minst för Sundbärg var demokratin central. Den manliga rösträttsreformen kom i hans mening 30 år för sent, som vi inledningsvis såg, och den borde också utsträckas till att gälla kvinnor. Enligt statsvetaren P a t r i k H a l l var demokrati i första hand viktigt för Sundbärg för att skapa legitimitet för den förda (nationella) politiken: ”Brist på politiskt inflytande leder till vantrivsel

¹⁴⁵ För en beskrivning av debatten efter kriget om rekrytering av utländsk arbetskraft, med särskilt fokus på sudettysk invandring, se R u d o l f T e m p s c h, *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938–1955* (Göteborg 1997), s. 148–174. Redan under kriget, år 1943, tillsattes också en offentlig utredning med Gunnar Myrdal som ordförande, för att planera efterkrigstidens ekonomiska utveckling. Sysselsättningen var den centrala frågan. Det var dock inte en förväntad arbetskraftsbrist som oroade mest, utan en förväntad sysselsättningskris i fredens spår, vilken skulle hanteras planmässigt. Se t.ex. SOU 1945:54, *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering XIII. Sysselsättningar under och närmast efter kriget*, s. 13–14.

¹⁴⁶ Prop. nr 41 1954, *med förslag till utlänningslag*, s. 60.

¹⁴⁷ SOU 1951:42, *Betänkande med förslag till utlänningslag m.m.*, s. 57.

¹⁴⁸ *Ibid.*, s. 57.

¹⁴⁹ Se t.ex. prop. nr 41 1954, s. 34.

i tillvaron och en därmed förbunden känsla av underordnat människovärde och rättslöshet [...] Även parlamentarismen måste införas för att stärka regeringsmakten, så att denna kan genomföra sin viktigaste uppgift: att driva igenom en nationell näringspolitik.”¹⁵⁰

Det är dock inte på detta sätt som demokrati nu blir avgörande, utan demokrati skrivs in som en viktig beståndsdel i hur invandringspolitiken skall formeras i sig. Exempelvis lagstiftning baserad på rastänkande tar man i krigets slutskede avstånd från å det kraftfullaste, som oförenligt med demokrati, svensk kultur och svenska traditioner. Eller som det anförs 1951:

En dylik, allenast på tillhörigheten till viss ras grundad diskriminering av en utlänning kan [...] inte anses överensstämma med svensk rättsuppfattning [...] Några särregler skola alltså icke gälla för zigenare utan de skola behandlas på samma sätt som andra utlänningar.¹⁵¹

Från att explicit ha definierats som ”främlingar” under första halvan av 1900-talet, inkluderas ”zigenare” nu i den svenska befolkningen, vilket innebar att de också skulle inordnas i den framväxande välfärdsstaten och de blir föremål för särskilda socialpolitiska åtgärder.¹⁵² Individuella rättigheter och lika behandling blir, särskilt på det välfärdspolitiska området, allt viktigare som grundläggande beståndsdelar i hur svensk demokrati nu definieras. Samtidigt blir också demokratin som en central del av nationens självbild under efterkrigsperioden med detta alltmer tydliggjord.

Slutord

I den invandringspolitiska debatten återkommer ständigt en föreställning om att invandringen har ökat (eller kommer att öka) och att Sverige är ett attraktivt land för utlänningar. Under första halvan av 1900-talet förefaller dessa föreställningar dock inte vara helt överensstämmande med den faktiska

¹⁵⁰ Hall, *Den svenskaste historien*, s. 245.

¹⁵¹ SOU 1951:42 *Betänkande med förslag till utlänningslag m.m.*, s. 191.

¹⁵² Detta förändrade synsätt måste, enligt Montesino Parra, ses i ljuset av att kritiska röster höjts mot att romer konsekvent inordnades i kategorin utlänningar. Många var födda i Sverige, eller hade varit så länge i landet att de *de facto* borde betraktas som svenska medborgare. Officiellt erkändes deras medborgarstatus av socialministern år 1952, och de tillerkändes samma rättigheter som andra svenska medborgare, med tillhörande skyldigheter t.ex. i fråga om skolgång; se Montesino Parra, *Zigenarfrågan*, s. 117–120.

invandringen. Trots den ständigt stora rädslan för att antalet utlänningar inom landet skulle komma att öka, beräknas under mellankrigsperioden det totala antalet ha varierat mellan som lägst 16 475 år 1930 och knappt 24 000 vid krigsutbrottet. Vid krigets slut har dock antalet utlänningar i landet ökat markant, till nästan 195 000, men det stora flertalet är flyktingar från de nordiska länderna och Baltikum, som förväntas återvända så snart som möjligt. När denna förväntade invandring diskuteras som ett praktiskt politiskt problem bedöms en reglering av invandringen, liksom en kontinuerlig utvidgning och skärpning av lagstiftningen, nödvändig – oavsett ”faktiska” omständigheter.

I diskussionen kring de första invandringslagarna, formeras en tydlig argumentativ struktur där nationen – i form av ekonomi och kultur i första hand, men också säkerhet – utgör den normativa kärnan. Lagstiftningen förklaras och rättfärdigas utifrån föreställningen att en ökad invandring utgör ett hot mot ett välordnat svenskt samhälle och nationens ekonomiska välmående. Invandringspolitikerna som en fråga om *ekonomi* är, tror jag, inte särskilt kontroversiell. En ekonomisk aspekt har lagts på invandringen alltsedan den första lagstiftningen institutionaliseras. Det ekonomiska argumentet sönderfaller dock i två distinkta delar. För det första återfinns en uppenbar koppling till ”det nationella arbetet”, d.v.s. arbetsmarknaden, där en tydlig skiljelinje finns mellan å ena sidan arbetsgivare, som vanligen förespråkar en i det närmaste fri invandring och full tillgång till utländsk arbetskraft och, å den andra, arbetstagare som vill skydda arbetstillfällena och säkra en god levnadsstandard för den enskilda arbetaren. Med hänsyn tagen till arbetsmarknaden införs ett pragmatiskt moment i diskursen. Rådande konjunkturläge och förväntad framtida ekonomisk utveckling blir betydelsefullt för hur invandringspolitikerna bör bedrivas. För det andra är föreställningen väl etablerad att invandrare kostar samhället stora summor, då stat och kommun hävdas belastas med stora utgifter för arbetslöshets- och fattigvårdsunderstöd. Den moderna välfärdsstatens framväxt och ett utvidgat socialförsäkringssystem förtydligar detta synsätt. Den framväxande invandringspolitikerna beskrivs följaktligen både av dess förespråkare och kritiker som en konsekvens av välfärds- och sociala överväganden. Välfärden inom landet måste skyddas till varje pris och under denna tidsperiod ses invandrare som ett potentiellt hot mot den.

Kultur är ett betydligt mer sammansatt argument än ekonomi i tidig svensk invandringspolitik och diskussionen är, som vi har sett, färgad av många oli-

ka element.¹⁵³ I analysen framstår dock dessa som i grunden nära förbundna och rörande samma tematik: En oro för att ett svenskt levnadssätt och den svenska kulturen på olika sätt är hotade. För det första uppfattas enskilda invandrare kunna ha en direkt moraliskt skadlig inverkan på det svenska folket. De anses ha ett levnadssätt – zigenare, tattare och andra som menas leva ett kringflackande liv, kriminella och ”otuktsutövare” – som representerar motsatsen till genuint ”svenska” dygder, som hederlighet, flit och sparsamhet. Deras levnadssätt anses strida mot rådande samhällsmoral och därmed hota den allmänna ordningen. Även om dessa ”mindervärdiga kategorier” som definieras, för det andra, hävdas vara icke önskvärda utifrån moralisk synpunkt, förklaras deras ”degenererade” moral och avvikande livsstil vanligen utifrån ”folkstam” (zigenare), rastillhörighet (judar) och kulturell/nationell bakgrund (finnar, italienare). I debatten finns en underliggande och ofta uttalad jämförelse med ”svensk” kultur i en generell mening, som varande av högre värde och befinnande sig på en hög ”civilisationsnivå”. Det är också detta hierarkiska synsätt som dominerar när dessa invandrare kategoriseras som ”icke önskvärda”. Kulturella skillnader – ofta sammanlänkade med ras – hävdas kunna medföra stora svårigheter för ett land och kulturell assimilation underförstås som villkor för invandrare. I linje med detta anförs exempelvis att utlänningar som redan ”i ett par decennier vistats här i riket, [och] icke kunnat eller önskat inpassa sig i svenska förhållanden” bör inordnas i en skarpare kontroll.¹⁵⁴

Nationens *säkerhet*, slutligen, är inte alltid lätt att särskilja från en i debatten artikulerad övergripande oro för en uppluckring av den allmänna moralen i samhället och ett levnadssätt som avviker från det svenska. Det finns dock, inte minst med tanke på den historiska utvecklingen – med unionsupplösningen, två världskrig, revolutionen i Ryssland och den politiska utvecklingen i Tyskland – två tydliga diskussioner som kan härledas direkt till säkerhet, som argument för att förklara och rättfärdiga politikens inriktning: För det första finns det en direkt koppling till spionage och försvarsmaktens ställning och, för det andra, uttrycks en oro för att utlänningar står för en

¹⁵³ H a m m a r nämner bland annat xenofobi och antisemitism, rastänkan och nationalism som motiv till den politik som förs. Vidare diskuterar han en oro för ordning och säkerhet, samt protektionism och utländsk konkurrens. Se H a m m a r, *Sverige åt svenskarna*, s. 363–382. Ö b e r g fäster i *Gränslös rättvisa eller rättvisa inom gränser?*, s. 29–51, framför allt vikt vid rasbiologi och antisemitism, liksom H a n s e n i *Jämlikhet och valfrihet*, s. 38–45.

¹⁵⁴ Socialstyrelsen, i prop. nr 303 1942, s. 22.

farlig politisk agitation. Lagstiftningen skall i detta sammanhang förhindra att politiskt radikala rörelser får fotfäste i Sverige, då dessa upplevs som ett hot både mot ordningen inom landet och i relation till främmande makt.

Utifrån denna normativa grund i den argumentation som förs i den svenska debatten har invandring till största del betraktats som skadlig för det svenska folket och den offentliga politiken har utifrån detta förklarats och rättfärdigats genom en föreställning om utlänningen som avvikande och annorlunda. Att peka ut det avvikande innesluter, som vi har sett, ett värderande moment och en jämförelse med majoriteten, som representerar dominerande sociala normer. Under 1900-talets första hälft är denna värdering explicit och görs på till synes neutral och objektiv grund. Den kollektiva identiteten "utlänning" tillskrivs egenskaper "omöjliga att förändra", som en särskild natur, ras eller kultur. Det svenska och det utländska konstitueras på detta sätt som ojämförbara storheter i den politiska diskussionen.

De två olika kategorier invandrare som konstitueras i debatten förtydligar detta. I den första återfinns "önskvärda" och/eller nödvändiga invandrare, det vill säga de som är lika i "nationalitetshänseende", "utlänningar, som i kulturellt och andra avseenden stode oss nära och alltså lätt kunde assimileras".¹⁵⁵ Dessutom inbegriper denna kategori utlänningar som anses vara av värde för landet genom sin yrkesmässiga specialkunskap. I den andra kategorin – "icke önskvärda" – återfinns dels arbetsökande som varken uppfattas som önskvärda eller nödvändiga, då de uppfattas konkurrera om arbetstillfällen med den inhemska arbetskraften, dels de "mindervärdiga", som genom sitt levnadssätt manifesterar sin "icke önskvärdhet", dels de som genom sin radikala politiska åskådning anses hota landets politiska stabilitet och sociala ordning. Med den invandringpolitiska debattens fokus på ekonomi, kultur och säkerhet, har problemformuleringen under 1900-talets första hälft bidragit till att skapa en bild av utlänningar och invandring som i grunden problematisk och inte – som skulle kunna vara följden av exempelvis den stora vikt befolkningsfrågan har tillskrivits i svensk politisk debatt – en tillgång för nationen i ljuset av en framåtsträvande modernisering.

¹⁵⁵ Första Kammaren mot. nr 44 1939, s. 3.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Den stora hungersnöden i Livland 1695–1697 och svenska kronans ansvar*

MARTEN SEPPEL

Redan under stora nordiska kriget började man kalla åren 1695–1697 i Livland och Estland för ”de stora hungeråren”. Svåra lokala missväxter hade drabbat landet redan i början av 1690-talet. År 1690 var skörden i hela Livland så knapp att man på många ställen enbart erhöll utsäde. Ännu värre blev situationen år 1691 som var det andra missväxtåret i rad. De svåra åren fortsatte 1694, då skörden åter var dålig och detta ledde till att spannmålsbristen märkbart ökade.¹

Efter 1695 års allmänna och katastrofala missväxt började brödsädsbristen besvära den livländska allmogen redan tidigt följande vinter. I januari och februari 1696 fick de två ekonomiståthållarna i Livland många klagomål och begäran om hjälp från bönder.² Man talade redan då om en hungersnöd som skulle gå till hävderna. Till exempel i mars 1696 skrev ståthållaren Michael

* Författaren vill tacka Enn Tarvel och Merilin Seppel för deras hjälp vid den svenska bearbetningen av denna uppsats, ursprungligen ett anförande inför Estniska lärda sällskapet i Dorpat, mars 2005. Undersökningen är gjord inom ramen för Estniska Vetenskapsstiftelsens anslag nr 5710.

¹ Det livländska riddarskapets *desideria* till generalguvernören 27.08.1690, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 91; J. J. Rungens supplik till Livlands generalguvernör 14.08.1691, Lettlands statliga historiska arkiv, Riga (LSHA), 7349–1–223, s. 222–223; Ståthållare M. von Strokirch till F. von Tiesenhausen 13.11.1691, LSHA, 7400–1–16, f. 144–144 v; O t t o L i i v, *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697*, *Academicae societatis historicae scripta* 9 (Tartu 1938), s. 26, 32.

² T.ex. M. von Strokirch till C. H. Schilling 3.02.1696, LSHA, 7400–1–20, s. 53; M. von Strokirch till R. von Stakelberg 21.02.1696, *ibid*, s. 71–72.

von Strokirch till kung Karl XI: ”Jagh kan i underdånigheet försäckra att ehu-ruwall iagh några misßwaxts åhr i Lifland hafwer erlefwat, så weet iagh doch intet åhr så swårt eller af så fahrligt utlseende som dhet förledne.”³

De kamerala skadorna för åren 1695–1697 uppskattades av Livlands riderskap till över en tredjedel, en siffra som ofta betecknat länder som varit helt öde.⁴ Otto Liiv menar att det är omöjligt att exakt säga hur stor dödligheten i Livland och Estland var. Det kan man bara gissa sig till.⁵ I estnisk historieskrivning har man hittills för det mesta talat om en dödlighet på 20 %, vilket är en sannolik siffra.⁶

Att så många människor dog i svält under dessa år föranledde också en ganska negativ inställning till de svenska myndigheter som styrde landet. Otto Liiv, den forskare som grundligast undersökt hungersnöden, har i sin bok *Suur näljaaeg Eestis 1695–1697* (1938) anført flera kritiska anmärkningar rörande det svenska styret, och dessa övertogs senare också av den sovjetiska historieskrivningen. Liiv konstaterar att den svenska förvaltningsapparaten, som utvecklats relativt väl, dock inte kunde kämpa mot de växande svårigheterna. Makten var alltför centraliserad. Det rådde brist på lokala ämbetsmän, och ofta var de som fanns inkompetenta. Kronans hjälp var varken våren 1696 eller våren 1697 tillräcklig, och den kom därtill alltför sent. Spannmål

³ M. von Strokirch till K. M:t, 26.03.1696, LSHA, 7400–1–20, s. 131–134.

⁴ Carl Schirren (Hrsg.), *Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Theils im Wortlaute, theils im Auszuge* (Dorpat 1865), s. 259.

⁵ Liiv, *Suur näljaaeg*, s. 69–70, 78; Sigurd Schartau, *De svenska östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott, I* (Stockholm 1925), s. 35–37.

⁶ Senast har Oiva Turpeinen försökt baserande sig endast på litteratur visa att under åren 1695–1697 var dödligheten i Estland bara 12,5 %, men det är svårt att hitta stöd för detta påstående i källorna. Turpeinen tar fel i sina räkningar eftersom han tror mera på folkförminskningens absoluta tal (70 000–75 000) som O. Liiv ger och inte hans relativa tal (20 %). Men utgående från det bevarade källmaterialet kan man bara räkna ut just befolkningens procentuella minskning i ett visst område. Enstaka konkreta exempel visar verkligen på genomsnittligen 20 procents dödlighet. Oiva Turpeinen, ’Suomen väestö 1638–1815 sekä vertailu Viroom’, J. Korpela et al. (toim.), *Ihmisiä, ilmiöitä ja rakenteita historian virrassa. Professori Antero Heikkiselle 60-vuotispäivänä omistettu jublakirja*, Studia Carelica Humanistica 16 (Joensuu 2001), s. 24–25; Oiva Turpeinen, ’Kui palju oli Tallinnas ja kogu Eestis 18. sajandil inimesi? Võrdlusi Soomega’, *Vana Tallinn* 10 (2000), s. 72–73; se t. ex. ’Nachfolgende Bauwren seind in dene beygefügten Jahren untern Schloß Oberpahlen Wühst geworden; Dorpat den 27 Jan A[nn]o 1699’, Riksarkivet, Stockholm, Ekonomisthållarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor 23; Specifikation 24.02.1698, LSHA, 6999–12–10, s. 397–415; Liiv, *Suur näljaaeg*, n:o 238–277.

exporterades i stor mängd till Sverige och Finland, trots att nöden i Estland och Livland var lika himmelskriande. Samtidigt hänvisar Liiv till ett kungligt brev ur vilket klart framgår kungens idé att man skulle hjälpa de lokala invånarna allra sist, ”ifall det blir någonting över efter exporten” (detta yttrande har ofta citerats i senare litteratur). Särskilt kritiserar Liiv den svenska regeringens klumpighet och långsamhet när det gällde hjälp till allmogen. Å andra sidan hänförde Liiv också generella orsaker: motsvarande institutioner och organisation för socialvård och omsorg saknades, och snabba transportmöjligheter fanns inte heller.⁷

Fastän värderingen av den svenska tiden under 1930-talet var ganska positiv i den estniska historieskrivningen, uttalade man således hellre kritiska åsikter om ”den stora hungertiden”.⁸ Den sovjetiska historieskrivningen förhöll sig negativt till den svenska makten, så det passade bra att använda hungerårens exempel för verifieringen. I boken *Eesti NSV ajalugu* (1955) skrev man: Massdödlighet under den stora hungertiden var till stora delar resultat av livegenskap och kolonial exploatering. Det svenska rikets stora inkomster från de baltiska provinserna var baserade på en obarmhärtig exploatering av allmogen. Under den stora hungertiden fortsatte det svenska riket att hjärtlöst utpressa ökade avkastningar från sin ”kornkammare”. Spannmålsbristen och hungern på landsbygden förhindrade inte det svenska riket att exportera spannmål i stora mängder därifrån. Man gjorde ingenting nämnvärt för att hjälpa de lokala invånarna. Ur kungens order framgår att stödet till det svältande folket var en sekundär sak.⁹

En relativt kritisk hållning till de svenska myndigheterna under den stora hungertiden i Livland och Estland har blivit förhärskande även i de senaste estniska översiktsverken om perioden.¹⁰ Också i tidigare finska historieskriv-

⁷ Liiv, *Suur näljaag*, s. 26, 29, 34, 41–42, 52–55.

⁸ År 1939 antydde Voldemar Miller sammanfattningsvis att statens hjälp i Livland och Estland snarast var hungersretande. Voldemar Miller, 'Suured ikaldused ja näljad Saaremaal. 2. Rootsi walitsuswõimud ei suutnud wiletsust parandada', *Meie Maa* 1939, n:o 132.

⁹ Elina Öpik, 'Eesti ala Rootsi riigi koloniaalprovintsinä', Artur Vassar (toim.), *Eesti NSV ajalugu* (Tallinn 1955), s. 357–359; jfr Karl Siilivask (toim.), *Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik I osa*, s. 130; Johan Kahk & Karl Siilivask, *Eesti NSV ajalugu. Populaarne ülevaade* (Tallinn 1987), s. 33.

¹⁰ Mati Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800* (Tallinn 1999), s. 95; Mati Laur et al., *History of Estonia* (Tallinn 2000), s. 122; Lauri Vahre, *Eesti rahva lugu* (Tallinn 2005), s. 104.

ning har man betraktat den otillräckliga hjälpen från regeringens sida som en orsak till folkets stora dödlighet. Medan E i n o J u t i k k a l a varit säker på att Sverige hade möjligheter att hjälpa Finland men att hjälpen blev bristfällig, har I l k k a M ä n t y l ä argumenterat det motsatta, att kronans åtgärder var ganska omfattande med tanke på de dåtida omständigheterna. Staten visade prov på stor eftergivenhet när det gällde återbetalning av spannmålskulder och betalning av skatter. Anmärkningsvärda var också kronans ansträngningar att låta uppodla de ödelagda länderna.¹¹

Den här artikelns syfte är att ge en förklaring till varför Sverige inte företog direkta åtgärder för att hjälpa den svältande allmogen i Livland och hur man kan förklara den svenska regeringens stela hållning. Denna förklaring baserar sig på följande frågeställning: vilket ansvar hade staten överhuvudtaget för Livlands allmoge i slutet av 1600-talet?

Kronans stela politik

Det är sant att den svenska regeringen drev en mycket egennyttig politik i östersjöprovinserna. År 1695 förbjöd man export av livländsk spannmål till utlandet (förbudet gällde också under de kommande åren),¹² vilket skulle ha inneburit att spannmålsbristen på landsbygden minskade och priserna hölls nere. Men – som det ofta har betonats i forskningen – gällde förbudet inte export inom landamärens (till Sverige eller Finland). Dit var exporten gynnad. Således medförde förbudet ingen nytta för Livland och Estland, utan försäkrade bara införsel av spannmål till moderlandet.¹³

Kronans spannmålsmagasin (som i Livland fanns i Riga, Dünamünde, Kokenhusen, Dorpat och Pernau) öppnade sina dörrar för att ”hjälpa” allmogen (som det formulerades i den officiella brevväxlingen). Men ”hjälp” betydde egentligen bara spannmålslån med räntesats. Dessutom kunde bara en viss kontingent av kronogods (och inga privatgods¹⁴) göra anspråk på spannmål.

¹¹ I l k k a M ä n t y l ä, *Kruunu ja alamaisten nälkä. 1690-luvun katovuosien verotulojen vähenyys Pohjanmaalla ja esivallan vastatoimenpiteet*, Scripta Historica XIII. Acta Societatis Historicae Ouluensis (Kuusamo 1988), s. 7, 59–62, 117–118; på svenska: I l k k a M ä n t y l ä, *Kronan och undersåtarnas svält*, Karolinska Förbundets Årsbok 1988 (Lund 1989), s. 47–66.

¹² L i i v, *Suur näljaag*, s. 44; S c h a r t a u, *De svenska östersjöprovinserna*, s. 42.

¹³ Om spannmålsexporten till Finland se M ä n t y l ä, *Kronan och undersåtarnas svält*, s. 54–59.

¹⁴ Se t.ex. L i i v, *Suur näljaag*, n:o 116.

mål från kronomagasinerna. Otto Liiv skriver att endast 90 arrendegods i den estniska delen av Livland våren 1696 fick hjälp av kronomagasinerna, medan det totalt fanns ungefär 300 herrgårdar. Godsen som hade fått spannmål från magasinerna var tvungna att betala tillbaka genast på hösten eller senast i början av vintern. Detta betydde att arrendatorer i första hand vågade dela ut spannmål endast till husbönder som hade betalningsförmåga. Som resultat var de utdelade spannmålmängderna från kronomagasinerna relativt anspråkslösa.¹⁵

Det andra problemet var kvaliteten på spannmålet som delades ut från kronomagasinerna under den stora hungertiden. Spannmålen som utdelades till allmogen var gammalt och dög ofta inte längre vare sig till utsäde eller till brödmjöl. I många fall har till exempel ståthållaren Michael von Strokirch i sina brev till de som bad om säd, tillagt att han nog kunde lova lite säd från kronomagasinerna, men att han inte visste om säden fortfarande dög att så med.¹⁶ Åt några arrendatorer hade Strokirch själv rekommenderat att gå och ta reda på om det korn och havre som fanns på magasinet skulle duga för att så.¹⁷ I mars 1696 föreslog Strokirch för kungen att det föregående årets stationskorn som fanns i kronomagasinerna och vanligen skeppades till Sverige men nu inte längre var användbart skulle delas ut som lån till allmogen. Strokirch tyckte att ”så wore dhet bode een merkelig hielp i dhen dheles för allmogen, och man hade hopp att wedh tillkommande bettere åhrswext skaffa E. K. M. dugligare spannmåhl af Rågh eller Korn i stellet”.¹⁸

Genom lånen av säd från kronomagasinerna såg kronan således snarare efter sin egen fördel än avsåg att hjälpa folk som led av spannmålsbrist. Man måste därtill ta hänsyn till ännu en sak. Den svenska regeringen gjorde nämligen nästan inga eftergifter när det gällde att kräva högre skatter av bönderna under dessa år. Tvärtom tvingades kronans allmogen att i så hög grad som möjligt erlægga sina årliga skatter och betala sina skulder (hur stora utlagor privatgodsens herrar

¹⁵ Liiv, *Suur näljaeeg*, s. 56; Otto Liiv, 'Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. I. Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel', *Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused* 27 (1935), s. 235–236.

¹⁶ M. von Strokirch till Ch. Baumgarten 20.4.1697, LSHA, 7400–1–20a, s. 262–263; M. von Strokirch till C. Glasenapp 29.4.1697, LSHA, 7400–1–20a, s. 287–288.

¹⁷ M. von Strokirch till fru Bankausch 1.05.1697, LSHA, 7400–1–20a, s. 295.

¹⁸ M. von Strokirch till K. M:t, 26.3.1696, LSHA, 7400–1–20, s. 131–134; ett likadant brev har tio dagar tidigare skickats till E. Soop även av ståthållare G. A. Strömfeldt; Liiv, *Suur näljaeeg*, n:o 136.

pålade sina bönder var förstås deras egen sak). Om detta lät generalguvernören E. Dahlberg både 1696 och 1697 utfärda motsvarande förordning.

Till exempel i december 1696 lät ståthållaren Strokirch pastorn i Burtnieks kyrka för allmogen uppläsa ett officiellt brev där det stod att man inte på någon sätt gav eftergifter rörande årets skatter eller "rättvisa" lån, utan att bönderna var tvungna att betala sina herrar efter sina möjligheter och vara lydiga. Men om några bönder var så "onda" att de gömde sin spannmål eller andra förråd som de skulle kunna betala sina lån med, då måste man bestraffa dem med stränga straff enligt K. M:ts förordning. Ifall någon bonde hade förlorat allt på grund av sin slöhet och lösaktighet och inte skötte om sin jord eller betalade sina skatter och om det samtidigt fanns någon annan bättre och dugligare bonde som ville ta över gården, måste arrendatorn meddela detta till ståthållaren och av honom erhålla ett nytt förordnande efter att ståthållaren granskat saken.¹⁹

När det hösten 1697 åter var dags att betala utlagorna lät generalguvernör Dahlberg den 6 oktober utfärda en kungörelse som allvarligt förmanade alla kronobönder att till sin arrendator betala årets skatter tillsammans med föregående års skulder. Motstånd, dröjsmål eller meningslöst slösande av spannmål var förbjudet.²⁰

Således minskade den svenska regeringen med sin stela politik ännu mera allmogens redan dessförinnan knappa spannmålsförråd genom att av bönderna kräva pålagornas och skuldernas betalning inom utsatt tid. Detta förde bönderna ännu närmare svältens rand. Allmogen var också tvungen att erlagga andra naturaskatter förutom spannmål (får, höns, lin, humle o.s.v.). I annat fall kunde bönderna kanske ha idkat handel med dem i städerna.

Arrendatorernas ansvar

Hur kan man förklara den svenska regeringens hårda politik mot den livländska allmogen? Till att börja med är det viktigt att påminna om att kronan under reduktionen, som började 1681, återtog över 80 % av herrgårdarna i Livland. De reducerade godsens arrenderade man ut på nytt, ofta till den före detta ägaren. På 1690-talet gällde i huvudsak två typer av arrendekontrakt.

¹⁹ M. von Strokirchs officiella brev 9.12.1696, LSHA, 7400-1-20, s. 379-380; jämför det med generalguvernörens förordnande den 27 november 1696: Buddenbrock, n:o CXLVII.

²⁰ *Lieffländische Landes-Ordnungen nebst dazu gehörigen Placaten und Stadgen* (Riga 1707), s. 686.

Gods som inte inbragte mera än 1500 riksdaler per år hade utarrenderats perpetuellt. Dem började man kalla för *tertiargods* eftersom man enligt kungens resolution till Livlands ridderskap från den 6 juni 1687, avstod en tredjedel (*Tertial*) av godsets arrendebelopp till arrendatorn, och den summan måste täcka alla kostnader inom godsförvaltningen och alla olyckor som kunde påverka godsinkomsten (*casibus fortuitis*). Det betydde att i fall av missväxt eller böndernas skuldsättning kunde arrendatorn inte hoppas på eftergivenhet med arrendesumman eller de officiella skatterna. Bara fiendens infall eller utbrott av pest utgjorde undantag.²¹

Den andra delen av reducerade godsen utarrenderades på kortare tid, vanligen 12 år. I dessa fall reglerades arrendatorns ansvar genom kungens resolution från den 5 juni 1690. Enligt denna resolution gavs 4 % av bonderäntorna till arrendatorn och denna summa måste också täcka alla kommande bakslag (bl.a. missväxt, men dock ej pest eller fiendliga angrepp).²²

Således hade staten helt och hållet lagt ansvaret för kronoböndernas underhåll på arrendatorn. Efter reduktionen bevarades godsdriften (*Gutswirtschaft*) i östersjöprovinserna, och godsen var fördelade mellan staten och allmogen. Inte kronan utan arrendatorn hade ansvar för kronobönderna. Nyckelordet var här böndernas ”konservering”. Kravet att vid behov hjälpa allmogen med bröd- och sädeskorn fanns direkt inskrivet i arrendekontrakten (det hade varit vanligt redan i privatgodsens arrendekontrakt före reduktionen).²³ Att konservera allmogen var en av de viktigaste uppgifterna i den allmänna gods-konserveringsplikten, d.v.s. arrendatorn kunde inte styra godset så att det ruinerades. ”Det finns ingen annan väg att konservera Kungl. gods än att varje arrendator skulle sköta om sina bönder och om deras behov av säd och bröd enligt kontrakten,” skrev ståthållaren Michael von Strohkirch år 1699 i ett av sina brev till arrendatorn på Sermusch gods.²⁴

²¹ K. M:ts resolution 6.6.1687, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 509; om Estland jfr Aleksander Loit, *Kampen om feodalrättan: Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, Studia Historica Upsaliensia 71 (Uppsala 1975), s. 148–153.

²² K. M:t till generalguvernör J. Hastfer 5.06.1690, Riksarkivet, Stockholm, Riksregistraturet, vol. 533; Schartau, s. 31–33, 39; [Heinrich Johann von Jannau], *Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Estland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft* ([Riga] 1786), s. 285–286.

²³ Se t.ex. E. Soop till assessor Hagemeister 29.4.1698, Estlands historiska arkiv, Dorpat, 278–1–IV–36:4, f. 48–48v.

²⁴ M. von Strohkirch till arrendator i Sermusch 11.5.1699, LSHA, 7400–1–22, f. 178v–179.

I varje fall kan man således inte omfatta M a t i L a u r s förklaring att antal svältoffer på 1690-talet ökade på grund av att godsherrarna i samband med reduktionen förlorade sin förmynderskapsplikt mot kronobönderna, vilka inte längre personligen var beroende av arrendatorerna.²⁵ Egentligen var situationen den rakt motsatta. Om ingen lag före reduktionen tvingade adeln att hjälpa sina bönder i tider av nöd, var denna arrendatorns plikt fixerad i arrendekontraktet och i 1696 års ekonomiska reglemente.

De kortvariga arrendatorerna var dock mindre motiverade att uppfylla denna plikt än de som besatt arvegods. Praktiken visade att statens ständiga kontroll över arrendatorerna var nödvändig. Under den stora hungertiden växte statens tryck på arrendatorerna för att de skulle uppfylla sina skyldigheter, däribland att hjälpa allmogen. Redan i början av år 1696 hotade man att ta godsen från de arrendatorer som inte kunde eller ville uppfylla plikten att konservera bönder.²⁶ Godsens och allmogens konservering och denna försäkring var det viktigaste redskapet med vilket kronan försökte rädda allmogen från ruiner (och svältöd). Staten kände ett särskilt ansvar mot de temporära arrendegodsen. Man kunde inte förutsätta att arrendatorn skulle investera alltför mycket i godsets välstånd (bl.a. allmogens försörjning) eftersom han ju snart skulle lämna godset. Det var också orsaken till att ståthållaren i Livland efter de stora hungeråren tog upp frågan om det vore praktiskt att arrendera ut kronogods endast på livstid, eftersom det i så fall låg i ägarens eget intresse att inte ruinera allmogen helt och hållet.²⁷

²⁵ L a u r, *Eesti ajalugu varasel uusajal*, s. 95; samma åsikt upprepar: M a t i L a u r, 'Eesti ja Liivimaa 17. sajandi lõpul', Sulev Vahtre (toim.), *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni* (Tartu 2003), s. 17.

²⁶ M. von Strokirch till R. von Stakelberg 21.2.1696, LSHA, 7400–1–20, s. 71–72; M. von Strokirch till C. H. Schilling 23.4.1696, *ibid.*, s. 181: "Solte der H. Lieut. daß Gut nicht können oder wollen mit solchen benöhtigung versorgen, wie einen Königl. Arendatoren zu kommt, so bitte es nur bey zeiten wißen zu laßen, damit man andere anstalt zu des Gutes disposition und verarendirung machen könne." Likaledes fick Estlands generalguvernör A. J. De la Gardie på våren 1696 kronoböndernas klagomål om att deras godsherrar inte hade hjälpt dem, och han svarade arrendatorerna att deras tertialprivilegium eller arrendekontrakt kunde fräntas dem. Estlands historiska arkiv, Dorpat, 1–2–570, f. 37v, 44–46v.

²⁷ E. Dahlberg till kungen 30.3.1699 och med det också det gemensamma brevet från ståthållarna G. A. Strömfeldt och M. von Strokirch till generalguvernören, Riksarkivet, Stockholm, Livonica II, vol. 343; M. von Strokirch till E. Dahlberg 14.12.1699, LSHA, 7400–1–22, f. 379v–381.

Sant är att regeringen satte press på bönderna så att de skulle betala sina skatter. Men rätten att bära upp skatter och pålagor av allmogen var given, tillsammans med andra rättigheter och plikter, till arrendatorerna både i arrendekontrakt och 1696 års ekonomiska reglemente.²⁸ Man hade inte kunnat kräva att arrendatorerna följde dessa plikter (betalning av arrende och riksskatter, stöd till bönder) om man samtidigt meddelat att allmogen inte behövde bära sina pålagor och på så sätt lämnat godsen utan rättigheter och direkta inkomster. Å andra sidan är det viktigt att lägga märke till att myndigheterna nästan alltid förmanade godsherrarna att inte ruinera sina bönder. På hösten 1696 besökte många bondedelegationer från olika gods generalguvernören för att ”så rörande framföra sin nöd och fattighet” och begära att tidsgränsen för deras skuldfordringar skulle förlängas, eftersom de inte kunde betala sina skatter till godset. Dahlberg svarade med att skriva till arrendatorerna att man inte kunde förbjuda skuldfordran men att man måste ta hänsyn till allmogens läge så att man inte krävde dem över deras förmåga eller mera än de behövde för sitt nödvändiga uppehälle. Samtidigt förmanade generalguvernören arrendatorerna att visa ”kristet tålmod” (tills bönderna kunde betala sina skulder genom kommande ”Guds välsignelse”) och hålla fast vid böndernas konservering. Åt somliga arrendatorer som ville använda trupper för att infordra naturaskatter av bönderna, svarade generalguvernören avvisande.²⁹

De många klagobreven och petitionerna från bönderna till provinsregeringen under 1690-talet löste samtidigt många spänningar bland den nödlidande allmogen. Ståthållaren för det lettiska området, Strokirch, var enbart år 1697 sysselsatt med ungefär 70 klagomål, vilka hade kommit från kronobönder från över 50 gods.³⁰ Således kan man anta att klagomålen åren 1695–1697 totalt uppgick till till och med femhundra vid alla instanser i

²⁸ Gustav Johann von Buddenbrock (Hrsg.), *Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet*, b. 2–1[B] (Riga 1821), s. 1216–1220 (kap. 4); Terialarrendegods typparrendekontrakt se Riksarkivet, Stockholm, Ekonomiståthållarens i Dorpat G. A. Strömfellds kontor, vol. 20: Arrendekontrakt för kronogods 1681–1706; se även Estlands historiska arkiv, Dorpat, 278–1–43, f. 67–75.

²⁹ E. Dahlberg till kronogodsarrendatorer 9.09., 25–26.9, 16.10.1696, Estlands historiska arkiv, Tartu, 278–1–IV–34:3, f. 6v–7v 19, 21, 22, 37v–38v; Liiv, *Suur näljaeag*, n:o 36, 89.

³⁰ Detta tal är ungefärligt eftersom det har fåtts genom att räkna ihop alla M. von Strokirchs dylika utgående brev under år 1697. Därvid försökte jag se till att brev som handlade om ett och samma klagomål skulle räknas som ett och samma (M. von Strokirchs koncepter 1697, LSHA, 7400–1–20a).

Livland. Det viktiga var att myndigheterna inte bara tog emot böndernas klagomål, utan att generalguvernören och ståthållare i det flesta fallen även reagerade på dem. Från och med dessa år finns det massor av påminnelsebrev till kronogodsens arrendatorer, i vilka det meddelas att dessa måste skydda allmogen från ruiner. ³¹ I många fall sändes områdets kretsfogde till godsen för att undersöka situationen. Dessutom hade kretsfogden som uppgift att påminna arrendatorn om hans ansvar för bönderna och se till att man inte belastade någon för mycket. ³²

Myndigheterna tolererade alltså böndernas klagomål. Å ena sidan hjälpte det säkert att lugna ner allmogen och för dem visa statens omsorg om deras situation, trots att regeringen medvetet bevarade deras höga pålagor och skatter. Å andra sidan var det en effektiv mekanism för kontroll av kronogodsens. Genom böndernas klagomål hölls den ekonomiförvaltningen hela tiden informerad om arrendatorernas överträdelser och missbruk. ³³

Oavsett att man genom arrendekontrakt hade gjort till arrendatorernas uppgift att ansvara för allmogen och understöda dem, diskuterade regeringen ständigt hur man kunde hjälpa kronobönderna. Men alla åtgärder måste gå via godset; staten sysslade inte med att direkt understöda bönder, utan hjälpen förverkligades genom arrendatorerna. Till exempel utlovade regeringen spannmålslån från sina kronomagasin som hjälp till allmogen, fast dessa lån inte utdelades direkt till bönderna utan till arrendatorerna. Och arrendatorerna var också ansvariga för återbetalningen av allmogens skulder. Den skyldigheten bekräftades i deras garantibrev. Från kronomagasinerna lånade man helst till de temporära godsen, gentemot tertialgodsen var staten mer avvisande. ³⁴ Regeringen vägrade också att låna

³¹ Se t.ex. generalguvernör E. Dahlbergs koncept 1696, Estlands historiska arkiv, Dorpat, 278-1-IV-34:3, f. 6-7, 15v, 19, 22, 37v-38; 278-1-IV-34:4, f. 5; M. von Strokirchs koncepter 1697, LSHA, 7400-1-20a, s. 38, 217-218, 296, 304, 326, 347; se också Liiv, *Suur näljaeag*, s. 52, n:o 99-134.

³² E. Dahlberg till kretsfogde P. von Heinen 30.10.1696, Estlands historiska arkiv, Dorpat, 278-1-IV-34:3, f. 32.

³³ Jfr Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Studia Historica Upsaliensia 194 (Uppsala 2000), s. 94, 240; Marie Lennerstrand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730*, Studia Historica Upsaliensia 190 (Uppsala 1999), s. 308.

³⁴ "...massen denenjenigen die das Tertial geniessen, keine Vorstreckung aus der Kgl. Magazin geschehen kan." (Liiv, *Suur näljaeag*, n:o 130); se även M. von Strokirch till C. Glasenapp 29.4.1697, LSHA, 7400-1-20a, s. 287-288; Liiv, *Suur näljaeag*, s. 56.

ut spannmål från kronomagasinerna till arrendatorer som hade stora arrendeskulder.³⁵

Rent formellt skulle den svenska regeringen bara ha kunnat hävda de krav som stod skrivna i arrendekontrakten, d.v.s. kräva punktlig arrendebetaling samt kontrollera att man följde allmogens konserveringsplikt. Men de otaliga petitionerna både från bönder och godsherrar tvingade de statliga myndigheterna att till viss del tillmötesgå arrendatorerna. Regeringen fick ända fram till stora nordiska kriget av kronogodsens arrendatorer emotta önskemål om nödvändig hjälp i form av bröd- och sädeskorn till bönderna. I alla fall var staten tillmötesgående då den lät kronans magasinsspannmål cirkulera. Det var egentligen ett stort dilemma för regeringen eftersom man å ena sidan förstod att arrendatorerna i många fall verkligen inte förmådde skaffa tillräckligt mycket spannmål både till godsens sådd och allmogens hjälp. Till exempel i mars 1698 skrev Rigas guvernör E. Soop till generalguvernör Dahlberg: ”Om man nu säger nej till utdelning av magasinsspannmål åt dem som behöver det, skulle många åkrar bli utan sådd och således blir nöden under kommande år lika stor som den, tyvärr!, är just nu.”³⁶ Å andra sidan var arrendatorerna ansvariga för godset, då statens primära funktion var att garantera kronans militära säkerhet.³⁷

Magasinens uppgift var att garantera spannmålsförråd till garnisonerna och där fanns inte så mycket spannmål för att samtidigt försörja folk på landsbygden. ”Ingen stat kan dela ut mer råg för brödsädd som försträckning om det finns så litet av detta att det knappt räcker för att uppehålla garnisoner”, var Rigas guvernör tvungen att medge våren 1698.³⁸ I december 1697 förklarade ståthållaren G. A. Strömfeldt till generalguvernementets regering att man inte kunde hoppas att få stationsspannmål från samtliga gods i Dorpats distrikt eftersom den gick till nödvändiga hjälplån åt allmogen. På grund av detta tyckte han att det vore bättre om man lovade att kvarlämna sådan spannmål på godsen. I motsatta fall måste man återlåna den från krono-

³⁵ Liiv, *Suur näljaaeg*, n:o 119, 125.

³⁶ E. Soop till E. Dahlberg: ”wegen des Verschlagtes vor die nohtleidende Bauschafft” 20.3.1697, LSHA, 7349–1–50, s. 92–94. Även många kronogodsarrendatorer baserade sig på detta argument när de bad om spannmål från kronomagasin.

³⁷ Se Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Studia Historica Upsaliensia 161 (Uppsala 1990); Jan Lindgren, ’The Swedish Military State, 1560–1720’, *Scandinavian Journal of History* 1985, s. 305–336.

³⁸ E. Soop till ståthållare Strömfeldt 21.3.1698, LSHA, 7349–1–50, s. 94–96.

magasinen. Guvernör E. Soop svarade dock att man inte kunde göra en sådan eftergivenhet eftersom stationen var nödvändig för att förse magasinen och garantera garnisonernas uppehälle, varför man i alla fall måste kräva spannmål av godsen. Samtidigt började Soop fundera över hur mycket man överhuvudtaget i framtiden kunde låna spannmål från kronans magasin till bönderna.³⁹ Det förebrående påståendet, som förekommer i litteraturen, att kronan hade spannmål i sina magasin men inte ville ge ut det,⁴⁰ känns inte hållbart i mina ögon.

Syntes

Slutligen kan man inte förneka att det talades om hjälp till allmogen i den officiella brevväxlingen under den stora hungersnödens tid. Det var ett ständigt aktuellt och återkommande tema. När man läser generalguvernörens brevväxling under denna period, ser man klart att både rikets och guvernementets regering sökte medel för att lindra allmogens hungersnöd. Men dessa åtgärder utgick från uppfattningen att godsägarna var ansvariga för allmogen. Om man talar om Sveriges politik angående allmogen i Livland får man inte glömma att utgångspunkten för denna är godsdominerande sociala och ekonomiska förhållanden.

Det råder ingen tvekan att staten (särskilt provinsregeringen) inte på ett adekvat sätt förmådde uppskatta hungersnöden på landsbygden. De medel som söktes för att lindra situationen utgick dock från arrendatorns ansvar. Man kunde visserligen bistå arrendatorn, men det kunde inte bli tal om att staten skulle ta över ansvaret. Detta ansvar hade nämligen överförts till arrendatorerna i arrendekontraktet och detta betonades senare oupphörligen. Under dessa år förutsatte myndigheterna först och främst att kronogodsens arrendatorer med egna medel skulle täcka behovet av nödvändiga bröd- och sädeskorn.

³⁹ Liiv, *Suur näljaag*, n:o 163; också Schartau, *De svenska östersjöprovinserna*, s. 30–31.

⁴⁰ Mati Laur *et al.*, *History of Estonia*, s. 122.

GRANSKNINGAR

Fragmentforskning i Norden

Jan Brunius (ed.), *Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm 13–16 November 2003*, 242 s., ill., Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 2005.

Ju längre tillbaka i tiden vi går, desto mindre lämpar sig i allmänhet våra dagars nationalstatsgränser för de geografiska gränsdragningar som forskningen tillämpar. Inom medeltidsforskningen går det inte att skilja mellan Finlands och Sveriges historia; den nu aktuella boken erbjuder ett konkret exempel på de band som förenar forskningen i medeltidens historia på ömse sidor om Bottenviken. Det är ett välkänt faktum att man i det svenska riket från och med Gustaf Vasas dagar och ända in i medlet av 1600-talet återanvände pergamentblad ur medeltida handskrifter för diverse ändamål, som till exempel pärmar för fogderäkenskaperna. Tack vare denna administrativa innovation har en rikhaltig samling fragment bevarats för eftervärlden (ca 22 500 fragment i Sverige, ca 10 500 i Finland). Det handlar främst om sidor ur liturgiska och juridiska handskrifter i folioformat, och katalogiseringen av dessa fragment har utgjort ett projekt av gigantiska mått såväl i Sverige som i Finland.

I samband med att Sveriges riksarkivs fragmentsamling färdigställdes år 2003 arrangerades ett seminarium i Stockholm, där flera forskare som på ett eller annat sätt varit involverade i projektet deltog. De tio artiklar som ingår i den nu aktuella seminarieskriften, *Medieval Book Fragments in Sweden*, är omarbetningar av de föredrag som hölls under seminariet. Artiklarna skiljer sig i hög grad från varandra såväl i fråga om teoretiska utgångspunkter som till sitt omfång. Boken är framför allt en metodologisk introduktion som presenterar olika sätt att göra historieforskning med stöd av fragmenten. Dessutom ingår en nyttig inledning av Jan Brunius, ansvarig för fragmenten vid Sveriges riksarkiv. Brunius ger en allmän presentation av fragmentsamlingen och projektet med katalogiseringen av den. Hans koncisa framställning rekommenderas varmt för var och en som vill få en snabb överblick av de skandinaviska fragmentens natur. Lars Steensland, professor i ryska vid Lunds universitet, har skrivit en annan allmänt hållen presentation av samlingens ryska pergament, vilka härstammar från de svenska härnadstågen till nordöstra Ryssland under slutet av 1500-talet.

En del texter, t.ex. Felix Heinzers och Andreas Haugs artiklar som behandlar liturgiska fragment, erbjuder närmast en presentation av olika metodologiska grepp och utnyttjar inte det svenska materialet i större

utsträckning. De nära förbindelserna till de brittiska öarna under kristnandet av Skandinavien är välkända, och John Toys och K. Drew Hartzells kortfattade artiklar erbjuder koncisa framställningar som tar upp samlingens engelska fragment samt sådana där engelska helgon förekommer. Härvid behandlas såväl Englands som Sveriges medeltida historia, vilket påvisar fragmentens kulturhistoriska värde i ett internationellt sammanhang.

Ur en nordisk läsares perspektiv är det antagligen de bidrag som kastar nytt ljus över Nordens medeltida historia som väcker det största intresset. Rent allmänt taget är det medeltida skandinaviska källmaterialet avsevärt magrare än det på kontinenten eller på de brittiska öarna, vilket ställer stora forskningsmässiga förväntningar på fragmenten. Hittills har nämligen det rikhaltiga materialet utgjort en relativt outnyttjad resurs.

I fyra av artiklarna bidrar fragmenten till nya aspekter på Skandinavien kulturhistoria. Anja Inkeri Lehtinen, ansvarig för katalogiseringen av fragmentsamlingen vid Finlands Nationalbibliotek, tar inte bara upp de öden pergamentbladen som hamnat i British Library råkat ut för, utan diskuterar också en rekonstruktion av Thomas (d. 1248), Finlands första kända biskops bibliotek med stöd av fragmentforskning, samt metodologiska frågor i anslutning till detta arbete. Trots att frågeställningen är mycket specifik är Lehtinens artikel av allmänt intresse, och utgör ett konkret exempel på de möjligheter och svårigheter man konfronteras med inom bokhistorisk forskning till den del den grundar sig på handskrivna fragment.

Ann-Marie Nilsson analyserar liturgiska pergamentblad med notskrift och deras betydelse för forskningen kring det liturgiska livet i Norden. Nilssons grepp är musikvetenskapligt, och hon diskuterar framför allt svenska liturgiska melodier samt deras internationella förebilder. Forskning kring liturgin samt det religiösa livet kräver musikologisk sakkunskap, och Nilssons artikel ger ett intressant perspektiv på de vägar de musikaliska kulturinfluenserna färdats. Artikelns rätt så specifika frågeställning har dock en främjande effekt på den vanliga historikerns läsning. Något som ett musikvetenskapligt forskningsgrepp troligtvis får ta ställning till är hur man bäst ska kunna utnyttja det musikaliska materialet tillsammans med andra källor för att få syn på mer omfattande kulturhistoriska samband.

Martin Bertram diskuterar de juridiska handskrifterna, som utgör en överraskande stor andel av fragmenten (ca 10 %). Bertram, som är forskare vid *Deutsches Historisches Institut* i Rom, arbetar i Vatikanens bibliotek med editionen av handskrifter om den kanoniska rätten, och hans djupa sakkunskap lyser igenom artikeln i hela dess längd. Bertram analyserar vilka slags juridiska handskrifter det finns fragment av i Sverige, deras proveniens och var de eventuellt varit i användning. Han utnyttjar också narrativa källor, vilket närmast innebär dokument som omnämner försäljning, donation eller förflyttning av juridiska kodexsamlingar i det medeltida Sverige. Resultaten är föga överraskande – största delen av de handskrifter som täcker den kanoniska rätten är från 1250–1350 och har troligtvis införskaffats i europeiska

universitetsstäder av svenska studenter. Artikeln tar också upp enskilda handskrifter och kända innehavare av dessa, och lyckas överhuvudtaget bra växla mellan ett allmänt plan och enskilda exempel. De informativa bilagorna kan säkert vara till stor hjälp för kommande forskare.

Den mest ambitiöst hållna artikeln, som lovar mest samtidigt som den metodologiskt sett är den mest krävande, har skrivits av den kände paleografen Michael Gullick och behandlar de romanska handskrifter i Sveriges riksarkiv som kan identifieras härstamma från England, Normandie eller Sverige. Gullick analyserar särskilt ett avgränsat urval fragment från 1100-talet av engelsk och svensk proveniens, och försöker med hjälp av paleografiska och kodikologiska metoder rekonstruera de skriptoria där handskrifterna kommit till. Ett dylikt förfaringssätt gör det möjligt att erhålla ny kunskap om den litterära kulturen i Norden och vilka kulturella kontakter institutioner som framställt skrifterna upprätthöll, såväl lokalt som internationellt.

Gullicks specialområde är engelska handskrifter från tidig medeltid, och i artikeln gestaltar han skillnaden mellan engelska handskrifter som importerats till Sverige och sådana som kopierats lokalt. Gullick presenterar en samling handskrifter som högst antagligt skrivits i Sverige mot slutet av 1100-talet och början av 1200-talet, troligtvis i ett cistercienserklöster. Skillnaderna mellan handskrifter som blivit till i olika länder grundar sig framför allt på karakteristiska detaljer i vissa bokstäver, men även på pergamentets kvalitet och vissa särdrag gällande skiljetecknen. Artikeln är rikligt illustrerad med fotografier, vilket gör det möjligt att följa Gullicks argumentation.

Gullicks identifikation av handskrifter med svensk proveniens ger ett tillförlitligt intryck och utgör ett betydande framsteg inom nordisk paleografi. I varje enskilt fall analyseras de särdrag på basis av vilka handskriften lokaliseras eller tidsbestäms emellertid inte tillräckligt noggrant, åtminstone inte för att tillfredsställa en läsare som vill utöka sina kunskaper i paleografisk tidsbestämningsteknik. Visserligen är detta slag av paleografisk argumentering ofta problematisk, eftersom de begrepp som beskriver observationerna många gånger är lite oklara, samtidigt som en exakt verbal beskrivning av varje enskild detalj lätt gör helheten oändligt tungläst. Det finns inte heller något entydigt svar på frågan vad som utgör tillräcklig evidens för när och var en handskrift blivit till. Klokt nog innehåller flera av Gullicks påståenden ett "kanske" i en eller annan form.

Trots den ofrånkomliga bristen på enhetlighet utgör *Medieval Book Fragments in Sweden* ett betydande bidrag till den nordiska fragmentforskningen. Boken rekommenderas för alla som någon gång tänker använda sig av detta viktiga källmaterial. Boken ger många intressanta uppslag för ytterligare studier, och förutom Gullicks paleografiska analyser kan man i detta sammanhang särskilt nämna John Toys studium av engelska helgon och kulturn av dem i Skandinavien samt Ann-Marie Nilssons beskrivningar av lokala varianter på europeiska liturgiska melodier.

Det ligger stor möda bakom många av artiklarna, vilket ger en påminnelse om det enorma arbete som väntar var och en som ger sig i kast med fragmentforskning. Boken väcker till liv en förhoppning om en framtida samnordiskt koordinerad fragmentforskargrupp, ty det vore välbetänkt att ta sig an utmaningarna på området med gemensamma krafter. Bokens utformning och den högklassiga layouten förtjänar särskilt beröm. Sammanlagt innehåller den 67 kvalitetsmässigt högtstående färgfotografier av olika fragment, vilket ger läsarna en möjlighet att stifta bekantskap med ett paleografiskt material av betydande mått.

Jaakko Tahkokallio

Världens längsta tidningshistoria

Karl Erik Gustafsson och Per Rydén (red.), *Världens äldsta Post- & Inrikes Tidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900- och 2000-talet*. 600 s., Atlantis, Stockholm 2005.

Post- & Inrikes Tidningar, med vilken den svenska presshistorien inleds, har nu äntligen fått sin egen historia i form av en diger lunta på 600 sidor med Sveriges mest framstående presshistoriker som författare. Utgångspunkten var givetvis *Den svenska pressens historia*, som utgavs i fyra band åren 2000–2002 med samma huvudredaktörer, professorerna Karl Erik Gustafsson och Per Rydén. Fem av detta gedigna verks författare har nu tagit initiativ till att belysa denna världens äldsta ännu utkommande tidnings skiften, vilka inleds med grundandet av *Ordinari Post Tijdender* år 1645.

Forskningsprojektet kring *Post- & Inrikes Tidningars* historia har finansierats av Svenska Akademien, tidningens ägare sedan tvåhundra år. Bokens disposition är kronologisk och den börjar med en kortare inledning av de två redaktörerna. Det första huvudkapitlet, "Stormaktstidens tidning 1645–1734" (s. 31–129), är skrivet av Claes-Göran Holmberg, docent i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Därefter följer avsnittet "Från statstidning till akademitidning 1734–1809" (s. 131–236), författat av en annan lundadocent i litteraturvetenskap, Ingemar Oscarsson. Det tredje kapitlet, "Mellan stat och akademi 1809–1871" (s. 237–349), har som upphovsman Jarl Torbacke, professor emeritus i historia vid Stockholms universitet, och det fjärde kapitlet, "När Akademien skrev i sin egen tidning 1877–1919" (s. 351–453), har skrivits av Per Rydén, professor emeritus i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Det femte och sista huvudkapitlet, "Världens längsta historia. Tiden efter 1919" (s. 455–568), har författats av Karl Erik Gustafsson, f.n. innehavare av Hamrin-professuren i massmedieekonomi vid Internationella Handelshögskolan i Jönköping. Bokens samtliga kapitel omfattar sålunda drygt ett hundra sidor var.

Boken har utgivits på Atlantis förlag och är tryckt på Daleke Grafiska Ab i Malmö. För omslag och grafisk form ansvarar Christer Jonson. Illustrationerna är 75 till antalet och avbildar naturligen mestadels tidningens paradsida eller "huvud" under olika tider, någon av dess otaliga redaktörer eller företrädare för utgivarna, bl.a. postdirektören Matthias Benzeltiern (1713–1791), akademiledamoten Nils von Rosenstein (1752–1824), riksantikvarien Gudmund Jöran Adlerbeth (1751–1818), biskopen i Härnösand Carl Gustaf Nordin (1749–1812), statssekreteraren Anders Carlsson af Kullberg (1771–1851), publicisten Nils Arfwidsson (1802–1880), akademiledamoten Bernhard von Beskow (1796–1868), kungliga sekreteraren Johan Carl Hellberg (1815–1877), skalden och akademiledamoten Carl Vilhelm August Strandberg (1818–1877), även känd under pseudonymen Talis Qua-

lis, skalden Edvard Bäckström (1841–1886), akademins legendariske sekreterare Carl David af Wirsén (1842–1912), kanslisekreteraren Paul Reinhold Strandberg (1831–1903), docenten Ebbe Tuneld (1877–1947) samt skalden och akademiledamoten Anders Österling (1884–1981). Boken avslutas med en adekvat litteratur- och källförteckning, en lista över bildkällor och fotografier samt ett användbart personregister.

I det inledande avsnittet under rubriken ”Stormaktstidens tidning”, som alltså omspannar perioden 1645–1734, ägnar Claes-Göran Holmberg flera underkapitel till att dels beskriva det tidigaste tidningsväsendet och dels redogöra för de betingelser som krävdes för framväxten av en periodisk press i Europa. Inrättandet av ett ordnat postväsen utgjorde den kanske viktigaste förutsättningen för utgivandet av en statlig ”officiell” tidning. Danmark fick sitt postväsen 1624, Frankrike 1627 och England 1635, innan det blev dags för grundandet av det svenska postverket år 1636. Det första postnätet bestod av 28 poststationer på olika håll i riket med postmästare och postförvaltare, ett posthus i huvudstaden Stockholm och hundratals postbönder vilka forslade postväskan på olika postrutter genom landet. Efter att en ny postordning utfärdats 1643 initierade den nye rikspostmästaren Johan (von) Beijer (1606–1669) grundandet av *Ordinari Post Tijdender* enligt kontinentala förebilder. Enligt den första avistaxan kostade en ett års prenumeration på posttidningarna 1,5 riksdaler.

De tidigaste nyhetsrapporterna berättade ofta om händelser från svensk-danska gränsområdet, t.ex. Helsingborg, Markaryd, Ljungby, Mörrum och Göteborg eller från någon krigsbefälhavares, t.ex. Gustaf Horns eller Lennart Torstenssons högkvarter. Just ”krigsreportagen”, d.v.s. brev från personer som låg ute i krig, var allmänna. Under sina första nio decennier 1645–1734 utkom posttidningarna med smärre avbrott under sammanlagt 13 olika titlar (bl.a. *Nya Aviser*, *Svenska Mercurius* och *Stockholmske Post Tidningar*) och med sju olika redaktörer, Johan von Beijer 1645–1669, Margareta Weiler 1669, Johan Bergenhielm 1669–1673, Daniel von Möller 1674–1684, David Schantz 1685–1702, Samuel Bark 1702–1710 och Henric Bunge 1710–1734. Mestadels utgavs ett nummer i veckan, någon gång två, och ibland utkom extra nummer eller bihang av tidningen, t.ex. *Svenska Post-Ryttaren*, som utkom med ett nummer i veckan 1682–1684. De första s.k. annons-tidningarna, bl.a. *Stockholmske Handels-Mercurius* började utkomma i början av frihetstiden och även de tidigaste tidskrifterna utgjorde publicistiska konkurrenter till posttidningen, som fram till senare hälften av 1700-talet hade monopol på nyheter. Eller som Holmberg sammanfattar det, under stormaktstiden var posttidningarna den svenska pressen.

Ingemar Oscarsson har tagit sig an perioden 1734–1809, då posttidningen genomgick förvandlingen från en statlig tidning till Svenska Akademiens tidning. Tidningen trycktes ända fram till 1735 på Kungliga Boktryckeriet i Stockholm. Sistnämnda år slöt överpostdirektören avtal med boktryckaren Benjamin G. Schneider om tryckning av *Stockholms Post-Tidningar* och efter

Schneiders död övertogs både änkan och tryckeriet av den tyskfödde boktryckaren Lorentz L. Grefing. Även utgivningen blev tätare; från början av år 1736 utgavs nämligen två nummer i veckan. Förändringen berodde dels på publikens ökade nyhetstörst, men även på det faktum att postturernas antal från Hamburg utökades från en till två gånger i veckan. År 1760 tillkom vid sidan av posttidningen ett nytt organ, *Inrikes Tidningar*, som skulle fokusera på inrikesnyheterna.

Den nya tryckfrihetsförordning som utfärdades den 2 december 1766 påverkade på sikt även posttidningarnas ställning som statligt organ med monopol på nyheter. Den ledde till ett aldrig tidigare skådat flöde av tryckalster, bl.a. till uppkomsten av de första dagstidningarna i huvudstaden, bl.a. *Dagligt Allehanda*, *Allmänna Tidningar* och det äldre *Stockholms Weckoblad*. En ny konkurrenssituation uppstod där nyhetstidningar för första gången kämpade mot varandra om läsarna. Nu bröts även posttidningarnas ensamrätt till utrikesnyheter definitivt i och med att ingen längre på förhand granskade tidningarnas innehåll. Också om Gustav III:s inskränkte tryckfriheten genom en ny förordning i april 1774 och nya restriktioner senare tillkom, bl.a. privilegietvånget 1785, så kunde klockan inte längre vridas tillbaka. Den 20 december 1791, kort före sin död, utfärdade kungen privilegium för den år 1786 inrättade Svenska Akademien att förlägga och utge både *Posttidningar* och *Inrikes Tidningar*. Det innebar, med Oscarssons ord, en nystart för tidningarna, även om förändringen inte omedelbart ändrade tidningens status som officiellt organ.

Jarl Torbacke behandlar i kapitlet "Mellan stat och akademi" tidningens öden under åren 1809–1877. Periodiseringens första gräns är nationell, rikets sprängning år 1809, men det avslutande gränsåret beror på att en epok avslutades i och med redaktören C. V. A. Strandbergs frånfälle år 1877. Det förändrade pressklimatet i Sverige präglades fram till Oscar I:s tron tillträde av den repressiva s.k. indragningsmakten med hovkanslern och kungamakten i huvudrollen. Det innebar att statsledningen *de facto* bestämde tidningarnas linje i politiska frågor. I och med 1821 års ingång sammanslogs *Posttidningar* och *Inrikes Tidningar* till *Stockholms Post- och Inrikes Tidningar*. Tidningens särställning bestod, om än ifrågasatt av presskollegerna, t.ex. *Stockholms Posten*. På 1830-talet drabbades tidningen därtill av en ekonomisk kris, försakad av att prenumerantantalet sjunkit från ca 2 300 till under tvåtusen. Bernhard von Beskow utarbetade en sparplan för tidningen, men ytterst återstod endast att erbjuda regeringen bladet mot en årlig summa som skulle täcka alla utgifter. Sålunda överlät Svenska Akademien från 1835 års början tidningen "åt den som hovkanslern utsåg att utge en svensk statstidning med alla förmåner och rättigheter enligt privilegiet av 1791". Som ersättning erhöll akademien av hovkanslern 5 200 riksdaler banko i året. Samtidigt ändrades tidningens namn till *Sveriges Stats-Tidning eller Post- och Inrikes-Tidningar*. Arrangemanget kunde dock ej helt avskaffa det ekonomiska underskottet, och publicistiskt innebar det påbjudna materialet en broms för tidningens utveckling.

Efter indragningsmaktens avskaffande återtog tidningen sitt gamla namn *Post- och Inrikes Tidningar* i december 1844 och våren 1847 övertogs tidningen åter av Svenska Akademien nu med Johan Carl Hellberg som redaktör. Detta var en i raden av historiska nystarter för tidningen. Den försiktiga, om man så vill konservativa redaktionella linjen fortsatte. Torbacke karakteriserar tidningen i mitten av 1800-talet som officiös men inte officiell. *Post- och Inrikes Tidningar* erhöll fortfarande statliga subventioner, vilka underlättade dess ekonomi. Nya konkurrenter uppstod, fr.o.m. 1860-talet folkliga, billiga tidningar av typ omnibusavis, den första och mest kända var den av Rudolf Wall 1864 grundade *Dagens Nyheter*. Under 1860- och 1870-talet präglades tidningen av sin huvudredaktör Talis Qualis, alias C. V. A. Strandberg.

Per Rydéns kapitel "När Akademien skrev i sin egen tidning" behandlar således perioden från 1877 till 1919, då flera förändringar drabbade *Post- och Inrikes Tidningar*. Under den följande redaktören, den sjuklige Edvard Bäckström, skedde vad Rydén betecknar som en "konservativ förnyelse" av tidningen. Under det beramade årtiotalet blev posttidningen något av ett litterärt organ, även om man missade Strindbergs *Röda rummet*, som erbjöds tidningen som följetong, men som Bäckström av någon anledning refuse-erade. Under af Wirséns långa "regering" blev tidningen allt mer vittor och litterär. Då den gick in i sitt andra sekel år 1886 hölls villkoren för pressen sakta på att förändras i Sverige. Tidningarna, som fortfarande p.g.a. bristande tryckeriteknik närmast tvingades växa genom att öka på sitt format, blev veritabla lakan, så också *Post- och Inrikes Tidningar*. Därtill ökade pressen snabbt i antal, bl.a. grundades det nya konservativa organet *Svenska Dagbladet* år 1884. Under Paul Strandbergs tid som huvudredaktör blev *Post- och Inrikes Tidningar*, i allt högre grad en tidning för akademikerna i Sverige. Strandbergs period som redaktör avslutades med en skandalös process, där redaktören beskyldes för att ha tillgodgjort sig stora belopp av akademien genom att fiffla med annonsintäkterna. Saken fördes ända till Högsta domstolen, som 1899 tilldömde Svenska Akademien ett skadestånd på 40 000 kronor. Paul Strandberg hade avskedats vid ett möte redan den 17 maj 1894. Rydéns bedömning är att denna affär var "mer fatal än kanske någon annan enskild händelseräcka" för tidningens anseende. De sista åren före 1919 innebar att tidningen hamnade allt mera på efterkälken ifråga om typografiska innovationer inom tryckeribranschen, t.ex. rörande spaltbredd och rubriksättning. Ett bakslag var att Norstedts, som sedan 1878 tryckt posttidningen, nu ville säga upp avtalet, som enligt utsago åsamkade företaget förluster. I slutet av april 1919 angav förlaget att tidningens förlust under år 1918 hade stigit till över 100 000 kronor varför man såg sig föranledd att säga upp tidningskontraktet. Detta ledde dock inte till byte av tryckeri.

Karl Erik Gustafsson skriver om tiden efter år 1919 i ett kapitel rubricerat "Världens längsta historia". *Svenska Akademiens ordbok*, vars utgivning tidningen på 1880-talet räddat, inträdde nu i sin tur som räddande ängel för *Post- och Inrikes Tidningar*, i så måtto att akademien för regeringen fö-

reslog att staten skulle överta ansvaret för både tidningen och ordboken. Efter många svängar, där Ebbe Tuneld genom sin vän den socialdemokratiska riksdagsmannen Ernst Wigforss, gjorde en avgörande insats, kunde både ordboken och i dess kölvatten tidningen räddas, utan att regeringen övertog dem. Omläggningen av posttidningen fullföljdes i början av 1920-talet, då Svenska Akademien också tvingades omorganisera arbetet med ordboken, och bl.a. drogs tidningens textavdelning in i besparingssyfte från och med 1922. Tidningens blev nu ett forum för s.k. legala annonser. År 1925 inkom riksdagsmannen Jöns Pålsson i första kammaren med en riksdagsmotion om avskaffande av tidningens monopol på legal annonsering, men efter en lång debatt behöll posttidningen sin ställning som legalt organ.

Efter andra världskriget, då Anders Österling var ansvarig redaktör för posttidningen, hade han ett litet rum på Norstedts, kallat "Österlings skrub" och beläget i trapphuset för att markera att tidningen inte hörde ihop med själva förlaget. Trehundraårsjubileet 1945 blev en stort uppslagen fest med bl.a. en särskild minnesutställning, "Den svenska pressen 300 år", som öppnades på Skansen i närvaro av både kronprins Gustav Adolf och prins Wilhelm. Utställningen ledde även till grundandet av ett pressmuseum och en presshistorisk förening. Trehundrafemtioårsjubileet 1995 höll däremot en betydligt lägre profil och väckte inte samma samhällsintresse som femtio år tidigare.

De stora förändringar i mediefältet som den tekniska utvecklingen sedan 1960-talet gett upphov till har givetvis även påverkat *Post- och Inrikes Tidningar* och dess ställning. *Grönköpings Veckoblad*, grundad 1902 som en sida i skämttidningen *Söndags-Nisse* och självständig sedan 1916, trycktes också den på Norstedts sedan 1942. År 1987 blev Hans Holm redaktionschef för både posttidningen och *Grönköpings Veckoblad*. År 1990 överfördes tidningarna till det nya bolaget Graphium, som förvärvat Norstedts Tryckeri av dess dåvarande ägare Esselte. Graphium såldes 2001 till Edita Publishing Ab i Helsingfors och avtalet med Svenska Akademien angående posttidningens tryckning följde med affären. Det statsägda Edita utgav också den finländska motsvarigheten *Officiella Tidningen*.

Hösten 1998 utsågs Gunilla Haglundh till vd med uppgift att utveckla posttidningen. I april 2000 startade tidningen sin elektroniska databas Lex Point och samma höst lades tidningen ut på webben. Därförinnan, år 1999, hade texten kommit tillbaka i den då 355-åriga tidningen, världens äldsta. "Nu återtar vi vår självklara ställning i nyhetsfloran och inför ett stort redaktionellt innehåll samtidigt som vi utökat utgivningen till 6 dagar i veckan" deklarerade redaktionen ambitiöst. Flera fasta krönikörer utanför Svenska Akademiens krets anställdes också. Men angående posttidningens framtid såg det mera oklart ut. Två statliga utredningar, år 1999 och 2003, misslyckades med att finna en lösning på problemet om tidningens fortsättning. De lösningar som föreslogs skulle enligt Svenska Akademien betyda att tidningen måste nedläggas och ständige sekreteraren Horace Engdahl antydde

att ”en föga hedrande plats väntade den som lade ner tidningen”. Det förslag från år 2004 som kunde förverkligas, byggde på ett frivilligt avtal mellan parterna om att Svenska Akademien överlåter rätten att ge ut *Post- och Inrikes Tidningar* till det statliga Bolagsverket mot ett vederlag på 12 miljoner kronor i året. Bolagsverket skall sedan från och med ingången av år 2007 publicera tidningen i elektronisk form med uppdatering alla vardagar från måndag till fredag. Uppgåelsen, som även innebar att arrendeavtalet med finländska Edita Publishing sades upp, gäller till utgången av år 2017 och förlängs automatiskt om det inte sägs upp före den 1 september 2015. *Post- och Inrikes Tidningar* fortlever alltså, om än endast i elektronisk form.

Världens äldsta Post- & Inrikes Tidningar är en imponerande bok, där press-, kultur- och samhällshistoria vävs samman till en fascinerande helhet som bjuder på njutbar läsning. I samband med utgivningen av *Den svenska pressens historia* uttryckte redaktörerna Gustafsson och Rydén som sina fromma förhoppningar att översiktsverket skulle åstadkomma en allmän vitalisering av pressforskningen i Sverige och bli språngbräde till en mängd nya undersökningar. Denna specialundersökning om *Post- och Inrikes Tidningar* är otvivelaktigt ett viktigt led i denna vitalisering och representerar svensk presshistorisk forskning av högsta kvalitet.

Lars-Folke Landgrén

S:t Mikael, den holländska galjoten vid Borstö

Anna Nurmio-Lahdenmäki (toim.), *S:t Mikael 1747*, 322 s., 243 färgbilder. Utg. Fingrid Oyj, Helsinki 2005.

Den marina arkeologin och speciellt undervattensforskningen, som i Sverige tidigt blev en brett uppskattad bransch, har hos oss uppmärksammats i dagspressen i samband med somrars fältarbeten, och i ett mycket glest bestånd av seriösa fackstudier. Ett marint fackspråk har hos oss allmänt saknats; på svenskt håll har brittisk terminologi upptagits. På grund av nära kontakter till svensk historisk och maritim forskning har hos oss svenskt språkbruk allmänt upptagits.

Det är därför med intresse man noterar utgivningen av ett påkostat, väl illustrerat marinarknologiskt arbete på finska, det tidigaste sedan den nya disciplinen och fältverksamheten omkring år 1960 bokstavligen trängde sig den antikvariska riksmyndigheten in på livet, med krav på ny lagstiftning och åtgärder, både pro och kontra!

Arbetet *S:t Mikael 1747* gäller det väl bevarade galjotvraket, sjunket söder om Borstö till 35 meters djup, med undermasterna stående. Tidpunkten för haveriet var senhösten 1747 då fartyget var på väg mot S:t Petersburg (med ännu i nuet innevarande) last i rummet. Trafiken mot den nyetablerade staden var livlig, och betydde seglation i bägge riktningarna genom Finska viken, då närmast okartlagd, outprickad och obelyst av oengagerade myndigheter i Stockholm, upptagna endast av militära realiteter och bekymmer med en aggressiv fiende i öster.

Fartyget förlorades, liksom många andra, vid vår svärnavigerade sydkust från Åland till Hangö, Pellinge och Aspö-Haapasaari. Utan varnande utfräckning, och utan möjlighet att segla sig fri från land i lä, var en skuta som hamnat in bland grundbrott och kalskår dömd till undergång. Det gällde att hålla sig väl från den finska kusten, mitthavs, som under 1700-talet hade en enda kustfyr vid Utö, vid en av de ytterst få lotslederna genom barriärerna av grund.

S:t Mikael blev under tidigt 1960-tal bekant p.g.a. dyrbart gods i vraket påträffat under skepparens vård, vilket gav fartyget namn av skattskepp. Haveriet hade aldrig observerats av dåtida ortsbor, då mycket fåtaliga. Vraket på sin plats var en överraskning för öns allmänt välinformerade invånare, vilkas nät tenderat att fastna i ett obekant hinder på återkommande djup.

Identifierandet av vraket och dess intakta last, och utredandet av "storyn" utfördes av Christian Ahlström med en serie arkivstudier och många främmande museibesök. Steg för steg påträffades fartyget i myndighetshandlingar, dess last nämndes och dess skeppares namn och hemort uppgavs tack vare ett mångsidigt detektivarbete. Av betydelse för följande av sjöhandelns vägar, och speciellt fraktfarten på Östersjön var den danska

sundtullens uppbördskontor vid Helsingör, som här kom att leverera nyckeldokumentet.

Christian Ahlström ledde skickligt i bevis att den holländskbyggda galjoten varit S:t Mikael, hemmahörande i S:t Petersburg och förd av C. P. Amiel, i rysk tjänst, och därför sannolikt naturaliserad i den nya huvudstaden. Den aktuella ännu orörda rumslasten framgår av det omfattande Helsingörarkivet. Fallet, jämte andra utredda haverier i svenska och nordiska vatten, publicerades 1997 i arbetet *Looking for Leads*, utgivet av Finska vetenskapsakademien. I den nya monografin gällande S:t Mikael upprepar Ahlström, något kompletterad, sin tidigare forskning kring galjoten, sjunken vid Borstö.

Boken har många skribenter och därför en redaktör: Anna Nurmiö-Lahdenmäki, som svarat för allmän information om seglation i Östersjön, om 1700-talet sjöfart, om haveriet, fyndomständigheterna och om vraket. Hennes specialitet är lättdykandets teknik och organisation under vatten, som sedan 1960-talet är en ny bransch av fältarkeologin. Hon skriver kompetent om undervattensarbete i utländsk och i egen regi, behärskar de rigorösa säkerhetsbestämmelserna gällande djup, dyktider och förflyttningar i nivå, men har också hand om fyndmaterialet i primitiva fältförhållanden. Avsnittet kräver likväl några kritiska kommentarer, vilka placeras sist i recensionen.

Jari Ojala är en mångsidig kulturhistoriker vid Jyväskylä universitet, men har ett speciellt intresse för äldre sjöfart och handel inom det svenska riket. Han belyser europeiskt 1700-tal ur många aspekter: kapitalistiskt välstånd i Holland, svensk järnhantering med anknuten sjöhandel, finsk respektive rysk skogsavverkning och tjärbränning för utförsel med tonnage, timrat ur egna skogar. Med god malmtillgång, kapital och handelsrutin blev Sverige rikt; med väldiga skogar men svag kapitaltillgång för industrialisering stod Finland nära misär.

Rikenas höga styresmän upprustade näringarna på högsta företagarplan, men främst med tanke på regeringens intressen i form av tullar, skatter och trafikinkomster, under växlande namn. Speciellt sjöfarten på utrikes ort favoriserades såsom synligt utslag av nationens effektivitet och ekonomiska slagkraft. Jari Ojala står för talrika träffsäkra presentationer av ekonomiskt liv under 1700-talet.

Bokens återstående sidor (110–310) gäller ur vraket i skepparens utrymme tillvaratagna fynd av dyrbar natur: snusdosor, fickurverk, Meissenporlin. Samtliga har utgjort importgods för mottagare i Nevastaden, troligen expedierat av europeiska ombud till holländska skeppsmäklare, inriktade på Östersjön. Dyrbarheter och fragilt gods har, välemballerat, stuvats i en trång källare ytterst i aktern under skepparens logi. Detta kilformade utrymme utan durkar har fyllts med mossor eller hö som effektivt skyddat vid och efter haveriet.

Ur vraket hämtades i ett tidigt skede ett tiotal snusdosor i rococoanda, många i ädla metaller och rikt utarbetade, också i agat, emalj och porlin. Raimo Fagerström, forskare vid Museiverket och specialiserad på smycken och silver, redovisar med ett osedvanligt högklassigt bildmaterial för

hela kollektionen. Den är samtidigt hopsamlad i avgångshamn, men tillverkad av yrkesmän på många håll i Europa. Snuset var ett populärt njutningsmedel under 1700-talet, som förvarades i tillslutbara dosor eller bordsskrin, vilka gärna utfördes i korrosionsbeständigt material: guld, emalj, porslin eller billigare material. Snusdosan blev ett populärt gåvoföremål för kungar och dignitärer, och utstyrdes gärna av framstående guldsmeder. Den samlade kollektionen kommer från många städer: guldföremål från lyxens centrum Paris, enklare produkter från Holland, agat och andra halvädelstenar från Böhmen och Schlesien.

Snusets sociala roll framgår av mängden av med säkerhet dyra objekt beställda till en nyetablerad residensort med ståndspersoner, borgare och en inflyttad handels societet. Det gällde att i umgänget med gelikar bjuda ”en pris snus” ur en möjligast grann och dyrbar dosa.

En annan fyndgrupp av för tiden typiska högreständsföremål var fickuren, som vid 1700-talets mitt minskat i format och blivit något plattare men ännu förvarades i en tillslutande boett: en guldsmedsprodukt. Urverket stod för en högt driver teknisk tillverkning förenad med dekorativt hantverk, men var ännu inte ren fabriksproduktion. Också för denna fyndgrupp svarar kompetent Raimo Fagerström som konsulterat svenska fackmän gällande antika ur. De dekorativa fickuren har allmänt framställts i de viktigaste europeiska städerna enligt märkesnamn och ofta parallella, guldsmedsstämplar, där ädelmetall brukats. Kollektionen om 15 ur, av vilka 11 tillhör vårt Nationalmuseum, är av mångsidigt intresse, inte minst då ett antal uppfattas vara falsifikat eller riktigare piratkopior av kända tillverkningar. Platsen för denna illegala produktion är tyska Friedberg, med två verkande urtillverkare kring 1700-talets mitt.

Kvaliteten är det inte fel på, det är endast fråga om ett bättre säljande namn såsom franska Lenoir, Gabriel eller Poy, bekanta också i Rysslands nyuppställda huvudstad. Fotoavbildningarna är av högsta tänkbara klass.

Tack vare omsorgsfull emballage har ur vraket, oskadat och utan kemisk åverkan, hämtats ett betydande antal porslinsföremål med Meissens bekanta varumärke: två korsande svärd i blått. Det gäller produktion från 1730–40-talen, uppfattade som det sachsiska företags bästa årtionden efter starten 1710.

För fyndgruppen svarar E l i n a A n t t i l a vid Museiverket, specialiserad på keramik och glas. Kollektionen belyses med foton av högsta klass: genomgående i förebildens aktuella storlek, 1:1. Det kan väl fastslås att i seriösa, antikvariska sammanhang har konstföremål tidigare inte presenterats med denna bredd och bildkvalitet. Fotografen M a t t i H u u h k a är en väl känd yrkesman sedan många uppgifter, men värd allt beröm för serierna av snusdosor, ur och porslin.

Elina Anttila står för en kunnig framställning av porslinets uppkomst i Europa, mot bakgrund av Kina och Japan. Meissen, August den Starkes fabriksanläggning som avsåg att utnyttja alkemisten Stigers experimentella

keramiska massa, var först ute för att skapa en europeisk marknad, som gav kurfursten resurser för dyra krig och för ett välkänt högt liv. Det gick senare illa för Meissenverket, sedan konkurrenter kommit på porslinsreceptet och sedan Sachsen under sjuårskriget besatts av Preussen under Fredrik den Store.

De dyrbara föremålen på väg från Holland till S:t Petersburg betonar införseln av kapitalkrävande västligt gods, som sjövägen styrdes mot den nya metropolen. Landtransport blev alltför dyrt för annat än post. Värdeföremål, kanske dyrbara textilier eller kläder för högt uppsatta dignitärer: mycket av detta slags trafik sköttes av kurirer till häst eller i lätta enspännare. På Europas då usla vägar var kurirtrafiken långsam, osäker och fysiskt tröttande. Om denna trafik påminns vi genom den på S:t Mikael påträffade enspända "carriol", som genom sin existens i de danska tullhandlingarna bekräftade fartygets identitet. Fordonet hade tjänat en kejsarlig kurir och returnerades hem, demonterat och packat i lådor.

Transportsättet understryker behovet av tjänstvilligt holländsk småtonnage för den inkörda rutten genom Öresund och Finska viken till Nevadeltat. Den snabbt växande metropolens sjöburna handel under segel har passerat vår långa farliga sydkust, utan säkerhetsanstalter. Sannolikt har haverier och totala katastrofer inträffat oftare än de få inrapporterade fallen.

Den ryska kronan visade under sent 1700-tal intresse för sjösäkerheten i Finska Viken, dels genom att utmärka farliga avsnitt (yttre Pellinge) med flytande flaggprickar, dels med uppförandet av stenbyggda havsfyror – med troligen franskbyggd optik – vid Estlands ryska, av baltisk adel bebodda sandkust.

Anna Nurmio-Lahdenmäki har förtjänstfullt framställt undervattensarbetets metodik i många sammanhang, medan skribentens grepp om 1700-talets seglation, ruttval och praktisk hantering av fartyg under segel är osäkert och texterna vacklande. Frågor som förutsatt personliga erfarenheter av seglation och kustnavigering, ventileras därför här.

Ruttvalet: Det är här fråga om öppenhassegling, inte om fart i skyddade leder, även om tonnaget är av kustfararformat. Man sökte inte ankargrund under pågående resa p.g.a. hamnkostnader, och undvek alltid främmande stats vattenområden.

Sannolikt valdes under uppresan Bornholmsgattet, Gotska Sjön, och med kännning till Gotska Sandön, till Kap Tahkona på Dagö, och till Odensholm höll man mot Finska vikens mynning, mitthavs, mellan Hangö och Baltischport. I öppna vindar från sydväst gällde att tidigt hålla ifrån vår sydkusts välkända farligheter. I texten antyds möjlighet att från öppna sjön söka sig inomskärs för att i skydd av skärgård förflytta sig i kustens riktning (östvästligt). Detta var i äldre tider en omöjlighet och f.ö. ej tillåtet av svenska myndigheter och av de inflytelserika bärgningskompanierna.

Sådana infartsleder var få: Utö, senare Öro, Hangö, Porkkala. Det åländska avsnittet var helt slutet mot öppna Östersjön, likaså avsnittet Utö-Hangö,

ända tills Öro togs i bruk. Den viktiga moderna fyrleden Utö-Hitis, kallad "Isbrytarleden", i rygg på de farliga barriärerna har existerat endast sedan 1920–1930-talen.

Utsjönavigering inom Östersjön av detta slag med kända fixpunkter på korta mellandistanser baseras inte på instrument utan på logg och lod och på tillgängliga kartor, förbättrade med egna tillägg och rättelser gällande viktiga silhuetter och profiler. I en tid med endast en kustfyr och räknade obelysta båkar måste en skeppare på egen hand komplettera sitt vetande med pejlingar, silhuettskisser och lodskott. Viktigast var lodet, mot bakgrund av egna och andras lodskott. Kompassen var självfallet bra vid hållande av kurs.

Beträffande besättningen på en liten 1700-talsskuta med holländsk riggtyp gör Nurmio-Lahdenmäki försiktiga antaganden. Antalet behövliga män *"able bodied sailors"* bestämdes av riggen: av antalet rår och resp. segel att bärga och beslå. En liten lastdragare av S:t Mikaelns format förde en förenklad fregattrigg, med 3 märsegel, 2 undersegel, samt stagesegel, men troligen inte bramsegel. Råseglen krävde 2+2 man per rår i friskt väder, maximalt kanske 12 man. Då segel bärgades stegvis uppifrån, märseglen sist, med folk dels på däck (vid gigtåg och gårdingar), dels på rårna, bör ett tiotal ha räckt till. Det hårda slitet till väders gällde de höga märseglen!

Riggtypen avgjorde besättningens storlek. Råriggen, som utvecklats för större vatten, krävde mera folk än de av holländarna utvecklade spri-, gaffel- och trekantriggarna (*fore and afters*). Från sent 1700-tal ändrade det mindre holländska tonnaget sina rigger, vilket observerades i Östersjön och klart förbättrade ekonomin. En koff, tjalk eller snau kunde minska sin besättning med hälften; vraken ger besked om riggförändringen under 1700-talets sista årtionden, ännu dominerad av holländskt byggande. S:t Mikael har tungarbetad rårigg, Vrow Maria en tvåmastad gaffelrigg med många stagesegel, helt hanterade från däck. Sålunda riggad kunde ett holländskt skrov ligga, något högre i vind, vända genom vind utan omställande av tunga rundhult, och bärga segelyta helt från däck. Denna rationalisering var holländsk, som ett utslag av sparsamhet och ekonomi.

Teorier kring S:t Mikaelns förlisning: Nurmio-Lahdenmäki anför ett antagande att haveriet orsakats av att fartyget varit "överriggat" – hypotesen avslöjar stor okunnighet. En segelrigg är uppbyggd så att segel, men också rundhultspiror kan strykas/firas under pågående segling, tills slutligen endast undermasterna står kvar. De nedsänkbara spirorna styrs av holkar (esselhuvud) och hanteras med taljor i ett sinnrikt system. En skeppare kunde alltså avpassa sin segelyta men också den stående riggens vindmotstånd. En annan sak var att den kvarstående riggens drivande effekt försämrades. En annan hypotes är att fartyget kantrat p.g.a. nedisning och snö i rundhult och stagning. En sådan förlisning är inte bekant, däremot nog nedisning av blocken då löpande godset låsts, och kursändring, revande och bärgande omöjliggjorts. Sådana situationer är kända från Nordnorge och arktiskt vatten.

Det är tydligt att avståndet i tid till praktiskt seglande är så stort att i vårt föga nautiska land de märkligaste spekulationer kastas fram. I vårt land saknas, med undantag för Åland och Raumo, traditioner och levande minnen från segeltiden, senast från decenniet före andra världskriget. I museikretsar har idealen gällt jordbrukskultur och det specifikt finska. Vi saknar en auktoritet på det nautiska, på fredlig seglation, såsom sjökaptenen Sam Svensson vid Statens Sjöhistoriska Museum i Stockholm, som bokstavligen rätt ut varje besvärlig fråga. Endast Åland har kunnat visa upp en bärande tradition från djupsjöseglingens stora tider.

Dykandet med lätt utrustning skapade oväntat ett nytt intresse för hav och sjöfart; rotandet efter lösfynd i träskrov ger likväl inte de behövliga svaren för att förstå de tekniska, nautiska, navigatoriska och ekonomiska frågorna gällande för en längesedan passerad tidsålder. Det på kulturgods rika Borstövraket, som i utlandets ögon länge varit en skattkista, har med denna vackert utstylda bok lyfts in i den läsande allmänhetens medvetande – ett dyrbart verk, dock väl värt sitt pris.

Christoffer H. Ericsson

Finska resenärer i Grekland

Björn Forsén & Erkki Sironen (red.), *Det svunna Grekland. Finska reseskildringar från tiden före masssturismen*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 683, 344 s., SLS, Helsingfors 2006.

”*We are all Greeks*”, skrev den brittiske romantikern Percy Bysshe Shelley i förordet till sitt sista verk, det lyriska dramat *Hellas*, som utkom 1822. ”*Auch ich in Arkadien*” utropade V. A. Koskenniemi på tyska ungefär hundra år senare. Grekland som rese-mål är förmodligen det mest slående exemplet på hur den egentliga topografiska platsen och resenärernas förväntningshorisont skapar ett spänningsfält mellan fakta och fiktion, mellan förväntningar och konkret fysisk kontakt. För den västerländska resenären fanns vid 1800-talets början knappast någon annan plats som skapade sådana förväntningar som den europeiska kulturens vagga Grekland, eller Hellas som landet fortfarande kom att heta för många. Ur ett kristet perspektiv var det nysjälvständiga landet på Balkanhalvöns sydspets med därtill hörande arkipelag en kittlande bekantskap. Grekland var mer spännande än Rom, som alltid hade varit tillgängligt för *grand tour*-resenärer.

Det är därför med stort intresse och glädje man tar denna för finska förhållanden unika forskningsantologi om finska Greklandsresenärer i sina händer. Redaktörerna Björn Forsén och Erkki Sironen har gjort ett urval bland resenärerna och sammanlagt presenteras 17 resenärer under en tidsperiod som sträcker sig från 1820-talets filhelleniska krigsäventyr till 1950-talets forskarbesök per reguljärflyg. I den inledande allmänna presentationen av boken berör Forsén kort resenärer som också kunde ha behandlats, men som inte inkluderats i boken. Han redogör för urvalsprinciperna och konstaterar att man valt ett brett spektrum av yrkeskategorier, från soldater och sjömän till akademiker och pilgrimer. Om man skall komma med en invändning så tycker jag att man kunde ha övervägt att också ta med Fredrika Bremers skildringar från Grekland, trots att hon kanske inte fyller de striktaste kraven på finländskhet. Det hänvisas till hennes skildring i några av artiklarna och man blir ganska nyfiken. Nu blir, vilket redaktören beklagar, den kvinnliga synen nästan helt frånvarande och faller helt och hållet på fru Castalia Lagus observationer. Som helhet betraktad är det dock till fördel att så många resenärers röster kommer till tals, vilket skapar en omväxlande och mångsidig Greklandsbild.

Det moderna Grekland som rese-mål före masssturismens tid präglas i första hand av vurmen för den klassiska grekiska kulturen, filhellenismen, som uppstod genom Greklands frihetskamp, de romantiska idéströmningarna, det europeiska universitetets klassiska traditioner och det borgerliga 1800-talets förbättrade reseförbindelser. För många handlade det säkert också om korsets seger över halvmånen. Filhellenismen har sina heroer och aktörer:

anglosaxerna har sin Byron, fransmännen sin Chateaubriand och tyskarna Winckelmann och Schliemann. Forskningslitteraturen om europeiska 1800-talsresenärer i Grekland är talrik och i regel har den en litteraturvetenskaplig utgångspunkt.

Då man betraktar finska resenärer i Grekland under filhellenismens guldålder finner man enstaka figurer som rätt väl fyller de heroiska kraven, och jag tankar då främst på frihetskämpen August Myhrberg bördig från Brahestad vars verksamhet i Grekland *P e t r a P a k k a n e n* behandlar i boken. Myhrberg, som förutom striderna i Grekland även antas ha deltagit i beväpnade konflikter i Polen och Spanien, tillhörde den talrika skaran av frihetskrigare som kom till Grekland från alla håll i Europa och från Amerika. Av skandinaverna var danskarna den största gruppen, men också omkring ett dussin svenskar har identifierats och bland dem August Maximilian Myhrberg. Han anlände enligt Pakkanen antagligen 1825 till Grekland via Paris där han hade tagit värvning i de filhelleniska trupperna. Hon redogör på ett upplysningsfullt sätt för legenden kring Myhrberg. Det berättas att han skulle ha stått vakt vid den döende Lord Byrons tält ungefär ett år innan han rimligtvis kan ha befunnit sig på klassisk mark. Vad som gör Myhrberg intressant är dock kanske just legenderna och det faktum att han är en länk till det mest genuina och heroiska i den moderna filhellenismen, nämligen det mytologiserade frihetskriget på 1820-talet. En annan detalj som framgår hos de tidigaste resenärerna är den positiva betydelsen av att vara en del av det ryska imperiet, som var grekernas stora garant och hopp i kampen mot turkarna. En av filhellenismens stora ideologer var fanarioten Alexander Hypsilantis, som alltså tillhörde en grekisk adelssläkt bosatt i Konstantinopel. Han tjänade som Alexander I:s adjutant och var frihetskämparnas stora idol. Överlag möts de finska resenärerna av grekernas positiva inställning till Ryssland till vilket Finland ofta också införlivas, med eller mot de finska resenärernas vilja.

En mera fredlig Greklandsupplevelse dominerar de övriga 1800-talsresenärer som presenteras. Undantaget är sjömannen, författaren och äventyraryn John Nylander som deltog i det thessaliska kriget mellan Grekland och Turkiet 1897. De övriga är främst akademiker, fastän vi också möter sjöofficern Oscar von Kræmer, sedermera amiral, och den främsta finska marinofficern i rysk tjänst. Han och docenten i grekiska Wilhelm Lagus utgör bokens två inslag från 1850-talet. Båda herrarna agerade utifrån en rysk logik. Lagus hade kommit till Athen från Odessa, och i den grekiska huvudstaden skulle han, som Björn Forsén konstaterar, fördjupa sig i skyternas historia och den hellenistiska kulturens utbredning i österled och i södra Ryssland. Vad som dock också är utmärkande för både Lagus och von Kræmer är att de i en tidstypisk positivistisk anda av 1850-talssnitt bedömer utvecklingsgraden eller snarare avsaknaden av densamma i nästan allt de ser i Grekland. För von Kræmer var Pireus år 1858 en obetydligare hamnstad än "Raumo eller Lovisa", medan första intrycket av Athen är att det är en "miserabel småstad". Här kommer boken in på ett centralt tema, nämligen för-

hållandet mellan det klassiska arvet och mötet med samtidens Grekland och grekiska folk.

För många var samtidens greker närmast degenererade avkommor till de forna grekerna. En del visade större vilja att se något nobelt i de grekiska profilerna, medan andra föredrog att hålla sig till sin hemma förvärvade klassiska bildning, utan att störas av samtiden under sina vallfärder på klassisk mark. Greklandsresan var uppenbart oftare ett strövtåg på klassisk mark än det var ett strövtåg bland ett klassiskt folk. Det förefaller tydligt att den filhelleniska ideologin hade konkurrens av det sena 1800-talets folk- och rasstereotyper. Den fysiska kontakten med Grekland handlar ofta om olidlig värme, smuts, oreda, kaos och potentiellt skurkaktiga mörkbuskiga greker.

Denna ambivalens framgår i Erkki Sironens artikel om Oskar Emil Tudeer. Den trettioåriga filologen och senare professorn i grekiska och grekisk litteratur vid Helsingfors universitet målar på 1880-talet lyriskt upp litterära bilder om söderns ymniga värme, ”doftande blommor och glödande frukter”. Samtidigt redogör han för sitt umgänge bland tyska arkeologer och andra medlemmar av den internationella akademiska kåren. Mötet med det grekiska folket förblir tafatt och han medger sin ”ringa talang för att komma i samspråk med folk af annan bildningsgrad”. Det är i det grekiska landskapet Tudeer finner inspiration till en subtil högstämndhet i klassisk anda, medan mötet med folket beskrivs delvis i god ton men i en klart lägre stil. Ibland tycker han sig finna fornhelleniska ansiktsformer och skärgårdskvinnors klassiska skönhet, medan vissa episoder får Tudeer att framstå som sin tids kapten Haddock vad gäller fantasifulla invektiv och politisk inkorrekthet. Samma fenomen beskrivs av J u s s i K o r h o n e n, som skriver om fotografen Into Konrad Inha som besökte Grekland 1897. Såsom Korhonen konstaterar impregneras Inhas text av ett tidstypiskt och rätt kärvt rastänkande. Han dryftar frågor kring rasblandning och blodets renhet hos den grekiska landsortsbefolkningen, och kommer bl.a. till slutsatsen att den forna grekiska livligheten, glädjen, lekfullheten och intelligensen under ”den turkiska perioden av slaveri” hade förvandlat greken till både slug och svekfull. Liksom så många andra Greklandsresenärer upplevde Inha paradoxen mellan sökandet efter det klassiska Grekland och mötet med något som uppfattades som en underutvecklad europeisk periferi.

Tudéer och Inha liksom också Jac. Ahrenberg, äventyraren John Nylander, idrottarna Verner Järvinen och Verner Weckman, var alla resenärer av sin tid. Detta betyder att de uppfattade sig som en del av en i första hand maskulin europeisk resepraktik. Grekland representeras och översätts med en patroniserande självklarhet. Detta förhållningssätt grundar sig på tidens allmänna västerländska självbelåtenhet och i dessa fall kryddat med ett stänk av nordlig hybris i ångkraftens och elektricitetens tidevarv. Detta är allmänt i reseskildringar vid denna tid och fenomenet sipprar tydligt fram i den rika mängd citat som boken erbjuder. Detta kunde sammantaget ha utvecklas mera av bokens skribenter. I många artiklar låter man fenomenet dyka upp indirekt

genom citat – i några fall alltför många, långa och tätt förekommande – i vilka resenären själv för sin talan utan att skribenten ger en förtydligande tolkning eller ett abstraherande sammanhang. I andra fall är texterna alltför bundna vid källmaterialet på ett sätt som dels åstadkommer en obalans mellan viktig och mindre viktig information och dels bidrar till en onödigt låg abstraktionsnivå. Mycket beskrivs, men lite mera kunde analyseras med forskarens egna ord och begrepp. Vad betyder det att Inha säger att grekerna är mycket vidskepliga? Vilken tidsbild kunde man utmåla av de unga frivilliga soldaterna som år 1897 utropar "*Vive la Guerre!*"? Vilka slutsatser kan man dra av att Jac. Ahrenberg utropar: "Här nere är det [...] lif och rörelse, utan fennomani och käbbel"?

Förmågan till objektiv betraktelse i beskrivningar av kulturmöten har av hävd inte varit självklar, och ofta leds tolkningen av nationella undertoner. Ivern att berätta historien om "våra gossar på världen", skapar en förfelad subjektivitet där forskaren/skribenten ingår förbund med sin historiske landsman eller landsmaninna och läser källtexterna genom en lins av identifiering, samhörighet och empati. Då blir reseskildringsanalysen ett slags Asterixäventyr där våra hjältar gång på gång klarar sig ur knipan, de är ju trots allt finländare! I K e n t h S j ö b l o m s i sig underhållande, informativa och på noggranna källstudier baserade artikel om några finska idrottars olympiska äventyr 1906 framgår något av denna tendens. De finska sportgossarnas bravader med småpetiga svenskar som protesterar mot stiltbrott, brottaren Weckman som är tvungen att lägga sin motståndare på rygg två gånger p.g.a. en inkompetent österrikisk domare, vimsiga tullinspektörer etc., faller kanske litet in i denna stil. Sjöbloms utgångspunkt är idrottshistorisk, och analysen hänger därför naturligt samman med den finska idrottens och den finska nationens synlighet i en politiskt delikat period, men trots detta kunde man också här efterlysa en större lyhördhet för en mångsidigare analys av kulturmöten.

En annan tendens i skribentens förhållande till forskningsobjektet som jag ställer mig frågande inför gäller namn. Skall forskaren vara du med forskningsobjektet? När Björn Forsén skriver om Wilhelm och Castalia Lagus vardagsliv i Athen med sina sorger och glädjeämnen – här saknas verkligen inte dramatik då dottern dör som spädbarn! – låter det inte konstigt att tala om Wilhelm och Castalia. Däremot är det mera problematiskt i S u s a n n e C o n c h a E m m r i c h s artikel om arkitekten samt konst- och kulturpolitikern Jac. (Johan Jakob) Ahrenberg. Skribenten beskriver Jac.:s äventyr och det blir en nästan komisk obalans i meningar som: "Jac. och Schliemann hade råkat varandra i Stralsund i början av 1870-talet och Schliemann hade då bjudit Jac. till sitt hem i Athen." (s. 89.) Varför inte Ahrenberg? Den intimitet till forskningsobjektet som skribenten signalerar blir här du-biös, vilket är onödigt då artikeln annars är läsvärd och av god kvalitet. Trots att det bara är en detalj, blir det störande för helheten att man refererar till en aktör i 1800-talets offentlighet med förnamn; vi läser inte heller om

Henriks, Hans Christians, Zacharias, Johan Vilhelms och Augusts resor på kontinenten.

Analysen av kulturmötet når sammantagen en högre form av abstraktion och analys i de artiklar som behandlar de finska 1900-talsresenärerna. Möjligtvis beror det på att några av artiklarna är skrivna av litteraturvetare som Hannu K. Riikonen och Thomas Henrikson. En annan driven skribent är författaren Benedict Ziliacus, som behandlar sin fars Emil Ziliacus Greklandsskildringar. Ziliacus skildringar utgör en slags bas för nästan samtliga finska Greklandsresenärer under 1900-talets första hälft och före massturismens tid. Hos ovan nämnda artikelförfattare framgår paradoxen med Grekland tydligare och kanske mera medvetet. ”Själva staden, det moderna Sparta, blir förstås en antiklimax”, skriver Benedict Ziliacus om sin fars möte med en av den klassiska historiens platser. Mindre lyckad är kanske i detta sammanhang Ziliacus ingående dryftande kring kvaliteter och brister i faderns skildringar. Detta är inte nödvändigtvis en orimlig frågeställning, men själv hade jag i detta sammanhang varit mera intresserad av att läsa om mötet med Grekland. Överlag motsvaras tanken i bokens titel, *Det svunna Grekland. Finska reseskildringar från tiden före massturismen*, inte alltid så väl i artiklarna. Det handlar oftare om resenärerna än om resenärens text och skildring i sig, och många artiklar inleds med en rätt konventionell biografisk skiss innan man kommer till själva reseskildringen.

Förhållandet till den klassiska kulturen fick ny aktualitet efter första världskriget, med 1920-talets nyklassicistiska arkitektur och den nya och moderna men samtidigt klassisk-estetiserande kroppsuppfattningen. I Kim Björklunds artikel om Hilding Ekelund får läsaren en insikt i hur en arkitekt på 1920-talet kunde varva pittoreska bergsvandringar och studier av klassisk arkitektur med biografbesök. En med Ekelund samtida 1920-talsresenär är V. A. Koskenniemi, vars skildring *Suvipäiviä Hellaassa* (Sommardagar i Hellas) från 1927, hör till den unga finska republikens litterära kanon. I Hannu K. Riikonens artikel öppnar sig Koskenniemis Greklandsodysseé på ett mångbottnat sätt. ”Han ser på berget Parnassos – oavsett om det var Parnassos eller ej – genom tågfenstret [...]”, skriver Riikonen och fångar essensen i resan till Grekland. Riikonen sätter Koskenniemis reseskildring i en mångsidig litterär kontext, och kedjan resenär–författare–text–resemål bearbetas med hög analytisk medvetenhet och abstraktionsnivå. Hannu K. Riikonens andra artikel i boken behandlar författaren och teatermannen Arvi Kivimaas resa till Grekland 1956. Riikonen kan sin postkoloniala litteraturanalys då ha släpper loss hemmarecensenten Edwin Linkomies (samme Edwin Flinck som hade rest tillsammans med Koskenniemi 1927) att år 1957 dryfta kring grekernas rasliga degeneration, ”kulturens stelnande under den bysantinska tiden” och ”slaveriet under den turkiska tiden”. Överlag bör Riikonens två artiklar ännu berömmas för mångfalden av intertextuella referenser där många andra i antologin behandlade resenärer samt senare författare och forskare passerar revy.

I bokens sista artikel behandlas Göran Schildt av litteraturvetaren Thomas Henrikson. Göran Schildt är kanske också den siste representanten för den gamla skolan, som kombinerade akademisk ambition, fritt äventyr och vardagskostym före massturismens tid. Vad som är slående i Henriksons beskrivning av Schildts Greklandsbild är att temat egentligen är det samma som det hade varit sedan tidigt 1800-tal: paradoxen mellan idealet och den fysiska verkligheten. Denna paradox löser resenärerna ofta på ett ganska nordiskt sätt genom att finna det försonande i naturens storslagenhet. Den klassiska anden finns i Medelhavspanoramata, i solnedgången, i fruktträdgården, i bergssilhuetten, i ruinen, i grekens skarpa och stolta ansiktsprofil. Resten finns i litteraturen. För Schildt finns också en klar moralisk dimension; Grekland lär honom livets lycka och balans efter krigets traumatiska upplevelser. *Hybris* och *Nemesis* regerar i den kosmiska ordningen, och Schildt befinner sig i en ambivalent homerisk vagabondverklighet ombord på ketchen *Daphne*, samtidigt som andra världskrigets efterskalv i form av lokalt vapenskrimmel på Balkan och i Levanten rapporteras i radion.

Avslutningsvis kan man konstatera att föreliggande antologi är en ambitiös och välkommen forskningsinsats. Styrkan ligger i omväxlingen och mångsidigheten, som ger läsaren en sammantaget mycket diger bild av ämnet finska resenärer i Grekland. Svagheten ligger, som så ofta annars i omfattande antologier, i en viss ojämnhet vad gäller texternas kvalitet och skribenternas metodologiska ansatser och förmåga. Med detta menar jag inte att det borde finnas någon gemensam metod i sig för bokens alla skribenter. Snarare syftar det på att en del av skribenterna omfattar centrala element i gängse akademisk reselitteraturforskning med en självklar habilitet, medan andra verkar reflektera mindre kring reseskildringen som källa inom historie- och kulturforskning. Detta resulterar i en viss inre obalans, som dock inte fräntar boken dess otvivelaktiga förtjänster.

Peter Stadius

Perversioner och modernisering i Sverige

Jens Rydström, *Sinners and Citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950*, 416 s., ill., The University of Chicago Press, Chicago and London 2003.

Dagens Sverige är ett av världens mest liberala samhällen, men även i folkhemmet utgör sexualitetens närhistoria ett problematiskt kapitel. Jens Rydström visar detta genom att dra en parallell mellan de öden som drabbade homosexuella och utövare av tidelag under slutet av 1800-talets och början av 1900-talet.

Homosexualitet och tidelag uppräknas bland dödssynderna redan i Mose lag, och sanktioneringen av dem har en lång gemensam historia bakom sig som löper via samma bibelställen, lagparagrafer och diagnoser. I Sverige (och Finland) har utövare av tidelag förföljts strängare än i något annat kristet land. Ännu på 1700-talet, under upplysningens tidevarv, ledde detta brott till hundratals avrättningar. Ända in på 1920-talet väcktes det fler åtal för tidelag än för homosexualitet, vars kriminalisering framskred mer obemärkt. Rydströms bok börjar i slutet av 1800-talet, då jurister och läkare småningom började ta sig an homosexuella handlingar.

I lagstiftningen i de flesta europeiska länder har både tidelag och homosexualitet genom tiderna förbundits med den gammaltestamentliga termen *sodomi*. Rydströms ambitiösa utgångspunkt är en jämförelse mellan dessa rättshistoriska kusiner inom den kulturella kontexten för samhällets modernisering. Han analyserar Michael Foucaults berömda teori om hur synen på sexualiteten övergått från juridiskt förbjudna handlingar till medicinskt marginaliserade identiteter. Ett studium av tidelaget och homosexualiteten belyser effektivt denna struktur: det handlar ju om fenomen som man på 2000-talet knappast skulle komma att tänka på i samma andetag. Hur mentaliteten i Sverige förändrats är ett intressant exempel ur internationellt perspektiv, och det inte bara för att tidelag under förindustriell tid endast där utgjort ett kriminalpolitiskt stort problem. Landet industrialiserades och urbaniserades i snabb takt från och med slutet av 1800-talet, vilket samtidigt innebar förändringar av kulturell, politisk och trafikmässig natur. Frågan gäller hur inställningen till sexuella marginalfenomen förändrades i och med att ett perifert agrarsamhälle över ett par generationer omvandlades till en modern välfärdsstat.

I 1800-talets agrarsamhälle var tidelag en skamfylld men välkänd företeelse. Åtminstone på landsbygden hade det uppstått en subkultur bland pojkar och ynglingar, i vilken man ofta initierades gruppvis. Påståendet kan verka överdrivet, men stöds av ett rätt övertygande källmaterial. Rydström ger sig ändå inte in på några gissningar om hur många procent av de svenska männen som hade erfarenhet av den absurda handlingen. En sådan utgångspunkt skulle vara omöjlig, vilket hans jämförelseobjekt visar.

Homosexualiteten förblev under förindustriell tid ett osynligt tabu. Den lag som stiftades i slutet av 1800-talet tillämpades närmast på manliga prostituerade eller pedofiler. De fall som togs upp i rätten skulle idag ofta klassificeras som sexuellt utnyttjande. Detta påvisas av de stora skillnaderna i ålder eller samhällsställning. Homosexuella subkulturer föddes under slutet av 1800-talet med början i Stockholm, Göteborg och Malmö, där befolkningmängden medgav anonymitet och kontaktnät mellan ödeskamrater. Rättsfall blev vanliga först på 1920-talet. Även då uppmärksammade polisen bara de grövsta fallen. Par som förde ett tillbakadraget liv störde inte samhället eller sin omgivning.

Utanför rättssalarna förblev homosexualiteten länge ett för majoriteten av befolkningen avlägset fenomen, som det inte talades eller skrevs mycket om. Tystnaden bröts bara av enstaka originella författare och utrikesnyheter, framför allt skandalen i Tyskland kring Philipp Eulenburg, som avslöjades 1906. Från och med 1920-talet ledde polisens verksamhet till flera arresteringar men aldrig till masshysteri av ett slag som kunde kallas förföljelse. På individuell nivå betraktades fenomenet närmast som ett medicinskt problem. Iband var de som fick diagnosen homosexuella i själva verket hermafroditer, vars identitet var problematisk inte bara för myndigheterna utan även för brottslingarna själva. Medikaliseringen medförde ingen lättnad för de homosexuellas del, snarare tvärtom. De kunde dömas till vistelser på sinnessjukhus vilka var längre än fängelsestraff.

I slutet av 1800-talet var tidelag klart den mest kända "naturvidriga" formen av sexualitet. Sjuuttio år senare hade den i det närmaste försvunnit ur folks medvetande. Ur Sveriges brottsbalk avlägsnades tidelag år 1944, samtidigt som homosexuella förhållanden mellan vuxna människor avkriminaliserades. Under följande årtionde växte sig medborgarrörelserna för sexuella minoriteters rättigheter starkare. Tidelaget förblev ett marginellt fenomen i de offentliga debatterna, trots att det historiskt sett varit ett mycket allvarligare problem än homosexualitet. Varför glömdes tidelaget bort? Enligt Rydström lämnade förståelsen av sexualiteten som antingen heterosexuell eller homosexuell inte utrymme för tidelaget som en självständig perversion, utan endast som ett mentalt problem. Rydström anser att denna urgamla styggelse aldrig blev en del av moderniteten, utan föll i glömska med det agrara samhälle som försvann. Slutsatsen är litet förhastad, eftersom en kriminalisering av tidelag åter debatterats i Sverige under 2000-talet. Särskilt *Miljöpartiet de Gröna* bekymrar sig ur djurskyddssynpunkt för spridning av pornografi av detta slag på internet.

Rydström granskar attitydförändringar genom institutioner. Hans påpekande om kyrkans centrala roll är viktig. Under tidigare århundraden hade Bibeln varit den viktigaste auktoriteten i bestämningen av vad som är en onaturlig sexualitet. Väckelserörelserna motiverade en del bekännelser, men i övrigt kom de religiösa synpunkterna alltmer att träda i bakgrunden på 1900-talet. Statskyrkan tog inte alls ställning i fråga om homosexualitet, utan

valde att koncentrera sig på motståndet mot abort och andra frågor som upplevdes vara mer aktuella.

Rydström betonar på flera ställen att världsbilden blev vetenskaplig och framför allt medikaliserad. Analysen av de handlingar som enligt detta synsätt klassades som perversioner erbjuder en värdefull infallsvinkel. Vid sekelskiftet 1800–1900 diagnostiserade många rättspsykiatrer dem som ägnat sig åt tidelag som mentalt efterblivna eller moraliskt outvecklade individer. Källkritiskt lägger Rydström märke till att utövarna av tidelag inte nödvändigtvis var galnare än homosexuella eller andra kriminella, utan att det handlar om att deras domare och läkare började leta efter en förklaring i form av psykiska störningar.

Sinners and Citizens refererar till samtida teorier förklarade orsakerna till en onaturlig sexualitet. På slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var masturbation tabu i Sverige liksom på andra håll i Europa och omgavs av skrämmande medicinska bevis. Anakronistiskt sett kunde man tänka sig att förbudet mot självtillfredsställelse ledde till en uppdämning av ynglingarnas sexuella frustrationer, som sedan fick dem att hänge sig åt allvarligare slags försyndelser. Så skedde antagligen, men läkarnas och psykiatrernas kausala diagnoser går i motsatt riktning. Ända till 1930-talet ansågs masturbation – inte avhållsamhet från det – vara den främsta orsaken till perversioner som tidelag och homosexualitet.

Svenska undersökningar grundar sig ofta på mycket omfattande juridiskt källmaterial. Åtminstone fram till år 1809 torde det inte föreligga någon skillnad till finska förhållanden som beror på metodologiska orsaker, utan skillnaderna beror på att det svenska materialet finns i kartotek som är enklare att använda. Jens Rydströms källor är rent ut sagt rekordartat rikhaltiga. Han har samlat in över 2 300 rättsfall. Enligt svensk lag är materialet offentligt, men etiskt sett ger det huvudvärk åt den forskare som utnyttjar det. Forskningsobjekten består av människor, vars nära anförvanter ännu lever. Rydström har valt att skriva ut så gott som allt utan att censurera. I de fall som beskriver tidelag besparas läsaren inte ens de mest upprörande anatomiska detaljer. Den intima frågeställningen kräver säkert detta slags linje-dragning, och Rydström får ut mycket av sitt material utan att det inverkar negativt på bokens vetenskapliga intryck. Även bortsett från de juridiska källorna är källförteckningen lång och kulturhistoriskt intressant: sjukjournaler, tidningar, dagböcker, privata brev, och så vidare.

Det är en krävande uppgift att samla så mångskiftande fenomen och en sjuttioårig historia inom samma pärmar. Rydström har lyckats avgränsa sitt ämne på ett berömligt sätt. På vissa punkter skulle en finsk läsare ändå ha önskat sig en bredare bakgrund. Rydström kommenterar mycket sparsamt den allmänna utvecklingen i Sverige på sexualmoralens område. För att förstå inställningen till tidelag och homosexualitet skulle det var viktigt att veta hur svenskarna i början av 1900-talet förhöll sig till utomäktenskapliga heterosexuella förbindelser. Det var väl den överlägset vanligaste formen av avsteg

från den sexuella normen, och attityden till detta slags överträdelser styrde således även perversionernas historia.

Rydström spinner en tråd utgående från tidelaget som begrepp, vilken leder till en förståelse av hur sexualiteten uppfattades i ett bredare perspektiv under 1900-talets början i Sverige. Den centrala tankegången står och faller med frågan om det fanns ett avgörande samband mellan tidelag och homosexualitet i moderniseringsprocessen. Tesen fungerar såtillvida att den rättsliga tradition som går tillbaka till medeltiden i fråga om tidelagsbrottet påverkade domarna mot homosexuella på 1900-talet. På detta ger Rydström ett förbluffande exempel. Rättslärdade hade under århundraden funderat på vad man borde göra åt det djur som varit delaktigt i tidelaget. Enligt Mose lag skulle det ovillkorligen dödas. Ännu på slutet av 1700-talet avrättades detta "oskjäliga kreatur" offentligt tillsammans med den som legat med det. Så småningom frångicks denna praxis och djuren kom att klassas skuldlösa, eller på sin höjd orena. I fråga om homosexuella handlingar tillämpades exemplet så att den passiva parten – minderårig eller på annat sätt utnyttjad – förklarades helt skuldlös, vilket internationellt sett inte var en självklarhet.

På mer osäker grund vilar Rydströms försök att placera förändringen i ett större perspektiv på svenskarnas sexualitet. För den gammaltestamentliga sodomin, som omfattade både tidelag och homosexualitet, krävdes i det förindustriella samhället att penetration ägt rum. Utan detta drag kunde ingen fällande dom för tidelag avkunnas. I frågan om det andra slaget av sodomi, homosexualitet, ser man från och med början av 1900-talet bevismaterialet i form av "ömsesidig masturbation", vilket rättslighistoriskt betraktat utgjorde ny källa till fasa. Av sina upptäckter drar Rydström slutsatsen att den sexuella diskursen utvecklades "*from a rural penetrative paradigm toward an urban masturbatory paradigm*". Tanken är inte helt lätt att förstå. Ett paradigm är ett mångtydigt och en aning abstrakt ord. Psykiatrer och rättslärdade jämförde utan tvekan homosexualitet med tidelag. Men det är mer ifrågasatt om parallellen påverkade den allmänna opinionen eller de avvikande individernas självförståelse. Med ett paradigmskifte menar Rydström knappast att det skulle ha skett revolutionerande förändringar i folks sexuella beteende. Väl så, eftersom det skulle krävas empiriskt bevis för tankegångar i denna riktning, t.ex. i form av anonymt besvarade gallupundersökningar, vilket knappast fanns att tillgå i början på 1900-talet.

Även om en del slutsatser får det att gå runt i huvudet på en, är Rydströms text överlag konkret jämfört med genren sexualitetens historia, som ofta tyngs ner av en vidsträckt terminologi och en teoretisk grund som är okänd utanför specialisternas krets. Rydström skriver klart och begripligt, och hans text är koncis och levande. Han använder sig flitigt av ordagranna samtida citat som rycker läsaren med sig, trots att översättningen av t.ex. subkulturens språkbruk till engelska varit ett krävande företag. I beskrivningarna litar Rydström på exemplens styrka. Han redogör för enskilda fall, som t.ex.

hur ett homosexuellt kontaktnät uppstod i ett litet stationssamhälle, eller för enskilda upprörda ögonvittnesskildringar av en tidelagsakt. Olika miljöskildringar ger också upphov till starka tidsbilder. *Sinners and Citizens* gör bl.a. en avstickare till hemlighetsfulla ceremonier i universitetsmiljö och brutala hierarkier på bruksorterna. Rydström visar hur uppfinningar som t.ex. tåget, telefonen och cykeln hjälpte homosexuella att lättare knyta kontakter, eller hur den elektriska belysningen ökade risken för upptäckt vid tidelag och hur det allmänna bruket av skrivmaskinen bidrog till ett växande källmaterial. Utmärkta iakttagelser, och inte alls så självklara när man rör sig bland teman där forskaren lätt förrirrar sig till att endast förklara ett större paradigmskifte. Om man väljer läsa skildringarna som belägg för Rydströms teori eller som miniatyrberättelser av allmänmänskligt intresse får var och en själv avgöra.

Teemu Keskisarja

Finländsk antisemitism dokumenterad

Jari Hanski, *Juutalaisviha Suomessa 1918–1944*, 448 s., ill., Ajatus Kirjat, Helsinki 2006.

Antisemitismen har visat sig vara ett spöke som är betydligt mer långlivat än vad många tänkt. Efter att Förintelsens fasor hade avslöjats var judehatet inte längre salongsfäligt, men det dog aldrig. I takt med att konflikten i Mellanöstern fördjupats har det igen dykt upp också i Europa. Bland muslimska invandrare i Europa förekommer i dag inte bara förståelig bitterhet och kritik gentemot Israel utan också en vid repertoar av klassiska antisemitiska föreställningar.

Samtidigt som debattens vågor ibland går höga gällande gränsen mellan legitim kritik av staten Israel och antisemitism, blomstrar det vetenskapliga studiet av judehatet och dess historia. Det finns åtskilliga undersökningar av antisemitismen såväl generellt som i olika länder och tidsepoker. I Finland har det aldrig funnits många judar, och antisemitismen har inte varit något stort eller betydelsefullt fenomen. Det är förmodligen orsaken till att Finland länge utgjort en vit fläck då det gäller studiet av judefientligheten. Så är det dock inte längre.

Jari Hanski disputerade i april 2006 i politisk historia vid Helsingfors universitet på en avhandling om den finländska antisemitismen. Den tillhandsvarande boken med från avhandlingen något avvikande titel skiljer sig i övrigt från avhandlingen endast på två punkter: inledningskapitlet har förkortats, och utlämnandet av judar till Tyskland under andra världskriget behandlas mer utförligt. Hanski begränsar sin undersökning till tidsperioden 1918–1944. Det första året är tidpunkten då Finlands judar beviljades medborgerliga rättigheter, det senare då fortsättningskriget avslutades. Det material författaren använder är huvudsakligen tidskrifter. Han har gått igenom inte mindre än 431 olika tidskrifter från denna period och därtill över 130 böcker. Det är alltså fråga om en mycket gedigen undersökning.

Boken inleds med två bakgrundskapitel. I det första (s. 9–32) beskriver Hanski antisemitismens historia – här bygger han huvudsakligen på Eero Kuparinen's *Aleksandriasta Auschwitziin: antisemitismin pitkä historia* (1999) – samt redogör kortfattat för existerande litteratur och utgångspunkterna för sin egen undersökning. I det andra (s. 33–60) behandlar han judarnas historia i Finland fram till 1918. Här bygger han på Taimi Torviniens *Kadimah! Suomen juutalaisten historia* (1989).

När Hanski redogör för och analyser sitt material gör han det tematiskt. Först behandlas den religiösa judefientligheten (s. 61–119). Den kristna kyrkan var ju under sekler den främsta agenten för antisemitism, men under den tidsperiod som det här är fråga om hade den religiöst grundade jude-

fientligheten förlorat i betydelse, och de flesta kyrkor hade i varje fall i viss mån börjat se över sin inställning till judendomen. I Finland var det mycket få kyrkliga personer som uttalade sig klart judefientligt, och de hörde alla politiskt hemma på den yttersta högerkanten. Helhetsbedömningen av den finländska kristenhetens inställning till judarna är att den kunde vara präglad av fördomar och bristande förståelse men att den inte var uttalat negativ. Vid sekelskiftet hade majoriteten i prästeståndet motsatt sig medborgerliga rättigheter för judarna, alltså innebar kyrkans inställning till judarna det självständiga Finland ett klart steg framåt.

Betydligt viktigare än den religiösa antisemitismen var den ekonomiska, som Hanski analyserar i följande kapitel (s. 120–180). Under medeltiden föddes stereotypen om juden som ockrare, och från och med 1800-talet var den hänsynslösa judiska bankiren en central figur i den antisemitiska världsbilden. I Finland frossade de högerextremistiska tidskrifterna i att framställa judarna som oärliga affärsmän samt i att måla upp hur det internationella judiska kapitalet höll världen i ett järngrepp. Olika länders regeringar, också Finlands, påstods stå i skuld till judarna och därför dansa efter deras pipa. En intressant iakttagelse är att det faktum att de judiska affärsmännen i Helsingfors var svensktalande ytterligare bidrog till att göra dem motbjudande i de finska antisemiternas ögon. Antisemitism sammanföll vid denna tid ofta med språkhets och frimurarhat.

Högerextremisternas viktigaste argument i kampen mot judarna var att dessa var i maskopi med bolsjevikerna. Den påstådda judisk-bolsjevikiska sammansvärjningen mot Tyskland var ju en av hörnstenarna i den nazistiska världsbilden. I Finland var meningsfränderna inte sena att utnyttja samma föreställning (s. 181–262). Det var dock endast nazistiska och andra högerextrema grupper som lyfte fram detta tema i Finland. Till påståendena hörde bl.a. att kommunismen var judenhetens skapelse, att Sovjetunionen helt och hållet styrdes av judiska bolsjevik och efter 1941 att judarnas stora inflytande i Storbritannien och USA var orsaken till att dessa länder allierat sig med Sovjet. Ingen kunde dock utpeka en enda finländsk jude som skulle ha varit kommunist, så de anklagade var alltid kollektivet ”den internationella judenheten”. Den finländska socialdemokratin fick också sin släng av slevan för att den gick i ”judemarxismens” ledband.

Bokens längsta kapitel har Hanski gett rubriken ”den internationella juden” (*Kansainvälinen juutalainen*, s. 263–403). I det behandlar han bl.a. det kända falsariet *Sions vises protokoll*, som utkom i Finland i både svensk (fyra versioner 1919–1924) och finsk översättning (fem versioner 1920–1943). De finländska antisemiterna hävdade också att judarna utövade sitt negativa inflytande genom olika internationella rörelser, såsom Nationernas Förbund, Jehovas Vittnen, adventismen, Frälsningsarmén, paneuropatanken, skandinavismen och den ekumeniska rörelsen. I särställning stod dock frimurarna, som i antisemitismens historia ofta sammankopplats med judarna och som de högerextrema tidskrifterna betecknade som ”judarnas förlängda arm”. Av

någon anledning behandlar Hanski i detta kapitel också hur judarna avbildades i karikatyrer.

I ett kort avslutningskapitel (s. 404–413) utvecklar författaren den slutsats hans undersökning kommit till och som han noterat redan tidigare: antisemitism var ett marginellt fenomen i Finland under denna tid. Av sammanlagt 431 tidskrifter som undersöktes var det 69 som åtminstone en gång innehöll judefientligt material. De tidningar som upprepade gånger och med stor emfas skrev antisemitiskt var alla nazistiska eller annars högerextrema. Här utmärker sig tidskrifter som *Herää Suomi*, *Siniristi*, *Hakaristi* och *Tapparamies*. En central roll i utgivningen av antisemitisk litteratur hade föreningen Viitasaaren isänmaalliset kansalaiset med kyrkoherde Matti Jaakkola som förgrundsfigur samt förlaget Vasara som grundades 1931 av jägarmajor Gunnar von Hertzen och apotekare Y. W. Jalander. Boken avslutas med en bibliografi (s. 414–442) och ett namnindex (s. 443–448).

Den stora förtjänsten med denna bok är att författaren gått igenom ett väldigt material och i det dokumenterat antisemitiska element. Det är fråga om ett mycket tidskrävande arbete som all senare forskning i detta ämne kan bygga på. För detta förtjänar Jari Hanski en stor eloge.

Bokens huvudsakliga svaghet är en bristande kontextualisering. Författaren påpekar att det antisemitiska materialet i finländsk press var importgods, huvudsakligen från Tyskland. Någon mer grundlig analys av vilka inspirationskällorna var, hur dessa användes eller hur den finländska situationen påminde eller avvek från situationen i liknande länder görs aldrig. Jämförelserna med andra länder är sporadiska och osystematiska. Ett typiskt exempel är då Hanski skriver att påståendet att judarna levde på andras bekostnad också förekom i bl.a. Norge (s. 164). Varför just Norge nämns här är förbryllande, eftersom denna anklagelse framfördes i alla länder där antisemitism förekom.

Ibland förekommer felaktigheter i vissa faktapåståenden. Tyskland på hebreiska heter *Ashkenas* (s. 14) och *kadosh* betyder ”helig”, inte ”martyr” (s. 104, n. 93, *kiddush ha-Shem*, att helga Guds namn, är däremot ett uttryck som också täcker martyrskap). Det stämmer inte att uppdelningen av världens judar i ashkenaser och sefarder skulle ha förlorat sin betydelse (s. 15), och judarna fördrevs inte från Portugal på 1500-talet (s. 33, n. 2) utan år 1497. Hanski är väl medveten om att påståendet att Himmler under sitt besök i Finland sommaren 1942 skulle ha haft med sig en lista över Finlands judar är en skröna. Däremot är han helt okritisk till historien om att statsminister Rangell under samma besök skulle ha sagt till Himmler: ”Wir haben keine Judenfrage.” (s. 359.) Den enda källan till denna händelse är Rangells memoarer. Hanski har också varit slarvig då det gäller förhistorien till staten Israels födelse. Han hävdar att det på 1800-talet som mest fanns 10 000 judar i Palestina och vid första världskrigets slut 56 000 (s. 76) samt att deras andel 1924 var tio procent (s. 81). Även om det råder viss oenighet om de exakta siffrorna är alla dessa i underkant.

De här bristerna förtar inte helhetsintrycket. Det är en gedigen undersökning som visserligen inte kommer till överraskande resultat. Men också studier som bekräftar det vi vetat eller anat är viktiga. Jari Hanski har gett forskningen om den finländska antisemitismen ett värdefullt och bestående bidrag.

Svante Lundgren

Svensk kurirverksamhet under andra världskriget

Jozef Lewandowski, *Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942*, 342 s., ill., Atlantis, Stockholm 2006.

Under 1920-talet ökade handeln mellan Polen och Sverige betydligt. Ett flertal svenska företag, bl.a. koncernen L. M. Ericsson, Ivar Kreugers tändstickskoncern STAB och maskintillverkaren ASEA valde att etablera verksamhet i Polen. Före den tyska invasionen i september 1939 fanns det några tiotal svenska företag i Warszawa, och kring dessa hade det bildats en liten "svensk-koloni". På en lista över svenskar i Warszawa och Radom vid krigsutbrottet nämns 45 personer, däribland journalister, diplomater, tjänstemän och representanter för företag samt de familjemedlemmar som inte skickats hem till Sverige. Det totala antalet svenskar var större eftersom sådana personer som inte hade någon kontakt med beskickningen eller som hade polskt medborgarskap inte upptogs i förteckningen. Några av svenskarna i Warszawa kom att spela en viktig roll i den polska motståndsrörelsens kontakter till väst och till de allierade. Om dessa svenskar och deras arbete handlar Jozef Lewandowski's bok *Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942* (2006). Titeln är anspråkslös: Lewandowskis bok handlar inte bara om "svenska förbindelser" utan om svenskar som själva på olika sätt, främst i egenskap av kurirer, assisterade motståndsrörelsen. Dessa svenskar och deras arbete har rönt mycket litet uppmärksamhet i Polen, och inom den svenska historieforskningen har de varit helt osynliga.

Knutpunkt Stockholm inleds med ett förord av Peter Englund, tidigare elev till författaren. Englund beskriver inledningsvis sina personliga upplevelser av Jozef Lewandowski som lärare i Uppsala varefter han ger en översikt över Lewandowskis bakgrund. Lewandowski föddes år 1923 i Polen i en judisk familj. Efter den tyska invasionen blev familjen tvungen att fly österut, till Sovjetunionen. Då tyskarna sommaren 1941 gick in i Sovjetunionen försökte Lewandowski ta värvning i exilarmén men ratades, enligt honom själv p.g.a. hans judiska ursprung. Hans föräldrar och hans syster skickades till ett kollektivjordbruk i Uzbekistan där föräldrarna omkom p.g.a. svält. Systemen överlevde och tog sig senare till Palestina. I början av september 1944 blev Lewandowski bestulen på sina handlingar, och för att få nya begav han sig till en militär myndighet. Där ombads han uppge sin nationalitet, och han bestämde sig för att anteckna sig som polack, väl medveten om att detta innebar att han omedelbart skulle bli inkallad. Efter kriget gjorde han karriär i den polska armén. Under denna tid började Lewandowski ägna sig åt historia, och han disputerade år 1961 vid universitetet i Warszawa. Han riktade i sin forskning in sig på Östeuropa och dess nationella frågor. Lewandowski en-

gagerade sig i den polska reformrörelsen, men år 1969 blev han tvungen att lämna landet. Han kom till Sverige som politisk flykting och knöts till universitet i Uppsala där han undervisade fram till sin pensionering år 1988.

Jozef Lewandowski kom att intressera sig för Warszawasvenskarna efter att han kommit till Sverige och där fått motta en mängd tidningsurklipp, anteckningar och dagböcker av Julia Zielinska (Klette) som under kriget haft indirekt kontakt med svenskarna. Hon uttryckte en förhoppning om att Lewandowski skulle ta sig an ämnet, vilket han också gjorde. Nästan alla de svenskar som samarbetat med motståndsrörelsen var redan avlidna, men Lewandowski lyckades få tag i t.ex. Sven Norrman som varit chef för ASEAs polska dotterbolag. Det visade sig att Norrman fr.o.m. invasionen hösten 1939 fram till den 21 maj 1942 hade varit den viktigaste kuriren inom motståndsrörelsen.

De flesta svenskar evakuerades vid krigsutbrottet, men de första återvände av allt att döma i mitten av oktober, däribland just Norrman. Många av de återvändande, bl.a. legationssekreteraren Sven Grafström som återvände i mitten av november, var chockade över vad de mötte i det ockuperade Polen. Grafström var för övrigt en flitig dagboksförfattare, och hans dagböcker ger en belysande inblick i tillvaron under ockupationen. Sven Norrman var den förste av svenskarna att engagera sig i samarbetet med motståndsrörelsen – detta skedde redan i oktober 1939, och i slutet av år 1940 tog flera andra Warszawasvenskar kontakt med motståndsrörelsen. Det allt starkare engagemanget berodde av allt att döma på att tyskarna ockuperat Danmark och Norge och att hotbilden mot Sverige därmed förstärktes.

År 1972 reste Lewandowski till London för att besöka Mieczyslaw Thugutt som hade fungerat som kontaktperson i Stockholm för den civila delen av motståndsrörelsen. Thugutt visade Lewandowski en tjock volym med titeln *Redogörelse för situationen i Polen*. Alla texter i volymen hade smugglats ut av Norrman. I praktiken gick detta till så att Norrman fick texterna i form av preparerade filmer som han sedan gömde i t.ex. bokomslag, rakborstar eller klädfoder (dessa föremål skulle han ”överlämna” till någon som befann sig i Sverige). Så småningom utarbetade man också ett system med dubbelbottnade väskor. Också pengar smugglades in: i Norrmans fall ofta genom att han betalade ut pengar från företaget eller ur egen ficka då han var i Warszawa, och i Stockholm fick han sedan ersättning av polska källor. På samma sätt arbetade t.ex. Carl Herslow, som var direktör för det polska tändsticksmonopolet PMZ och som fungerade som generalkonsul i Polen mellan åren 1929 och 1940. Gestapo beräknade att svenskarna fört in 25 000 dollar till Polen, men enligt Lewandowski var summan betydligt större: det handlade om några hundra tusen dollar.

Av särskilt intresse är spridningen av information om Förintelsen. Enligt Lewandowski förenades svenskarna i Warszawa av en avsky inför nazismen, och de blev förstas också vittnen till ockupationsmaktens grymma behandling av judarna. Detta var antagligen den främsta orsaken till att Sven Norrman

och flera med honom valde att samarbeta med motståndsrörelsen. Den tidigare nämnde Herslow hade själv judiska medarbetare och ingrep till dessas försvar hos Gestapo. Genom att diskutera med tyskar, nazister och eventuella icke-nazister kom Herslow fram till att målet med förföljelserna var en förintelse. Svenskarna tog också upp den judiska frågan i ett meddelande till Thugutt som konstaterade:

Allt som händer med polackerna är enligt de svenska redogörelserna ingenting jämfört med de mardrömslika förhållandena i det judiska gettot. Detta är uppenbart, ty alla de tendentiösa och förljugna rapporterna där judarna i Warszawa tack vare sin religiösa organisation sägs klara sig bättre än polackerna är icke med sanningen överensstämmande. (s. 169.)

Lewandowski har också själv i det polska materialet i London funnit uttryck för åsikten om att det inte gick någon nöd på judarna.

Av intervjuerna med Norrman framgår att denne reagerade starkt på förföljelserna av judar, och han kom också att spela en viktig roll i spridningen av kunskap om Förintelsen. Den 9 juni 1942 höll den polske exilgeneralen Sikorski ett tal i BBC:s utlandssändningar. I talet informerade Sikorski i detalj om Förintelsen. Som utgångspunkt för Sikorskis uttalanden fungerade en handling som kallas Bunds andra brev (Bund var ett judisk-socialistiskt parti i Polen). Det första brevet var daterat den 16 mars 1942 och innehöll information om ett stort antal brott mot den judiska befolkningen. Författarna var själva judar, men enligt Lewandowski kunde inte heller de inse vidden av det som höll på att ske. Det andra brevet var skrivet två månader senare än det första, och det innehöll mer konkret information och upptog ett flertal brott som inte nämndes i det första brevet.

Hur Bunds andra brev förts ut till väst klarnade först när Lewandowski intervjuade Norrman år 1976. Det visade sig att Norrman hade kontaktats av två judiska män som bett honom att föra ut dokumenten via Stockholm. För att Norrman med egna ögon skulle få se vad som pågick smugglades han in i gettot i Warszawa. Ännu i mitten av 1970-talet var han ovillig att tala om det han hann se innan gettopolisen tvingade honom att lämna gettot. Informationen i Bunds brev ledde inte till något ingripande från de engelska och amerikanska regeringarna, men breven hade på sätt och vis ändå ett värde: "Efter den 9 juni 1942 kunde ingen av världens ledare ljuga och påstå att han inte visste, att han inte hade blivit informerad" (s. 244, Lewandowskis kursivering).

Svenskarnas förehavanden undgick inte Gestapo: i maj 1942 började svenskarna tilldra sig ett allt större intresse från tyskarnas sida. Den 5 juni utfärdade general Rowecki, aktiv inom motståndsrörelsen, en varning, och den 10 juni skickade Thugutt i Stockholm en varning till London. I denna uppgav han att Gestapo försökte få tag i Norrman och en annan av svenskarna. Båda två befann sig emellertid i Sverige. Trots varningarna återvände

Carl Herslow och Nils Berglind, chef för L. M. Ericssons filial i Warszawa, till Polen. Den 10 juli blev Berglind den förste svensken som arresterades. Under sommaren och hösten 1942 arresterades ytterligare sex svenskar, däribland Carl Herslow, och ett stort antal polacker. Arresteringarna innebar slutet för kurirverksamheten via Stockholm. Fyra av svenskarna, däribland Herslow och Berglind, dömdes till döden, men domarna verkställdes inte. I slutet av år 1944 frigavs de sista svenskarna, men många polacker dog under fångenskapen eller avrättades.

Arresteringen av svenskarna ger upphov till ett flertal frågor, t.ex. varför ingripandet skedde just i juli 1942 och hur Gestapo hade fått information om svenskarnas verksamhet. Lewandowski diskuterar flera möjliga förklaringar, bl.a. att tyskarna lyckades knäcka de polska chiffrerna eller att svenskarna lyckades göra det och att svenska spioner sedan gjorde informationen åtkomlig för tyskarna. Han avfärdar alla dessa versioner och presenterar i stället en egen förklaring där han utgår ifrån att Himmler och hans ministerium visserligen kände till att svenskarna förde med sig pengar till en del polacker, men att de inte såg verksamheten som något hot mot Tredje riket. I själva verket dröjde det länge innan man insåg vidden av svenskarnas handlande. Lewandowski lyfter i stället fram *”de större skeendena i det pågående kriget”* (s. 278). Han hävdar att beslutet om arresteringarna fattades av Ribbentrop, och att orsaken var att det läckt ut information om Förintelsen, information som *”bagatelliserades av Storbritanniens premiärminister Churchill och USA:s president Roosevelt; katolska kyrkan med påven Pius XII i spetsen reagerade inte heller. Den värderades dock högt av Hitler, Göring, Ribbentrop och Himmler. Den till och med övervärderades. Hitler och hans hantlangare oroade sig för vilken reaktionen skulle bli när exakt och trovärdigt material offentliggjordes. De förväntade sig inte att världen skulle ta lättsinnigt på Förintelsen”* (s. 278–279, Lewandowskis kursivering).

Lewandowski utgår i sin studie från ett stort källmaterial, och det framgår tydligt att författaren har stora kunskaper i ämnet. Boken är ett resultat av många års arbete: redan år 1979 gav han ut boken *Swedish Contribution to the Polish Resistance Movement during World War Two* som han betecknar som en preliminär version av sin forskning. Framställningen i *Knutpunkt Stockholm* är på många ställen mycket detaljerad, och det måste medges att denna detaljrikedom tillsammans med det stora antalet aktörer ställer rätt så stora krav på läsaren. Lewandowski fokuserar emellertid inte enbart på aktörerna, utan också på det sammanhang de ingick i. Läsaren får därför en kort men intressant inblick också i den polska allianspolitiken och den polska motståndsrörelsen. Upplägget är i första hand kronologiskt. Kapitlen kunde ha haft tydligare rubriker – en potentiell läsare som för första gången håller boken i sin hand kan t.ex. inte ana att kapitlet med rubriken *”Norrmans sista post”* handlar om hur informationen om Förintelsen spreds till omvärlden. Ett särskilt omnämnande förtjänar emellertid fotografierna i boken, tagna av Sven Norrman.

Författaren har naturligtvis en känslomässig koppling till ämnet i och med att han hörde till de få polska judar som lyckades undkomma Förintelsen. Han har därför valt att avsluta *Knutpunkt Stockholm* med några personliga och tänkvärda reflexioner kring svenskarnas arbete med att låta västvärlden få veta vad som försiggick i Polen: ”Men de talade för döva öron, alla mina nära och kära miste livet, jag och några andra som överlevde är ett undantag i statistiken.” (s. 307.)

Jennica Thylén

Berättelser om det moderna Sverige

Martin Wiklund, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, 479 s., Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2006.

Sverige omtalas ofta som den europeiska modernitetens modellsamhälle. Denna bild har sin grund i berättelsen om folkhemmet, där den moderna välfärdsstaten systematiskt har byggts upp åtminstone sedan 1928 då Per Albin Hansson gav vingar åt begreppet ”folkhem”. Berättelsen går i grova drag som följande: Kring år 1870 var Sverige ännu ett fattigt agrarsamhälle där industrialiseringsprocessens inledning orsakade svåra sociala problem. Dessa problem gav upphov till folkrörelser som kämpade för rösträtt och sociala reformer. Från och med 1930-talet formades Sverige så småningom till ett konsensusamhälle där olika parter i samarbete byggde ett folkhem och ett välfärdssamhälle. Målet var politisk enhet, ekonomisk tillväxt och ett omfattande socialskydd. Eftersom Sverige lyckades hålla sig utanför andra världskriget kunde landet återuppta byggandet av välfärdsstaten genast efter kriget. Framgångssagan kunde i stort sett fortgå fram till 1990-talets början och ända in i 2000-talet. Processen hade visserligen ett brett samhälleligt stöd, men denna positiva utveckling skedde i huvudsak under socialdemokratisk ledning. Berättelsen har naturligtvis inte bara varit en berättelse. Det svenska välfärdssamhället har haft ekonomiska och sociala framgångar särskilt på 1950- och 1960-talen. Då skördade den svenska modellen lagrar också i utlandet. Höjdpunkten nåddes när Dag Hammarsköld valdes till FN:s generalsekreterare år 1953. Det finns delade meningar om vad som gick snett efter oljekrisen. En argt kritiker har varit Göran Hägg, vars bok *Välfärdsåren* utkom år 2005.

I sin avhandling vill Martin Wiklund rubba den socialdemokratiska berättelsens hegemoni och fokuserar på moderniteten i dess olika tolkningar. Också i Finland är moderniseringskritiken bekant. Den har ifrågasatt utvecklingsoptimismen och berättelsen om moderniseringens framgångar och kritiskt granskat till exempel 1960-talets tro på samhällsplaneringens omnipotens. I Sverige hänger dessutom den dominerande berättelsen om moderniseringens framgång ihop med det socialdemokratiska partiets hegemoni, vilket enligt vissa begränsat den samhälleliga debatten också utanför den egentliga politiska diskussionen. I Finlands politiska klimat har historietolkningar med avstamp i olika politiska åskådningar kanhända kunnat konkurrera mera jämbördigt med varandra. Och även i Sverige har det funnits krav på en mera pluralistisk diskussion. Wiklunds studie är på ett för historieforskningen ovanligt tydligt sätt en dialog med den rådande politiska situationen. Avhandlingen har tillkommit i en historisk situation där Göran Perssons socialdemokrater höll på att ställas till svars. Då denna recension

skrivs är resultatet klart; Fredrik Reinfeldt verkar ha lyckats övertyga svenskarna om att socialdemokraternas berättelse om hur dagens Sverige uppstått och om de vägar som landet har att välja mellan i framtiden inte är den enda möjliga. Det återstår att se hur övertygande moderaternas berättelse är i det långa loppet. Wiklund påpekar insiktsfullt att de marginaliserades berättelse inte automatiskt är bättre eller sannare än de makthavandes berättelse, trots att de som styr diskursen ofta får axla rollen som *bad guys*. Denna synvinkel framkommer inte alltid tillräckligt tydligt då diskurser analyseras ur förlorarnas perspektiv. Sveriges aktuella politiska situation tillför intressant konkretion till ämnet. Wiklund hävdar i varje fall att hans utgångspunkt har varit ett rent historieteoretiskt behov av att öppna upp den dominerande berättelsen för att man på ett mera mångsidigt sätt skall kunna diskutera det moderna Sverige.

Wiklunds teoretiska utgångspunkt är Jörn Rüsens idé om att historisk kunskap bygger på berättelser och tolkningen av dessa. Närvarande i denna typ av berättelser är alltid både det förflutna, nuets behov och de förväntningar som projiceras på framtiden. Enligt Rüsens uppfattning är vetenskaplig forskning och samhällets övriga historiemedvetenhet en del av samma helhet. Dessa två fält står inte i konflikt med varandra utan möjliga konflikter ligger mellan olika berättelser. Därför har Wiklund undersökt både forskningslitteratur och de som producerats inom det politiska fältet uttryckligen som berättelser om moderniseringen, inte som sanningen därom. Han placerar till exempel Orvar Löfgrens och Jonas Frykmans studier om det moderna Sverige bland berättelser med rubriken "kritik av rationalismen".

Wiklund skiljer i sin studie på berättelsen om uppkomsten av det moderna Sverige och berättelsen om dess senare skeden. De centrala frågorna är vad det finns för olika berättelser om uppkomsten av det moderna Sverige och vems berättelser det är som berättats. Varför har vissa fått mera tyngd än andra och vilka har fallit i skuggan? Hur har berättelserna konstruerats historiskt och vilken betydelse har de haft under olika tider? Wiklund har också som målsättning att framlägga sin egen alternativa berättelse om hur Sverige har kommit att se ut som det gör idag. Detta kallar han "en rimlig berättelse" för att betona att hans mål inte varit att framställa den absoluta sanningen om berättelsen "det moderna Sverige", utan en ny tolkning som baserar sig på de gamla berättelserna.

Wiklunds studie är som en lök, där otaliga olika syner på det moderna skalas fram. Hans modernitet innehåller såväl rationalism (välfärdsstaten och stadsplaneringen) som romantik (folkgemenskap och upplysningskritik). Denna ytterst känsliga läsning gör avhandlingen både utmanande och inspirerande, men också tungläst. Wiklund erbjuder läsaren till hjälp en spatial metafor, ett landskap, som han lånat av Charles Taylor (*Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, 1992). På detta vis försöker Wiklund undvika låsta diskussionspositioner och lineära polariteter, där till

exempel moderniteten framställs som motsats till traditionen. I stället placerar Wiklund sin modernitetsberättelse i ett landskap där det är möjligt att välja mellan flera olika vägar och där berättelsen hela tiden måste kontrolleras i relation till andra alternativa vägar och landmärken. Till landskapet hör också tanken om ett resesällskap som hela tiden diskuterar olika vägval sinsemellan. I ett dylikt landskap existerar det samtidigt många olika moderniteter, till exempel en upplysningsorienterad eller en liberal modernitet. Då behöver man inte orientera sig längs endast en linje, framåt eller bakåt, utan man kan också beundra landskapet som en helhet. Greppet känns mycket relevant och lärorikt. Det är svårt att tänka sig ett mera angeläget forskningsämne när det gäller det moderna Sveriges identitet och självförståelse.

Modernismen i kombination med välfärdsstaten är i Sverige en stor berättelse på samma sätt som nationalismen i Finland och diskussionen om denna stora berättelses identitetsskapande karaktär är säkert mycket viktig. I Finland har diskussionen om nationalismen som nationsbyggande idé redan förts av flera forskargenerationer, och identitetsbegreppets problematik torde vara ett välbekant fenomen. Wiklund är försiktig med att använda begreppet identitet, som han uppfattar som problematiskt. Han hänvisar till det problematiska förhållandet mellan identitet och nationalism då man talar om en nationell identitet och utgår från att det existerar en ideologisk homogenitet, eftersom ett sådant tänkesätt kan utesluta minoriteter ur den nationella enheten. Så här förhåller det sig säkert, men å andra sidan kan man enligt mig utmärkt väl öppna och undersöka identitet och självförståelse just inom den narrativa tolkningsram som Wiklund valt. I den narrativa metoden ingår en tanke om konstruktivism och identiteter är alltid konstruktioner, åtminstone enligt en postmodern historiesyn. Är inte berättelserna om den moderna välfärdsstaten ett exempel på det identitetsarbete som ständigt pågår också i det mångkulturella och pluralistiska Sverige?

Som empiriskt material använder Wiklund vissa politiska icke-socialdemokratiska grupper berättelser om uppkomsten av dagens Sverige och dess framtid. Han har särskilt varit ute efter dessa grupper kritisk mot den rådande berättelsen. De som får komma till tals är den nya vänstern på 1960-talet, den nya kvinnorörelsen vid decennieskiftet 1960–1970, de nya alternativrörelserna som uppstod mot slutet av 1970-talet samt 1980-talets liberala. Dessa kritiserade välfärdsstaten bland annat för att makten centraliserades och för att staten blev allt mer teknokratisk, för brist på demokrati och individuella valmöjligheter, för monopolkapitalism och upprätthållande av en patriarkal samhällsordning samt för att försumma miljöfrågor. Wiklunds slutsats är, att trots att dessa rörelser kritiserade socialdemokraterna för deras hegemoni, så påverkade ändå alla dessa grupperings åsikter den svenska välfärdsstaten under 1980- och 1990-talen. Individualiseringen, feminismen, miljöfrågorna och decentraliseringen av makten förverkligades inte bara i de politiska talen. De frågor som den gröna rörelsen lyft fram har slagit igenom i politiken även i Finland. Feminismens genombrott dröjer ännu. Wiklunds

mest rimliga berättelse om det moderna Sverige synes verkligen ha kommit till i ett landskap av moderniteter likt en dialog mellan olika resekompaners modernitetsuppfattningar. Nu då svenskarna för första gången på länge röstat fram en högerregering, konkretiseras författarens historieteoretiska syn på berättelsernas kamp om hegemonin.

Minna Sarantola-Weiss

Medarbetare i detta nummer:

Christoffer H. Ericsson, professor, Helsingfors; *Teemu Keskisarja*, fil.dr, Helsingfors; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Svante Lundgren*, docent, Åbo Akademi; *Ulf Mörkenstam*, fil.dr, universitetslektor, Stockholms universitet; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.dr, forskningschef, Helsingfors stadsmuseum; *Marten Seppel*, fil.mag., Dorpats universitet; *Peter Stadius*, fil.dr, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Christoffer Sundman*, dipl.ing., Grankulla; *Jaakko Tahkokallio*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Jennica Thylin*, fil.mag., Åbo Akademi.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Teemu Keskisarjas, Jaakko Tahkokallios (övers. Nike Parland) och Minna Sarantola-Weiss (övers. Laura Mattsson) granskningar.

Utlysning av forskningsstöd inom forskningsprogrammet Nordiska rum

Formering av stater, samhällen och regioner, kulturmöten
samt idé- och identitetsskapande i det nordliga Europa
efter 1800.

Forskningsprogrammet Nordiska rum syftar till att generera
ny forskning och vetenskapligt samarbete i och om det
nordliga Europa. Bakom programmet står Riksbankens
Jubileumsfond, Östersjöstiftelsen, Suomen Kulttuurirahasto,
Svenska litteratursällskapet i Finland, Svenska kulturfonden,
The Estonian Science Foundation och Nordforsk.

Utlysning och information till sökande.
Deadline för ansökningar är den 31 januari 2007.

Läs mer www.rj.se

SVENSKA KULTURFONDEN

norden

NordForsk

ÖSTERSJÖ-
STIFTELSEN

EESTI TEADUSFOND

Innehåll

Christoffer Sundman: Den korta historien om C. J. Wikbergs förlag	245
Ulf Mörkenstam: "Önskvärda och icke önskvärda folkelement." Den normativa argumentationen i svensk invandringspolitik 1900–1950	285
Översikter och meddelanden	
Marten Seppel: Den stora hungersnöden i Livland 1695–1697 och svenska kronans ansvar ..	320
Granskningar	
Jan Brunius (ed.), Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm 13–16 November 2003. Av Jaakko Tahkokallio	332
Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), Världens äldsta Post- & Inrikes Tidningar under 1600-, 1700-, 1800-, 1900- och 2000-talet. Av Lars-Folke Landgrén	336
Anna Nurmio-Lahdenmäki (toim.), S:t Mikael 1747. Av Christoffer H. Ericsson	342
Björn Forsén & Erkki Sironen (red.), Det svunna Grekland. Finska reseskildringar från tiden före masssturismen. Av Peter Stadius	348
Jens Rydström, Sinners and Citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950. Av Teemu Keski-sarja	354
Jari Hanski, Juutalaisviha Suomessa 1918–1944. Av Svante Lundgren	359
Józef Lewandowski, Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942. Av Jennica Thyllin	363
Martin Wiklund, I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990. Av Minna Sarantola-Weiss	368

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidsskrift.fi

Prenumerationspris 2006: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.